

**Донецька обласна організація
Національної спілки краєзнавців України
Донбаський державний педагогічний університет
Донецький національний університет імені Василя Стуса
Південно-східний міжрегіональний відділ Управління забезпечення
реалізації політики національної пам'яті в регіонах
Українського інституту національної пам'яті
Донецька обласна державна адміністрація
Слов'янська міська рада**

Форум краєзнавців Донеччини

15 травня 2020 року

Доповіді учасників

**Вінниця–Слов'янськ
2020**

*Рекомендовано до друку
вченою радою факультету історії та міжнародних відносин
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 10 від 22 квітня 2020 р.)*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Отземко О. В., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса;

Пятницькова І. В., заступник декана з наукової роботи факультету історії та міжнародних відносин Донецького національного університету імені Василя Стуса, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки;

Романько В. І., голова правління Донецької обласної організації НСКУ, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри російської мови та літератури Донбаського державного педагогічного університету;

Темірова Н. Р., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса (головний редактор);

Швидкий С. М., проректор з науково-педагогічної роботи Донбаського державного педагогічного університету, доктор історичних наук, доцент кафедри української мови та літератури.

Форум краєзнавців Донеччини. Доповіді учасників / за ред. Н. Р. Темірової. Вінниця–Слов'янськ: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. 220 с.

УДК 908 (477.62)

Зміст

Вступне слово	6
----------------------------	---

Проблеми організації краєзнавчої діяльності

РОМАНЬКО В. І. Краєзнавство Донеччини: 30 років пошуків	7
БАЖЕНОВА О. В. Основні напрями історико-краєзнавчої роботи на Донеччині	16
ЛИСАК Т. К. Краєзнавча робота як одна з важливих складових освітнього процесу	20
ЧЕРЕВАТЕНКО Т. С. Екологічні проекти як метод формування свідомості сталого розвитку у школярів Донеччини.....	24
БОНДАРУК В. І. Використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії	29
ШИНКАРЕНКО І. В. Проблеми взаємовідносин історичного краєзнавства та шкільного курсу історії України	33
СОКОЛОВА Г. І. Роль історико-краєзнавчих конференцій у збереженні історичної пам'яті та формуванні національної ідентичності.....	37
ДОКАШЕНКО В. М., ДОКАШЕНКО Г. П. Краєзнавчі студії в освітньому процесі вищої школи.....	43
КОЛГАН О. В. Валерій Романько – фундатор національного краєзнавства в Донбаському державному педагогічному університеті	48
СОЛОВАР В. В. До проблеми краєзнавства в освітньому процесі зі студентською молоддю	52

Донеччина біля своїх витоків

МАКАРОВА Н. Г. Знахідки монет Золотої Орди в межиріччі Казенного Торця та Кривого Торця біля м. Дружківки Донецької області	56
ОТЗЕМКО О. В. Єврейський мандрівник на теренах Північного Приазов'я.....	60
КУЛШОВ М. В. Археологічні дослідження О. В. Терещенка середини ХІХ ст. як джерело з топоніміки Бахмутського краю (до історії заснування Зайцева-Микитівки)	63
ЗАГНІТКО А. П., КЛИМЕНКО Н. Б. Історія заселення Донеччини як важливий чинник формування особливостей східностепових українських говірок	67
ЖУК В. С. Колонізація Середнього Подінців'я Донеччини в ХІV–ХVІІ ст.: початок, причини, етапи	72

ФОТИНА Н. Ю. Первые факты заселения войсковой слободки Нижний Лиман в отражении биографии священника Стефана Келебердинского	78
БАМБУЛЯ С. О. Святогірський Успенський чоловічий монастир крізь призму спогадів і творів літератури та мистецтва ХІХ ст.	85
ДОВЖУК І. В. Умови праці та забезпечення медичною допомогою гірників Донбасу на зламі ХІХ–ХХ ст.	90
ПЯТНИЦЬКОВА І. В. До питання робітничої кооперації Донеччини кінця ХІХ – початку ХХ ст.	94
ШАНДРА І. О. Підприємницькі ініціативи в освіті Донбасу на початку ХХ ст.	99

Люди та події Донеччини у драматичному ХХ ст.

МЕДВЕДЕВ А. В. Донбаська революція. «Білі плями» в історії України	104
ЗАДУНАЙСЬКИЙ В. В. Військові хитрості повстанців під проводом В. Білаша в бойових сутичках 25 травня 1918 р. у Маріупольському повіті	110
БОЖКО Р. П. Маріупольський міський народний університет часів Української революції	115
МАРТИНЧУК І. І. Національний фактор адміністративно-територіальної реформи 1924–1932 рр. у Донбасі	118
ПРИЛИПКО Р. Д. Соціальний захист робітників Донбасу у сфері охорони здоров'я у 1920-х рр.	123
БУТ О. М. Нове осмислення руху новаторів Донбасу 1930-х: поглиблене прочитання джерел проти брудного спотворення	128
БРИВКО М. В. Биківнянський мартиролог: донецький слід (Погорелов Дмитро Іпатійович)	132
БОГУНЕНКО В. О. Монопрофільні міста Донбасу в містобудівній стратегії кінця 1920-х – першої половини 1950-х рр.	137
КОНЦУР В. В., КОНЦУР М. М. Формування культури пам'яті через спогади репатріантів Донбасу (на матеріалах Артемівського (Бахмутського) району Донецької області)	143
СТУКАНОВА Ю. Р. Організаційне оформлення творчих установ у Донецькому регіоні в 1950–1960-ті рр.	151
ЛАВРУТ О. О. Будення учительства Донеччини у 1980-х рр.: усні історії	157
ЛИСАК Т. К., ЛИСАК Л. К. Видатні люди села Прелесне	161

ПШВАНОВА Т. Г. Українська капела бандуристів з Детройта: культурні зв'язки з Донеччиною. 1991 рік.....	167
МЕЛЕКСЦЕВ К. І. Використання досвіду влади Донецької області та Донецького національного університету в українсько-польських відносинах	171

Пам'яттєвий простір Донеччини

ЗАГНІТКО А. П. Окрилля слова: виміри сучасного загальнодержавного мовного діалогу	177
ТЕМІРОВА Н. Р. Про що промовляють монументи Донецька?	188
ДУБЯГА А. П. Проблема збереження пам'ятників археології в зоні військового конфлікту на сході України.....	192
ЩЕРБАТЮК В. С., КОЧУКОВА Н. І. Альманах «Євшан» і «Горбачуківські студії» як осередки культурно-просвітницького руху на Донеччин	197
ЩИБРЯ Л. І. Історичні назви від завойовника.....	202
ЛУКОВЕНКО С. П. Проблеми подолання впливу радянської історіографії в краєзнавчих дослідженнях	207
РОМАНЦОВ В. М., РОМАНЦОВА Н. І. Студії з історії українського Приазов'я на сторінках «Вісника МДУ. Серія: Історія. Політологія» (2015–2019 рр.)	212

Вступне слово

З ЮВІЛЕЄМ ВАС, КРАЄЗНАВЦІ ДОНЕЧЧИНИ!

У списку обласних організацій, які наприкінці минулого року та на початку цього відзначають ювілеї, є і Донецька обласна організація НСКУ. 9 січня 1990 р. в Донецькому державному університеті відбулася установча конференція дослідників рідного краю, на якій було створено обласну організацію, а головою правління обрано професора Романа Даниловича Ляха.

Вважаємо, що зовсім не випадково саме у Слов'янську проходить ювілейний форум краєзнавців Донеччини. Ще 30 років тому Р. Д. Лях у своєму звіті про згадану установчу конференцію відзначив: «Первинні організації створені в 12 районах, 15 містах. Найактивнішою є Слов'янська міська організація, яку очолює В. І. Романько. ...Склалися центри краєзнавства у Слов'янську, Артемівську, Маріуполі, в Донецькому державному університеті». Отже, Слов'янськ був і вже тривалий час залишається одним із найактивніших центрів розвитку краєзнавчого руху. Не випадково, що після того, як Донецьк став непідконтрольний українській владі, ДонОО НСКУ перереєстровано у Слов'янську. А члени НСКУ вже вкотре довіряють Валерієві Романьку й надалі очолювати обласну організацію – вже 17-й рік поспіль.

На сьогодні Донецька обласна організація НСКУ є однією із надійних та активних. Це підтверджують результати публікацій, краєзнавчих видань, тих різноманітних заходів, які відбуваються у різних містах і селищах Донеччини. Письмові звіти, світлини на сайті новин НСКУ засвідчують, що прикладом для наслідування у цьому є дослідники рідного краю, члени НСКУ у Слов'янську, Мирнограді, Краматорську, Маріуполі, Бахмуті, Дружківці... Вважаємо, що на ювілейній конференції вам, шановні колеги, є про що доповісти, поміркувати над днем завтрашнім.

Від імені правління НСКУ вітаю членів Донецької обласної організації НСКУ з 30-річчям від часу заснування вашої організації. Висловлю надію, що Донеччина, незважаючи на певні труднощі, і надалі залишатиметься в лідерах краєзнавчого руху в Україні.

О. П. Ресніт, голова НСКУ, член-кореспондент НАН України

Проблеми організації краєзнавчої діяльності

КРАЄЗНАВСТВО ДОНЕЧЧИНИ: 30 РОКІВ ПОШУКІВ

Романько В. І.

The article is dedicated to the results of the activities of Donetsk regional organization of local lore during the period 1990–2000. The author provides various forms of the research and promoting the knowledge of native land; reveals the surnames of those who have been engaged in the local lore for 30 years. The article is the first well-grounded, thorough generalization of the local lore movement in the Donetsk region over a three-decade of the historical period of development. The article is also valuable because its author has been not only a direct active participant of local lore in the Donetsk region but also an official head of the regional organization of local lore: 1993–2003: the deputy chairman of the board of directors, 2003–2020: the chairman of the board of directors of Donetsk Regional Organization of the National Union of Local Lore of Ukraine.

Key words: *founding conference, local lore movement, native land, a regional organization of local lore.*

Рік 2020-й для краєзнавців України ювілейний – виповнюється 95 років Національній спілці краєзнавців України. 28 травня 1925 р. в м. Харкові розпочалася I Всеукраїнська конференція з краєзнавства, під час роботи якої було створено Український комітет краєзнавців. Саме від цього дня, який вважається офіційною датою вітчизняного краєзнавчого руху, веде відлік своєї історії Національна спілка краєзнавців України.

Упродовж своєї історії українське краєзнавство пройшло так звані «золоті роки» свого розвитку (20-і – сер. 30-х рр. ХХ ст.), були періоди спаду, а то й заборони та переслідувань активних дослідників рідної історії (друга половина 1930-х рр.), пережили й довгі роки байдужості правлячої влади до краєзнавчого руху (1940–1980-ті рр.). Тільки напередодні здобуття незалежності України в містах і селищах почали створювати осередки вивчення рідного краю, відновлювати та активізувати краєзнавчий рух. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. у багатьох обласних центрах України пройшли установчі конференції, на яких утворилися обласні краєзнавчі організації, а 27 березня 1990 р. у Києві відбувся I Всеукраїнський з'їзд краєзнавців, де було утворено Всеукраїнську спілку краєзнавців, «повноправну спадкоємицю традицій, упроваджених свого часу Українським комітетом краєзнавства» [3, с. 19]. Головою правління ВСК обрано академіка АН України П. Т. Тронька. Завдяки саме багату в чому Петру Тимофійовичу, постановою Кабінету Міністрів України за № 908 від 16 жовтня 2008 р. краєзнавчій спілці надано статус національної.

Свій ювілей – 30 років від часу заснування – відмічає й Донецька обласна організація Національної спілки краєзнавців України. 9 січня 1990 р. на установ-

чій конференції, яка відбулася в Донецькому національному університеті, було створено обласну краєзнавчу організацію, про що 13 січня того ж року повідомила газета «Вечерний Донецк» [2].

Головою правління краєзнавчої організації Донеччини з січня 1990 р. по березень 2002 р. був Роман Данилович Лях (1929–2002 рр.), професор, доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України Донецького національного університету. Після його смерті керівництво обласною організацією краєзнавці довірили його заступнику Валерію Івановичу Романьку, кандидату педагогічних наук, викладачеві вищої школи зі Слов'янська: у жовтні 2003 р. загальними зборами, які пройшли в обласній бібліотеці ім. Н. К. Крупської, В. Романька обрано на посаду голови правління ДонОО, яку він обіймає й сьогодні, вже майже 17 років.

Життя ДонОО час від часу висвітлювалося в засобах масової інформації, у чисельних статтях та матеріалах конференцій. Особливо активними в цьому плані були такі журналісти та краєзнавці, як Петро Гайворонський, Діана Білоконь, Вадим Оліфіренко, Павло Мазур, Ігор Зоц, Віктор Скрипник, Василь Терещенко, Тетяна Лисак, Олександр Романько, Валерій Шептуха та інші. Час від часу діяльність краєзнавців Донеччини узагальнювалася на звітно-виборчих зборах, конференціях, у виступах на з'їздах НСКУ. Але повного й детального аналізу діяльності краєзнавців Донеччини довгий час не було, за виключенням, ймовірно, статей голови правління ДонОО у книзі «Літопис НСКУ: 2008–2018» [5, с. 181–201] та ювілейної статті у газеті «Донеччина» [4] – у них прослідковано історичний шлях краєзнавства на Донеччині, відповідно, за 10 та 25 років історії існування обласної організації.

Мета статті – узагальнити діяльність краєзнавців Донеччини, членів НСКУ за 30 років існування Донецької обласної організації; проаналізувати основні види роботи з дослідження та популяризації знань про рідний край, вказати на недоліки та перспективи розвитку.

ДонОО пройшла реєстрацію в управлінні юстиції у Донецькій області – свідоцтво про реєстрацію № 12 від 27 жовтня 2010 р. Після захоплення Донецька російськими найманцями й терористами та утворення так званої ДНР обласну організацію довелося перереєструвати з Донецька на Слов'янськ – з цього питання маємо рішення управління юстиції в Донецькій області від 30.12.2015 р.

Станом на 1 травня 2020 р. на обліку в обласній організації 110 членів НСКУ. Вони об'єднані у 9 первинних осередків – міських організацій, які затверджені правлінням, а також затверджені голови цих структур, обрані раніше у своїх організаціях, та підзвітних обласному правлінню. Це такі м/о: Бахмутська (голова – І. А. Корнацький), Дружківська (голова – В. В. Качур), Маріупольська (голова – О. М. Чернов), Мирноградська (голова – С. П. Луковенко), Костянтинівська (голова – В. Б. Березін), Краматорська (голова – Г. А. Богданов), Покров-

ська (голова – П. Є. Гайворонський), Слов'янська (голова – Т. К. Лисак), Переселенці (голова – І. О. Зоц).

Усі члени НСКУ мають квитки, причому першим 83 краєзнавцям квитки підписав особисто патріарх краєзнавчого руху в Україні, голова правління НСКУ (1990–2011), Герой України, академік П. Т. Тронько; на всіх заведені облікові картки з фотографіями.

Згідно зі Статутом НСКУ та Положенням про Донецьку обласну організацію НСКУ регулярно проводилися звітно-виборчі збори, конференції, засідання правління та президії.

Донецьке краєзнавство має своє глибоке коріння і давні традиції. Ми завжди будемо пам'ятати дослідників історії рідного краю старшого покоління, на долю яких випала місія відродження краєзнавства Донеччини: Михайло Альтер, Валентин Замковий, Василь Терещенко, Василь Пірко, Роман Лях, Іван Овчаренко, Сергій Татаринів, Лев Яруцький, Аркадій Проценко, Володимир Венедіков, Степан Темір та чимало інших.

Уже в 90-і рр. минулого століття краєзнавці Донеччини мали свої періодичні видання: альманах «Відродження» (ред. В. І. Романько, м. Слов'янськ), журнал «Былое» – «Бахмутський часопис» (ред. С. Й. Татаринів, м. Артемівськ), журнал «Неизвестная Дружковка» (ред. Є. Б. Фіалко, м. Дружківка), альманах «Рідний край» (редактори В. І. Романько, І. О. Зоц, вид-во газ. «Донеччина»), трохи пізніше у Покровську з'явився альманах «Любимый город» (ред. член НСКУ П. Є. Гайворонський), у Мирнограді – альманах «Добре поле». У 2015–2017 рр. вдалося видати 6 випусків інформаційного бюлетеня «Краєзнавець Донеччини» (ред. В. І. Романько). Були спроби випуску краєзнавчого періодичного видання у місті Сніжне: вийшло два номери в електронному варіанті (голова міської організації Микола Бривко).

Проходили роки – не всі періодичні видання витримали фінансові труднощі. На сьогодні на Донеччині виходять «Мариупольський краєведческий сборник» (засновники і видавці – краєзнавчий музей та міський осередок краєзнавців НСКУ м. Маріуполь), «Святогірський альманах» (засновники і видавці – Святогірський історико-архітектурний заповідник), історико-краєзнавчий альманах «Степ» (ред. почесний краєзнавець Донеччини Є. О. Шаповалов). Особливе слово варто сказати про газету «Донеччина», яка не тільки стояла у витоків зародження в шахтарському регіоні організованого краєзнавчого руху, опублікувала чимало матеріалів на краєзнавчу тематику, а й виділяла цілу полосу для спеціальної сторінки «Рідний край», яку редагували В. Шептуха та В. Романько – побачили світ більше 120 номерів. Матеріали цієї сторінки увійшли до книги «Мій «Рідний край» (2008), укладачами якої стали члени НСКУ Ігор Зоц та Валерій Шептуха. А, крім того, як уже було сказано, «Донеччина» підтримала

видання альманаху «Рідний край» (побачило світ чотири номери). На жаль, ця газета, яка стала для краєзнавців рідною та яку ми вважали чи не офіційним органом нашої організації, не була підтримана обласною владою, і, незважаючи на неймовірні зусилля її багаторічного редактора Ігоря Зоца (25 років керував газетою), на 83-му році свого існування видання перестало існувати – 19 квітня 2019 р. вийшов останній пам'ятний номер 15996-й.

За роки існування обласної організації традиційними стали історико-краєзнавчі та літературно-мистецькі заходи обласного, а деякі й всеукраїнського рівнів (приводимо станом на початок 2020 р.): 13-і «Олексині читання» (м. Дружківка), «Незабутня постать Василя Гайворонського» (м. Костянтинівка, 14 років поспіль), III конкурс «Любіть Україну» (пам'яті В. Сосюри, м. Слов'янськ), II Всеукраїнський фестиваль-конкурс «Поетичний десант у Слов'янську», VIII Всеукраїнське літературно-мистецьке свято «Живий у пісні, живий у віках», присвячене пам'яті поета-земляка М. Петренка (м. Слов'янськ).

У Маріуполі щотижня проводяться телепередачі на телебаченні «Сигма-Маріуполь. Минуле», автор та ведучий – член НСКУ Сергій Буров. Ці передачі він веде упродовж 20 років, їх зроблено більше 1 000.

Краєзнавці Мирнограда у січні–травні 2019 р. завершили телевізійний історико-краєзнавчий проєкт «Джерела-2» (Історія м. Покровська, 10 серій). До цього були створені відеосюжети про села покровського району. У проєкті брали участь члени НСКУ Л. Овсяник, О. Путіліна, А. Медведєв, С. Луковенко (керівник проєкту) та інші.

Упродовж багатьох років у Краматорську прослідковується тісна співпраця, взаємні зібрання членів НСКУ з членами клубу «Краєзнавець», який створив і упродовж багатьох років яким керує Почесний краєзнавець України, член НСКУ Володимир Коцаренко. Такий вид діяльності дає присутнім багато для всебічного ознайомлення з новинами життя м. Краматорська та Донецького регіону загалом; запрошуються на засідання клубу відомі, цікаві особистості; присутні діляться новинками-знахідками, розглядаються актуальні питання краєзнавчого життя.

На хорошому рівні поставлені краєзнавчі науково-практичні конференції, до організації та участі яких причетні багато членів НСКУ. У Бахмутському краєзнавчому музеї минулого року проведено III Всеукраїнську краєзнавчу конференцію «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження: 2019», видані матеріали конференції. У грудні 2019 р. відбулася XIV наукова конференція «Сибільовські читання». Її організатор – Святогірський історико-архітектурний заповідник, і пов'язана вона передусім з ім'ям Володимира Дедова, члена НСКУ, заслуженого працівника культури України, почесного краєзнавця України.

7–8 листопада 2019 р. у м. Краматорську проведено I історико-краєзнавчу конференцію «Проблеми регіоналістики та музеології», яку підготували працівники Донецького обласного краєзнавчого музею за активною участю члена НСКУ Дмитра Білька. Присвячена вона пам'яті нашого колеги, краєзнавця, археолога, Почесного краєзнавця України Анатолія Шамрая. У конференції взяли участь і виступили 6 членів НСКУ. На відкритті конференції промову мав голова ДонОО НСКУ. Є надія, що такого роду конференції на базі обласного краєзнавчого музею стануть традиційними.

Традиційними, різноманітними, завжди підготовленими на достатньо хорошому організаційному і методичному рівнях проходять історико-краєзнавчі конференції у Мирнограді, як правило, двічі на рік в бібліотеці сімейного читання. Тема дослідження – «Невідомі сторінки історії міста Мирнограда», але кожна конференція має більш уточнюючі конкретні питання. Для прикладу, назовемо теми двох останніх, проведених у 2019 р.: XI конференція: «В пошуках втраченого. (Культурне життя міста в 40–80-і рр. XX ст.)»; XII конференція: «Історія страв національної кухні». Організаторами та доповідачами конференцій, виступають члени НСКУ Мирноградської міської організації, а душею та їхнім ведучим – голова міської організації, Почесний краєзнавець Донеччини Сергій Луковенко. І що є ще важливим – ці заходи проводять із залученням вчителів та учнів, бібліотекарів та служителів церкви, колег із Добропілля, Покровська, Селидового, Родинського. До речі, завдяки саме особисто Сергію Луковенку, який добився утворення у Мирнограді міської організації (а сталося це 12 жовтня 2018 р.), укріпився організований краєзнавчий рух не тільки у місті, а й взагалі в усьому регіоні цієї західної частини Донеччини. І зовсім недаремно колеги обрали його делегатом VI з'їзду НСКУ, де разом з головою обласної організації він представляв Донецький край. Додамо, саме у краєзнавців Мирнограда варто було б перейняти цікаві форми роботи, такі як-от створення телесюжетів з історії населених пунктів та пам'ятних місць, відкриття експлікаційних дошок та й проведення конференцій.

Важко назвати ту кількість історико-краєзнавчих видань та статей, які упродовж 30-х рр. вийшли з-під пера краєзнавців Донеччини. За кількістю і якістю тут першість тримають незабутні Василь Терещенко, Іван Овчаренко, Валентин Замковий, наші сучасники Павло Мазур, Петро Гайворонський, Віктор Скрипник, Володимир Коцаренко, Віталій Бабкін, Тетяна Лисак, Олег Максименко, Вадим Оліфіренко, Володимир Білецький, Валерій Романько. Це ті члени НСКУ, у яких список краєзнавчих видань складає від 5 до 10-и, а то й до 20-и. Можемо сказати, що у 2019 р. членами ДонОО НСКУ видано 35 окремих видань краєзнавчого характеру, опубліковано більше 180-и наукових, науково-популярних, публіцистичних статей в альманахах, збірках, газетах, матеріалах конференцій.

Дякуємо за минулорічні видання Євгену Шаповалову та членам редколегії альманаху «Степ», Павлу Мазуру, Петру Гайворонському, Валентині Соловар, Віталію Бабкіну та Сергію Курочці, Віктору Скрипнику, Геннадію Плотниченку та деяким іншим авторам. Думаю, що на треба запровадити ще один конкурс: на краще краєзнавче видання року.

Завдяки ініціативі, старанням краєзнавців відкриті пам'ятні дошки М. Петренку, В. Сосюрі і Б. Слуцькому у Слов'янську. Прикладом у цьому був наш колега Василь Терещенко: це завдяки його ініціативі за підтримки однодумців відкривалися музеї та будувалися пам'ятники і бюсти відомим землякам на Бахмутчині: М. Шаповалу, М. Рибалку, В. Гаршину та іншим. Краєзнавці Краматорська, члени НСКУ С. Кукочка, М. Найденко, В. Іванов 7 вересня 2019 р. у селі Прелесне Слов'янського району змонтували на Братській могилі загиблих воїнів пам'ятну дошку, присвячену пілоту-штурмовику Броніславу Яловичу, який загинув 7 вересня 1943 р. неподалік від цього села. До війни уродженець Білорусії Броніслав Ялович проживав у м. Краматорську.

Краєзнавці склали основу міських та обласної комісій з виконання закону України по декомунізації. Як приклад, голова ДонОО Валерій Романько очолював комісію з перейменування вулиць, провулків, площ у Слов'янську, і таких прикладів можна навести чимало.

Після подій 2014 р. краєзнавці укріпили тісний зв'язок з військовими, посилили національно-патріотичне виховання населення, зокрема серед молоді. До ефективних форм роботи, які використовують краєзнавці Слов'янська, Краматорська, Дружківки, Костянтинівки, треба віднести такі: запрошення військових на краєзнавчі міські заходи, зустріч з військовими безпосередньо у військовій частині 3035 (як у Слов'янську), мітинги біля пам'ятних знаків та місць загибелі навесні та влітку 2014 р. захисників України, видання та презентація книг про військові дії на Донбасі, про вшанування пам'яті загиблих, а то й патріотичних поетичних творів (як приклад, видання краєзнавців Тетяни Лисак, Віктора Скрипника, Олександра Романька).

Особлива повага до тих членів НСКУ, долею яким судилося покинути Донецький край і які потрапили до статусу переселенців. Вважаємо, що тимчасово відійшли від нас міські краєзнавчі організації Сніжного, Єнакієвого, Донецька, але люди, які там проживають, з квитком краєзнавця національної спілки у кишені та щирою любов'ю до українського Донбасу, завжди з нами, як і ті, хто змушений був виїхати до Бердянська (В. Оліфіренко), Полтави (В. Білецький), Запоріжжя (Т. Пішванова), Вінниці (Н. Темірова, А. Загнітко), Києва (І. Зоц, М. Бривко). Є й такі, які добровільно залишили ряди спілки, або й просто порушили статут НСКУ, зрадили Україні – ми за такими не жалкуємо.

Правління ДонОО у листопаді–грудні 2009 р. організувало обласний конкурс на кращий громадський музей, участь у якому взяли близько 30 музеїв. Переможці – 5 найкращих – представляли Донеччину у I Всеукраїнському конкурсі на кращий громадський музей України, що його проводила НСКУ. Чотири із них стали призерами: 2-е місце – краєзнавчий музей с. Некременне Олександрівського р-ну (директор Г. І. Хоронько); 3-є місце в номінації «Видатний земляк» – музей В. Стуса у Горлівці; 3-є місце в номінації «Традиції та звичаї» – народний музей історії баяну ім. В. О. Барелюка (м. Шахтарськ); 3-є місце у номінації «Краще експозиційне оформлення» – народний краєзнавчий музей м. Красний Лиман; 3-є місце у номінації «Краща просвітницька діяльність» – музей бойової слави ЗОШ № 138 м. Донецька. Дипломантом став колектив музею «Пам'ять серця» с. Віролюбівка Костянтинівського р-ну.

На сьогодні активну пропаганду музейними засобами проводять члени НСКУ. Петро Гайворонський – на базі НВК № 1 м. Покровська він створив і керує музеєм «Епоха і школа». У селі Маяки Слов'янського району створив музей архітектури і побуту XVIII–XIX ст. член НСКУ Геннадій Киркач. У Слов'янському педагогічному ліцеї діє кімната пам'яті поета-романтика Михайла Петренка. Завершується робота зі створення і відкриття історичного музею школи та села Гродівки Покровського району: керівник робочої групи – член НСКУ, Почесний краєзнавець Донеччини, Заслужений вчитель України Раїса Володимирівна Мазоха. На питання роботи громадських і шкільних музеїв, більш тісніших зв'язків з державними краєзнавчими міськими та обласним музеєм нам треба звернути більш серйозну увагу.

До яскравих сторінок історії обласної краєзнавчої організації, які варто згадати, увійшли й незабутні Донецькі обласні краєзнавчі читання, які ДонОО НСКУ щоквартально проводила разом із бібліотекою ім. Н. К. Крупської. Відділ краєзнавства цієї бібліотеки у серії «Краєзнавці Донеччини» видав покажчики праць таких дослідників рідного краю: М. С. Альтера, В. І. Романька, В. П. Замкового, П. І. Мазура, П. Є. Гайворонського. Ця ж бібліотека з допомогою краєзнавців щорічно видавала «Календар знаменних і пам'ятних дат Донецької області». За 2016 р. та 2017 р. подібні Календарі укладав та видав у Слов'янську власним коштом голова ДонОО. А ще згадуються у Донецьку довоєнні Стусівські читання, свята «Срібні дзвони» пам'яті Володимира Сосюри у Дебальцевому, нині окупованому ворогом; незабутні зібрання краєзнавців у редакції газети «Донеччина» у будівлі преси, що на Київському проспекті...

Краєзнавці Донеччини на достатньо високому рівні відзначили 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка. Разом із газетою «Донеччина» ДонОО провела обласний конкурс «Донецька Шевченкіана», вийшли окремі книги: Тамара Пішванова «Донецька Шевченкіана у датах та подіях: 1851–2014», П. Мазур

«Маріупольський вінок Кобзареві», В. І. Романько «Поети Слов'янська – Тарасові Шевченку» та «З історії вшанування Т. Шевченка у Слов'янську», В. П. Скрипник «Т. Шевченку у Слов'янську», у різноманітних ЗМІ вийшло чимало публікацій, а на початку вулиці імені Шевченка у Слов'янську краєзнавці добилися відкриття пам'ятної дошки. Голова ДонОО В. І. Романько взяв участь у XIII Всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції «Краєзнавча Шевченкіана України», яка відбулася у м. Каневі 24–25 жовтня 2014 р. Тоді з могили Тараса очільник краєзнавців привіз жменьку землі, яку разом з колегами-земляками висипали біля пам'ятника Т. Шевченку у Слов'янську.

На досить високому рівні відзначили у 2017 р. й 200-річчя поета-земляка Михайла Петренка: проведено ювілейний вечір, вручено премію імені М. Петренка; почесним гостем донецьких краєзнавців був талановитий молодий співак з Тернопільщини, переможець всеукраїнського конкурсу «Голос-діти» Роман Сасанчин, який у переможному телефіналі виступив з піснею Михайла Петренка «Дивлюсь я на небо...». Перед у краєзнавчому петренкознавстві ведуть Віктор Антоненко, Оксана Бабенко та інші.

Активно долучилися краєзнавці до відзначення 100-річної річниці Української революції 1917–1921 рр. Особливо чимало в цьому плані зробили члени НСКУ Дмитро Білько, Тетяна Лисак, Ігор Корнацький, Євген Шаповалов, Петро Гайворонський. Перші двоє зі списку є членами комісії при Донецькій ОДА з відзначення в області цієї важливої дати в історії України.

І в темі Голодомору краєзнавці Донеччини сказали вагоме слово: власні дослідження свого часу оприлюднювали Василь Чубенко, Раїса Мазоха, Павло Мазур, Діана Білоконь та інші.

Ми намагаємося підтримувати тісні ділові зв'язки з громадськими організаціями, навчальними закладами, місцевою та обласною владами, краєзнавчими музеями, бібліотеками, журналістами та просвітянами, військовими та поліцією, усіма тими, хто разом з краєзнавцями сприяє дослідженню рідного краю і популяризації знань про нашу багату і прекрасну історію.

Дані про краєзнавців В. Романьком оформлені у нариси, що вийшли двома випусками: «Хранителі пам'яті: Краєведи Донеччини» (1993, 1995). У 2004 р. видано біобібліографічний довідник «Краєзнавці Донеччини», де зібрані дані про 115 дослідників рідного краю; у 2015 р. видано оновлений довідник «Сучасні краєзнавці Донеччини, дійсні члени НСКУ».

Задля відзначення краєзнавців у справі вивчення історії та культури Донеччини, пропаганди знань про рідний край започатковано звання «Почесний краєзнавець Донеччини» з врученням спеціального знаку та диплому, маємо свої грамоти та подяки від правління ДонОО НСКУ. Свого часу упродовж декількох років за підсумками року практикували визначати «Кращий краєзнавець року» з

врученням пам'ятних медалей, які підтверджуються спеціальними посвідченнями. З 2012 р. в пам'ять поета-земляка, автора відомої пісні «Дивлось я на небо...» започатковано нагрудний знак «Михайло Петренко. 1817–1862» і же восьме щорічно практикуємо вручення премії імені Михайла Петренка. З цього року до відзнак приєднуються ще дві: індивідуальна – медаль «За збереження історії» та колективна – перехідний кубок «Кращій міській краєзнавчій організації» за підсумками минулого року.

Ряд краєзнавців донецького краю відзначені відомчими нагородами НСКУ: П. В. Добров, О. М. Бут, В. І. Романько – лауреати премії ім. Д. Яворницького; В. І. Романько та І. О. Зоц – лауреати премії ім. П. Т. Тронька; близько 20 осіб мають звання «Почесний краєзнавець України», чимало краєзнавців відзначені Почесними грамотами та Подяками НСКУ.

Відчутну методичну допомогу, поради й рекомендації щодо покращення роботи краєзнавцям Донеччини надають голова НСКУ О. П. Реєнт, його заступниця Р. В. Маньковська, відповідальний секретар НСКУ В. І. Дмитрук, відповідальний за прес-центр Володимир Мілько. Двічі на наших обласних краєзнавчих зборах був колишній заступник голови правління НСКУ Г. О. Клепак, відвідали Донецьк члени правління НСКУ Р. Т. Франко та С. А. Гальченко, у м. Краматорську на запрошення місцевих краєзнавців побувала заступник голови правління НСКУ Р. В. Маньковська.

На сьогодні Донецька обласна організація – одна з тих, хто впевнено йде в авангарді українського краєзнавства. Але краєзнавці Донеччини відчувають певні труднощі: частина Донецької області окупована сепаратистами й російськими найманцями, чимало населених пунктів знаходяться під владою так званої ДНР, тому немає можливості тісного й ділового спілкування, повного та всебічного дослідження рідного краю.

У краєзнавців Донеччини попереду багато роботи: за нелегких умов продовжити написання історії міст і сіл донецького краю, до краєзнавчого руху все більше треба залучати молодь, удосконалювати форми та методи роботи, укріплювати зв'язки з владними структурами та громадськими організаціями...

Усі ми добре усвідомлюємо роль та місце краєзнавства у житті нашого суспільства. І все ж хочу нагадати настановчі слова сьогоденішнього очільника краєзнавців України, члена-кореспондента НАН України, заступника директора Інституту історії України О. П. Реєнта: «Краєзнавству належить виняткове місце у вивченні та збереженні історико-культурної спадщини, багатівікових культурних традицій самобутніх куточків України. Як могутній чинник успішного розвитку українського суспільства XXI століття краєзнавство сприяє прискоренню важливих процесів у різних сферах його суспільно-політичного й духовного життя. Лише йому притаманними засобами формує громадянські, духовні, інтелектуальні риси сучасної громади» [3, с. 45].

Висловлюю надію, що донецьке краєзнавство було і надалі буде залишатися на передньому плані успішного вирішення тих завдань, які ставить сьогоднішнє життя перед українським краєзнавством.

Джерела та література

1. Довідкові матеріали для делегатів та учасників VI з'їзду НСКУ. 23 січня 2017 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 116 с.
2. Лях Р. Д. Звіт про діяльність Донецької обласної організації Всеукраїнської Спілки краєзнавців: Рукопис. Січень 1990 р. *З архіву НСКУ*. 3 с.
3. Реєнт О. П. Краєзнавство в Україні: історичні традиції і стратегія розвитку. Київ: ПФ «Фоліант», 2019. 213 с.
4. Романько В. І. Донецькій обласній краєзнавчій організації – 25 років! *Донеччина*. 2015. 20 січня. С. 3, 5.
5. Романько В. І. Донецька обласна організація: 2008–2018. *Літопис НСКУ: 2008–2018*. С. 181–201.
6. Тронько П. Т. Родовід українського краєзнавства. *Краєзнавство*. № 1 (29), 1993. Київ: ВСКУ. С. 4–7.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ НА ДОНЕЧЧИНІ

Баженова О. В.

An example of the work of the original organization of the National Union of Local History of Ukraine presents an analysis of the main areas of educational activity of the cells of the NSCU for the current period. The specific ways and methods of popularization of knowledge on the history of the Donetsk region as a whole and its individual region (district, city, village) are analyzed. A detailed description of local history conferences (seminars, "open lessons", "round tables") is presented, which play an important role in the formation of patriotism, love and affection for the motherland, the formation of a responsible attitude to the native land.

Key words: *local history, conference, main directions, ways and methods, scientific approach.*

Початок XXI ст. відкрив нові можливості й перспективи у діяльності та розвитку українського краєзнавства та підвищенні його ролі в розбудові національної освіти України засобами регіоналістики. Авангардну роль у процесі розвитку вітчизняного краєзнавства по праву виконує Національна спілка краєзнавців України, до складу якої входить міський осередок «Старий рудник» з Мирнограда Покровського району.

Покровський район знаходиться у прифронтовій зоні. Сьомий рік точиться запекла боротьба за землі Донбасу. Російські найманці ведуть не тільки бойові

дії, а й інформаційну війну серед мирного населення. Ті люди, що живуть за лінією фронту, взагалі не мають доступу до правдивої інформації. Отже, діяльність краєзнавчих спілок має важливе значення для правдивого висвітлення історичних фактів та роботи з населенням, бо працюють там бібліотекарі, учителі та представники інших професій, основою професійних обов'язків яких є спілкування з людьми та передача потрібної інформації.

Показником ренесансу краєзнавства стало те, що в Покровському районі на базі Мирноградської міської бібліотеки сімейного читання (бібліотека-філіал № 1 м. Мирнограда) щорічно проводяться історико-краєзнавчі конференції з питань локальної історії, ініціаторами яких виступають місцеві краєзнавці. Ці заходи закінчуються виданням наукових збірок доповідей, що розповсюджуються міськими та шкільними бібліотеками міст Мирнограда й Покровська.

Так складається літопис «малої історії», неосязних знань місцевої регіоналістики, краєзнавства з позицій історичної правди, достовірності й об'єктивності, заповнено чимало «білих лакун» невідомих досі подій і фактів минувшини Донбасу, повернуто із забуття імена вірних синів та дочок м. Мирнограда, подвизників та діячів.

Регіональна краєзнавча тематика наявна на всіх краєзнавчих конференціях. З 2014 р. на них було висвітлено теми з історії виникнення м. Мирноград, його забудови та топоніміки. Протягом року місцеві краєзнавці працювали над темою історії виникнення селища Новоекономічне та хуторів у околицях м. Мирнограда й генезис їхньої топоніміки. Все це підкреслює актуальність і вагомість історико-краєзнавчих та регіональних досліджень в українській історичній науці.

Бурхливий розвиток краєзнавчого руху спричинив його подальшу демократизацію та появу нових форм діяльності й вдосконалення, увібрав набутий досвід наукової, пошукової та просвітницької роботи. Етапною стала тема Голодомору в Покровському районі. Коло охочих взяти участь в історичній розвідці постійно зростає, адже краєзнавчі конференції в м. Мирнограді мають постійний характер. Тож, краєзнавці Покровського району мають можливість заявити про свої напрацювання в Мирнограді. Їхні дослідження стосуються поступу міста протягом 1950–1970-х рр., розвитку вугільних підприємств, архітектурним об'єктам і пам'ятникам радянської доби.

Автор глибоко переконаний, що місцеве краєзнавство сприятиме подальшому притоку нових творчих сил, спроможних на основі сучасних історичних, економічних та інших наукових досліджень розв'язувати актуальні й перспективні завдання краєзнавчого руху. З огляду на це «Старий Рудник» дбає про створення надійної матеріальної бази місцевого краєзнавства та визначається з випуском регіонального періодичного видання. Мирноградські краєзнавці ство-

рюють такий центр, що стане, по суті, академічною установою та надійною опорою Національної спілки краєзнавців і краєзнавчого руху взагалі.

Широке розмаїття історичної проблематики в дослідженні ще білих плям вітчизняної історії засвідчила наукова конференція на тему: «Невідома війна», присвячена подіям Другої світової війни та звільненню України від німецько-нацистських загарбників. Вона засвідчила жвавий інтерес дослідників, показала їхню високу громадянську позицію та велике бажання з погляду історичної правди висвітлювати пекучі проблеми сьогодення.

Згідно з програмою розвитку краєзнавства передбачено поглибити й поширити виховання молоді засобами краєзнавства. Для цього сьогодні необхідно розробити наближені до вимог часу програми з курсу «Краєзнавство» для загальноосвітніх шкіл. На цьому етапі учні шкіл Мирнограда беруть участь у пошуку та висвітленні краєзнавчого матеріалу на конференціях. Для подальшого висвітлення проблеми автор вважає за доцільне систематизацію матеріалу та видання підручника «Історія Мирнограда». Він має бути адаптованим до навчальної програми та підручників з історії України, забезпечений методичними, дидактичними та ілюстративними матеріалами з краєзнавства Мирнограда, Покровського району та Донецької області, виконаний на високому фаховому та поліграфічному рівні.

Праця місцевого осередку краєзнавства вимагає значних організаційних, фінансових, авторських, редакційних і видавничих зусиль на адміністративному та науково-громадському рівнях міста, району. Це сприяє розгортанню та поглибленню регіональних досліджень, розвитку масового краєзнавчого руху, є справжньою школою формування кадрів краєзнавства.

Краєзнавці Мирнограда взяли активну участь у створенні історико-краєзнавчого альманаху «Добре поле», книг «Покровський район: подорож у минуле» і «Покровський район: час і особистості». У цих виданнях було висвітлено питання становлення й розвитку району: заселення, склад та етноконфесійна характеристика регіону, досліджено розвиток залізниці та вугільної промисловості. Головними героями історії Покровського району стали Сергій Прокоф'єв і Микола Леонтович, Марко Залізник і Сава Божко, Олексій Казаринов і Нонна Копержинська, Данило Шумук та Анатолій Лупиніс, герої АТО.

Успішно був реалізований краєзнавчий проєкт телекомпанії «Орбіта» «Джерела» (2015–2019 рр.). Головною його метою була популяризація знань з історії міст Покровська, Мирнограда, населених пунктів Покровського району. Проєкт «Джерела» допомагає усвідомити нерозривний зв'язок, єдність історії кожного села, міста, регіону з історією та сьогоденням України, відчувати причетність кожної родини до загальної історії України. Через призму дослідження подій крає-

знавство сприяє глибокому та всебічному вивченню яскравої героїчної історії нашої Батьківщини, осмислення її ролі на тлі європейської та світової культури.

Краєзнавці, що створюють такі проекти, стоять на позиціях реалізму, історичної правди, зваженому неупередженому висвітленні історичного процесу в усій його складності й суперечливості. Науковий пошук – це пошук істини. Адже саме на місцях крізь призму узагальненого й осмисленого історичного досвіду твориться сьогодні картина минулого, в основу якої вкладається неприкрашена правда. Отже, дослідження здійснюються на принципах об'єктивності та історизму з позицій правди.

Отже, робота міського осередку НСКУ «Старий Рудник» – це величезна праця місцевих краєзнавців, що засвідчує, що ми – велика нація, що, незважаючи на жорстокі удари долі, український народ зберіг свою ментальність, культуру, традиції, робить вагомий внесок у світову цивілізацію. Краєзнавцями Мирнограда відтворена багатотомна історія та культура регіону й продовжується творчий пошук.

Пріоритетними для нашого регіону та спілки в найближчі роки є широке висвітлення досліджень на конференціях, видання наукових і науково-популярних праць, що показуватимуть і шляхи розв'язання актуальних питань у розвитку історико-краєзнавчого руху й регіоналістики в контексті реалізації Державної програми розвитку краєзнавства в Україні. Маємо досягти нових результатів, що сприятиме піднесенню історико-краєзнавчого руху в регіоні.

Джерела та література

1. Указ Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» від 23.01.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/35/2001>
2. Розпорядження Президента України «Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України» від 19.02.2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/327/2000-%D1%80%D0%BF>
3. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Програми розвитку краєзнавства» від 10.06.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/789-2002-%D0%BF>
4. Тронько П. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття. Досвід. Проблеми. Перспективи. Київ, 2000. 270 с.
5. Луковенко С. П. «Они были первыми». Димитров, Красноармейская городская типография. 2008. 60 с.
6. «Добре поле». Історико-краєзнавчий альманах. Краматорськ: ЦТPI «Друкарський двір», 2016. 152 с.
7. Луковенко С. П., Моїсеєнко Л. М. та ін. «Покровський район: час і особистості». Кн. 2. Львів: Видавництво «Левада», 2018. 227 с.
8. Белицький П. В., Белоконь Д. П., Бурковський О. П. та ін. «Покровський район: подорож у минуле». Київ: Видавництво «Левада», 2017. 318 с.

-
9. Південно-Східна Україна: зі стародавності у XXI століття: збірник краєзнавчих дослідницьких робіт X Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції учнівської та студентської молоді з міжнародною участю, 23–26 лист. 2017 р. Святогірськ. Т. 2 / Донецький обласний центр туризму та краєзнавства учнівської молоді; гол. ред. Г. В. Колісник. Краматорськ: 2017. 304 с.
 10. Південно-Східна Україна: зі стародавності у XXI століття. Збірник матеріалів XII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції учнівської та студентської молоді з міжнародною участю (20–22 листопада 2019 р., Святогірськ) / гол. ред. Г. В. Колісник. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. 400 с.

КРАЄЗНАВЧА РОБОТА ЯК ОДНА З ВАЖЛИВИХ СКЛАДОВИХ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

Лусак Т. К.

The article analyzes the experience of local history activities among students of the Separate Structural Subdivision of the National Aviation University Sloviansk College of NAU. The article focuses on civic and patriotic as well as military and patriotic education.

Key words: *local history, native land, students, patriotism, nation, education, military, compatriots, commemorating the memory, hybrid war, memorials, personality.*

Краєзнавча робота є національно-виховною системою підготовки національно свідомих патріотів України, духовно і морально багатих людей, які дорожитимуть честю і гідністю Батьківщини. Становлення української державності, побудова громадянського суспільства, інтеграція України у світове та європейське співтовариство передбачають орієнтацію на людину, її духовну культуру й визначають основні напрями виховної роботи з молоддю та модернізації навчально-виховного процесу [8].

Ідеалом виховання є гармонійно розвинений національно свідомий, високоосвічений, життєво компетентний громадянин, здатний до саморозвитку та самовдосконалення. Головним результатом національно-патріотичного виховання молоді є формування в особистості ціннісного ставлення до навколишньої дійсності та самої себе, активної за формою та моральної за змістом життєвої позиції [8].

Навчання студентів історії рідного краю – це перші сходинки до національного усвідомлення. Людина лише тоді стає активним членом суспільства, коли досконало знає, хто вона, якого вона роду. Краєзнавчий рух на Донеччині активізувався ще на початку державо-творчих процесів в Україні і в цьому році відзначає свій 30-річний ювілей.

Досвід засвідчує, що формуванню цілісної історичної свідомості сприяє поєднання навчальної дисципліни «Історія України» з історією краю та історією

родини. Саме такий підхід дає змогу відповісти на питання: Хто ми? Чиї діти? Яких батьків? Що внесемо до історичної скарбниці? Яке майбутнє очікує нас?

У Слов'янському коледжі Національного авіаційного університету краєзнавчі проблеми знаходяться в центрі уваги викладачів гуманітарних дисциплін, працівників бібліотеки. Вони поділяються на громадсько-патріотичне та військово-патріотичне виховання. На заняттях з історії України, виховних заходах у коледжі шляхом пошукової дослідницької діяльності творчих груп курсантів і студентів доповнюються матеріали курсу історії України новим місцевим матеріалом, пов'язаним із певними визначними датами, зокрема до 40, 45, 50, 55-річчя утворення коледжу (2004, 2009, 2014, 2019), 80, 85, 90-річчя Слов'янського аероклубу (2007, 2012, 2017). За результатами такої роботи надруковано книги: «40 років на освітянській ниві», «Піввікова історія Слов'янського коледжу НАУ», «Альманах-55», «Фотоальбом-55», «Історичні виміри Слов'янського аероклубу» [1, 2].

На заняттях з історії України, виховних заходах використовуються біографії та творчі здобутки видатних письменників та поетів рідного краю. Зокрема Григорія Петровича Данилевського – слобожанського письменника-земляка, який не лише описував у своїх творах обряди, звичаї, світське життя українців у XIX ст., але й займав активну громадянську позицію, перебуваючи на державній службі. Саме йому ми завдячуємо прокладенню залізниці через місто Слов'янськ (у грудні цього року було відзначено 150 років з початку руху потягів). 26 квітня 2019 р. краєзнавці провели низку заходів до 190-річчя від дня народження нашого письменника-земляка. З пошаною студенти шукають матеріали та пишуть реферати про знаменитого поета-земляка Михайла Петренка, який є автором пісень «Дивлюсь я на небо», «Взяв би я бандуру» та ліричних віршів. Пам'ять про знаменитого земляка, поета-романтика жива – Петренківський сокіл поселився на гербі і прапорі міста, а центральна бібліотека Слов'янська з 2017 р., з нагоди 200-річчя від дня народження митця, називається імені Михайла Петренка.

Четвертий рік поспіль студенти регіону досліджують перебіг української революції 1917–1921 рр., відшукують свідчення про участь у ній місцевих патріотів, з результатами такої роботи виступають на регіональних конференціях. За підсумками цих конференцій видані три збірки, які активно використовуються студентами не лише на заняттях, а й у позанавчальний час.

Із 2014 р. в нашому коледжі активізувалося військово-патріотичне виховання:

- зустрічі з військовими;
- дослідження історичного розвитку військових підрозділів, які звільняли м. Слов'янськ від проросійських найманців;
- заходи з нагоди вшанування загиблих воїнів.

За результатами досліджень 2016 р. була видана книга «Пам'ять жива», в якій вміщено фото загиблих під час визволення м. Слов'янська, короткі біо-

графічні та послужні відомості, зазначено й місце вічного спочину. Ця книга є однією із форм вшанування пам'яті загиблих воїнів. Біографії п'ятьох Героїв України – Руслана Лужевського, Олександра Аніщенка, Сергія Кульчицького, Костянтина Могилка, Тараса Сенюка – вивчаються в нашому закладі на заняттях з історії України. На жаль, гібридна війна триває, авторам книги довелося додати до змісту прізвиська мешканців м. Слов'янська, які загинули, захищаючи територіальну цілісність нашої держави у Донецькій та Луганській областях, – це Микола Колосовський, Андрій Ременюк, Роман Напрягло, Олег Бойцов, Сергій Майборода. Роман Напрягло – випускник коледжу, чудовий хлопець, щирий патріот та товариш. Куточок про нього розміщено у нашому музеї, а батьки та сестра Романа – часті гості на різних виховних заходах у закладі. Книга «Пам'ять жива» перемогла в обласному краєзнавчому конкурсі у 2018 р., а у 2019 р. стала лауреатом ХХ загальнонаціонального конкурсу «Українська мова – мова єднання» у номінації «Рубежі подвигів і безсмертя». Нині вона доповнена, переформатована й вийшла з друку четвертим виданням [6].

Після звільнення Слов'янська від проросійських окупантів волонтерами, місцевими жителями були встановлені у місті та Слов'янському районі пам'ятні знаки, обеліски, пам'ятники вшанування загиблих військовослужбовців та мирного населення. Отож, ще однією із форм військово-патріотичного виховання, яка використовується у коледжі, є операція «Меморіал». Працівники бібліотеки, викладачі разом зі студентами склали фотоальбом цих пам'ятних споруд і почали доглядати за деякими з них [3].

У 2016/2017 навчальному році викладачі коледжу разом зі студентами розпочали впроваджувати в життя новий проєкт «Наші друзі – військові» щодо популяризації у засобах масової інформації життєвого опису військовослужбовців, які не лише брали участь у військових діях за Слов'янщину, але й долучилися до активізації громадського проукраїнського життя міста. Дружба започаткувалася 2014 р., коли військовий підрозділ почав розміщуватися на території коледжу (серпень 2014 р. – травень 2015 р.). Отримали схвальні відгуки статті про Василя Матиса – командира відділення в/ч 3035, Михайла Гринишина – заступника командира в/ч 3035, Євгена Ісаєва – сержанта 79-ї десантно-штурмової бригади, Максима Лютого – командира роти добровольчого батальйону «Січ», Олександра Деркача – сержанта 72-ї окремої механізованої бригади та інших. Пізніше ці нариси ввійшли до книги «Наші друзі – військові», а головні герої отримали книги у подарунок під час презентації [4].

Дружба продовжується, до військової частини № 3035 на службу прийшли нові бранці, зокрема відомого батальйону «Донбас», з якими проводилися різнобічні виховні заходи, сумісні заняття. Їхній військовий досвід, історія підрозділу друкувалися у міських газетах «Панорама», «Злагода», електронних мережах, а у 2019 р. ці розповіді увійшли до нової книги – «Наші друзі – військові 2» [5].

5 липня 2019 р. минуло п'ять років від звільнення м. Слов'янська від бойовиків. Місто перебувало під окупацією 84 жахливі дні (12.04–04.07.2014 р.). За ці роки світогляд слов'янців змінився, місто в основному відбудовано від руйнувань збройного протистояння, але в більшості очевидців психіка і дотепер захищає їхню свідомість від страшних спогадів. Не всі бажають говорити про пережите. Але новітню історію свого краю варто вивчати, спираючись на документи, світлини, спогади того періоду.

Викладачі разом зі студентами підготували до друку книгу «Реалії окупації», в якій зібрано спогади, фотозображення, листування працівників коледжу через електронні мережі окупаційного періоду. Це видання, на жаль, має невелику кількість сторінок, бо не всі очевидці мають бажання поділитися своїми емоціями і спогадами того складного періоду [7].

Отже, на думку автора, організована у такий спосіб краєзнавча робота формує національно свідому особистість, яка обов'язково візьме активну участь у розбудові демократичної України. Вивчення історії рідного краю є надійним і міцним підґрунтям виховання патріотизму молоді, якій належить майбутнє Батьківщини.

Джерела та література

1. Завгородній С. О., Лисак Т. К. Історичні виміри Слов'янського аероклубу: до 90-річчя з дня заснування. Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна, 2017. 128 с.
2. Завгородній С. О., Лисак Т. К. Піввікова історія Слов'янського коледжу Національного авіаційного університету. Слов'янськ: ТОВ Видавництво «Друкарський двір», 2015. 216 с.
3. Лисак Т. Меморіали. Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна, 2017. 47 с.
4. Лисак Т. Наші друзі – військові. Краматорськ: Друкарський двір, 2017. 113 с.
5. Лисак Т. Наші друзі – військові 2. Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна, 2019. 91 с.
6. Лисак Т. К. Пам'ять жива. Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна, 2019. 201 с.
7. Лисак Т. Реалії окупації. Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна, 2019. 53 с.
8. Указ Президента України «Про стратегію національно-патріотичного виховання». Затверджено Указом Президента України від 18 травня 2019 р. № 286/2019. URL: www.president.gov.ua

ЕКОЛОГІЧНІ ПРОЄКТИ ЯК МЕТОД ФОРМУВАННЯ СВІДОМОСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ У ШКОЛЯРІВ ДОНЕЧЧИНИ

Череватенко Т. С.

The painful point of Donetsk region is the problem of solid waste management. The solution to this problem is to change the environmental outlook of the population. We consider the project activity of environmental issues to be a method of achieving this goal. This article describes the implementation of environmental projects in Slovyansk Secondary School № 19. The proposed developments are aimed not only at shaping the consciousness of Sustainable Development, but also at developing the skills of active citizenship.

Key words: *Sustainable development, active citizenship, solid waste sorting, environmental project, school project.*

Несприятлива екологічна ситуація – це одна з найбільш больових точок Донецького краю. Серед тих екологічних проблем, які під силу вирішувати особисто кожному громадянину, – сортування твердих побутових відходів. Пріоритетним напрямом роботи з цієї проблеми є зміна свідомості на користь екологічної, яка повинна формуватися зі шкільної парти. Не менш важливою є трансформація світогляду дорослих, діяльність яких є прикладом для наступного покоління.

Нагадаємо, що екологічна безпека та сталий розвиток – одна з чотирьох наскрізних змістовних ліній сучасної освіти. Отже, в Слов'янській ЗОШ I–II ступенів № 19 розроблено та проведено значний пласт заходів екологічної тематики, в яких учням надається можливість не тільки здобути екологічну грамотність, а й відчутти себе причетними до майбутнього свого міста, регіону та країни, сформувати навички активного громадянства. Ці заходи охоплюють не тільки учнів школи, а й вчителів, а також жителів мікрорайону.

Далі будуть наведені матеріали проєктів, які були реалізовані у школі протягом останніх двох років: проєкти «Зелені міста» та «Схід сортує».

Проєкт «Зелені міста» як проєкт виховної роботи для учнів 6–8 класів

Мета проєкту – звернути увагу дітей на способи реалізації положень Стратегії сталого розвитку в країнах світу; показати, що існують люди, спільноти, міста і навіть цілі країни, що міркують та діють, випереджаючи сучасний світ на цілі десятиліття, впроваджуючи гармонійну модель взаємодії «людина–природа», за якої суспільство використовує природні ресурси у такий спосіб, щоб завдати найменшої шкоди природі та залишити нащадкам у спадок зелену, придатну для життя планету.

Цей проєкт виховує і надихає мислити та діяти екологічно, брати приклад з тих, хто дбає про майбутнє людства та природи. Великим здобутком стане, якщо діти втілять ці або аналогічні ідеї у своєму місті, країні.

Задачі:

1. Ознайомлення з європейським досвідом політики Сталого розвитку.

2. Дослідження актуальних екологічних проблем рідного міста. Екологічні челенджі.

3. Розробка класного проєкту «Наше зелене місто» та його впровадження.

Термін реалізації – 3 роки.

На момент закінчення 6-го класу було завершено перший етап – теоретичний, під час якого учні дізналися про Стратегію сталого розвитку та екологічну політику Зелених міст Європи. Продуктом цього етапу стала виставка плакатів «Зелені міста Європи».

План роботи на 1 рік проєкту:

1. Ознайомити клас із критеріями Індексу Зелених Міст, розповісти про досвід світових міст із досвідом значних позитивних екологічних змін.

Індекс Зелених міст (Green City Index) розроблено британським дослідницьким центром The Economist Intelligence Unit за підтримки компанії Siemens).

Основні критерії: викиди вуглецю, енергоспоживання, будівлі, транспорт, вода, якість повітря, відходи та землекористування, екологічна політика. Разом 30 індивідуальних показників сталості, використання води та електроенергії на душу населення, рівень переробки відходів, використання громадського транспорту, цілі зі зниження викидів вуглекислого газу, стандарти енергоефективності для будівель, підтримка заходів із охорони навколишнього середовища тощо [5].

2. Ознайомити учнів з рейтингом Зелених міст Європи, роздати практичні завдання з підготовки матеріалів про «зелений досвід» Зелених міст.

У ньому може взяти участь будь-яке місто з населенням від 200 тис. жителів до міст-мільйонників. Ось список переможців цієї номінації [5]:

2010	Стокгольм (Швеція)
2011	Гамбург (Німеччина)
2012	Віторія Гастейз (Іспанія)
2013	Нант (Франція)
2014	Копенгаген (Данія)
2015	Бристоль (Велика Британія)
2016	Любляна (Словенія)
2017	Ессен (Німеччина)
2018	Неймеген (Нідерланди)
2019	Осло (Норвегія)

3. Створення учнями плакатів про кожне Зелене місто та їхня презентація на класних годинах.

4. Презентація серії плакатів «Зелені міста Європи» на шкільному рівні в рамках Тижня Географії та біології.

Рис. 1 – Презентація плакатів «Зелені міста»

На сьогодні триває робота над другим етапом проекту – «Екологічні челенджі»:

- тестування «Скільки планет мені потрібно для життя?» (мій екологічний слід);
- створення екологічної агіт-бригади з питань енергозбереження;
- розробка плакату «Збережемо тепло і світло»;
- зимова акція «Нагодуй птахів»;
- акція до Дня Землі (відмова від електроструму на одну годину);
- відвідання місцевих природоохоронних об'єктів;
- складання маніфесту «Мoje чисте місто».

Рис. 2 – Виступ екологічної агіт-бригади перед учнями молодших класів

Проект «Схід сортує» (керівник – Т. С. Череватенко)

Мета: привернути увагу учнів до проблеми правильного поводження із твердими побутовими відходами в рамках реалізації наскрізної змістовної лінії «Екологічна безпека та Сталий розвиток».

Задачі:

- поінформувати учнів про загрози та наслідки несвідомого поводження з побутовими відходами;
- надати теоретичну інформацію про законодавчу базу про роздільний збір сміття;
- надати вичерпну інформацію щодо правильного поводження з твердими побутовими відходами, зокрема з особливо небезпечними відходами;
- провести тренінгові вправи щодо підготовки сміття до роздільного збору;
- розвинути екологічну свідомість та громадську ініціативу;
- надати можливість практично здійснювати роздільний збір сміття.

Етапи проекту:

1. Теоретичний:

- відвідання тренінгів досвідчених еко-активістів;
- проведення тренінгів «Вчимося бути еко-відповідальними» та «Поводження з небезпечними відходами» серед учнів та вчителів [5].

Рис. 3 – Тренінг «Вчимося бути еко-відповідальними» [2, С. 142–148]

2. Практичний:

- проведення акцій «Здай батарейку – збережи природу» та «Здай макулатуру» [1];

Рис. 4, 5 – Встановлення контейнерів для збору макулатури [4]

- створення відео «9 речей, які я можу щодня робити для нашої планети»;
- участь у конкурсі «Стоп-сміття»;
- проведення соціопитування жителів мікрорайону та інформування з питання сортування сміття [4].

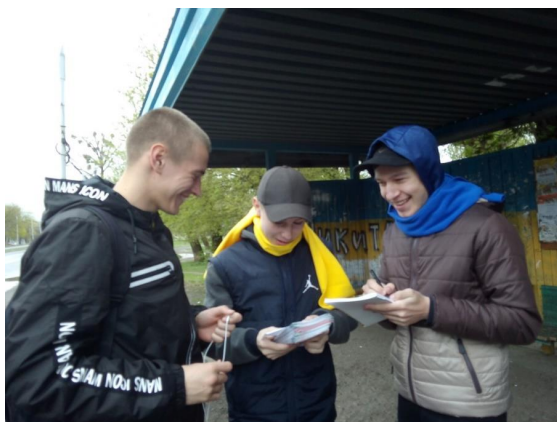

Рис. 6 – Розробка лепбуку «Сортуй правильно» (у процесі)

Отже, проєктна діяльність екологічного напрямку не тільки формує екологічний світогляд в учнів, а й навички активного громадянства. Активна й екологічно свідома молодь – запорука успішного розвитку Донеччини.

Джерела та література

1. Всесвітній день охорони довкілля: акція «Здай лампу – збережи природу». *Екологічний вісник*. 2015, травень–червень. Київ: Всеукраїнська екологічна ліга ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації». С. 32.

2. Життєві навички для активного громадянства: практикум для учнівської молоді підліткового віку. Київ, 2018. 164 с.
3. Пазиніч М. Збалансований розвиток міст: досвід США. *Екологічний вісник*. 2015, травень–червень. Київ: Всеукраїнська екологічна ліга ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації». С. 11–12.
4. Схід сортує / ГО «Добра Воля», EcoLanding.
5. Environment. European Green Capital. URL: <https://ec.europa.eu/environment/europeangreencapital/> (дата звернення: 03.03.2020).

ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Бондарук В. І.

Виховання справжнього громадянина передбачає формування у молоді любові до своєї рідної землі, до рідного краю, до Батьківщини. Саме такі якості характеризують людину-патріота, яка демонструє відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури, особливе емоційне переживання своєї приналежності до країни, до рідної мови, історії, традицій. Як зазначено у Листі МОН України від 16.08.2019 р., національно патріотичне виховання є складовою частиною освітнього процесу. Отже, головне завдання – «виховувати дітей у дусі патріотизму, глибокого розуміння історії свого народу, національної ідентичності, самобутності» [7]. Необхідно все зробити, щоб слова «Україна», «патріотизм» сприймалися дітьми «не лише розумом, ай серцем» [7].

Учитель історії має унікальну можливість, щоб реалізувати завдання національно-патріотичного виховання. Адже саме під час цих уроків діти ознайомлюються з героїчним минулим українського народу, трагічними та водночас славними сторінками української історії, надбаннями української культури.

Дуже велике значення має історія вивчення рідного краю. Наш край Приазов'я... Чудовий, прекрасний край! Він багатий на хліб, метали, виноград, рибу, степові квіти. Землі краю омивають срібні хвилі Азовського моря, найтеплішого та найлагіднішого у світі. Край має давню історію. Про це свідчать багато досліджень. Зокрема, В. Ф. Клименко та В. І. Цимбал зазначають, що уже в період новокам'яного віку тут були поселення. Про це свідчать розкопки Маріупольського могильника в 1930 р. [1, с. 15]. Також автори зазначають, що з кінця IX до початку XIII ст. на території Донецької області панували різні кочівники: печеніги, торки, половці [1, с. 31]. Цікаві факти про давнє минуле Донбасу як історичного регіону України розповідає сучасний науковець Т. Чухліб [6].

Про ці та інші факти рідної історії учні дізнаються на уроках з краєзнавства. Потрібно використовувати різні методи роботи. Це робота з додатковою літера-

турую, з документами, зі статтями місцевої періодики. Джерела усної історії мають непересічне значення.

Історія українського козацтва завжди була актуальною в нашій державі, тому що вона має багато прикладів боротьби за волю і незалежність проти тих, хто прагнув позбавити наш народ права бути вільним. Як зазначено у джерелі, «доба козаччини повинна бути не тільки об'єктом наукових досліджень, а й тією сферою, що стане каталізатором пробудження національної свідомості, реалізації української національної ідеї, формування високих моральних якостей на яскравих прикладах самовідданої любові до своєї Батьківщини, за свободу та права свого народу, що явили Україні і світу запорізькі козаки» [3, с. 3]. Отже, у 8-му класі, коли вивчається тема «Становлення українського козацтва (XVI – перша половина XVII ст.)», природним є звернення до краєзнавчого матеріалу.

Працюючи з різними джерелами, учні готують повідомлення про те, що уже в XVI ст. через Приазов'я до України та Московської держави з Криму вела Муравська дорога («сакма») з її Ізюмським і Кальміуським відгалуженням, де діяли козацькі загони [3, с. 6].

Як зазначала місцевий краєзнавець Р. Сасенко, козаків вабила до себе риба – один із головних продуктів харчування та важливий предмет торгівлі. В усті Кальміусу, інших річок та балок Приазов'я, на морських косах існували запорізькі тоні, де ловили рибу неводами. А потім її обробляли: солили, в'ялили, робили балики, заготовляли ікру, витоплювали жир. Потім з усіх тоней звозили все на острів, який знаходився в самому усті між головним устям Кальміусу і західним рукавом дельти під назвою Домаха, на старовинних картах він позначався як озеро. Сюди прибували обози чумаків – торговців, які скуповували товар. Понад три століття острів називався «біржою». В радянські часи це була територія рибоконсервного заводу. Спочатку на місцях промислів виникли притулки рибалок, а потім – зимівники (хутори). Найперші з них з'явилися на правому березі устя Кальміусу, про що свідчила назва Домаха: у запорожців означала і житло рибалок, і найближче від житла місце вилову риби. У 1931 р. професором М. О. Макаренком під час будівництва заводу Азовсталь було досліджено козацьке житло площею 30 кв. м, яке опалювалося піччю, підлога і стінки періодично підмазувалися глиною. У житлі знайдено понад 50 побутових речей. Козацькі люльки знайдено в селищі Мелекіне. Неповдалік, на мису між устями річок Мокрої Білосарайки та Широкої Балки, знайдено чавунний казан, яким користувалися козаки, що ловили рибу на Білосарайській косі. Життя козаків було під загрозою татар, тому в усті Кальміусу було встановлено військовий сторожовий пост [4].

Ці повідомлення формують у учнів причетність нашого краю до козацької доби, сприяють формуванню національної свідомості.

На території наших сіл є пам'ятники та пам'ятні знаки радянської доби. Уроки-екскурсії дають можливість більш глибоко вивчити відповідні теми програмового матеріалу з одного боку, а з іншого – сприяють формуванню життєвої позиції учнів, поваги до людей праці, співчуття до загиблих в роки Другої світової війни. Наприклад, у 10-му класі під час вивчення теми «Перша спроба радянзації у 1918 році» проводиться урок-екскурсія до пам'ятного знаку розстріляним комунарам. Наголошується на тому, що це – пам'ять про людей, які повірили більшовицькій пропаганді про щасливе майбутнє комуністичного суспільства. У грудні 1917 р. була встановлена радянська влада, а уже навесні сюди, на землі хутора Козакевича, прибули 15 жителів з Новосілки та Волонтерівки (м. Маріуполь) і організували Маріупольську сільськогосподарську комуну. Ідейним натхненником був В. І. Бодров – слухач ленінського політичного гуртка «Петербурзького союзу боротьби за визволення робітничого класу», який мав декілька філій. Вони вірили у щасливе безбідне майбутнє. Але 28 квітня увірвалися війська білогвардійського полковника Дроздовського. І хоч до хутора примчав вершник, щоб попередити про небезпеку, комунари не встигли сховатися. Лише троє врятувалися, а інших по-звірячому вбили. Поховали розстріляних у Маріуполі, а на місці розстрілу поставили пам'ятник. Коли його встановили, то на ньому була табличка з іменами загиблих. Цей знак споруджений не на честь тиранів, а на честь людей, які стали жертвами пропаганди та повірили в те, що ліквідацією приватної власності можна досягти рівності.

Вивчення історії Другої світової війни неможливе без звернення до подій жовтня 1941 р., коли відбувалися масові розстріли на території села Агробаза. Про це дізнаємося з джерел усної історії. У музеї Бердянської ЗОШ І–ІІІ ст. є спогади, записані від очевидців тих подій.

Особливо цінні свідчення Сари Глейх, жительки довоєнного Маріуполя, яка стала жертвою розстрілу, та її доля подарувала життя. Це неймовірно, але вона врятувалася! Пізніше вона опублікувала свої спогади, які назвала «Це було в Маріуполі. Щоденник Сари Глейх». На уроках, де вивчаємо Голокост, учні ознайомлюються зі свідченнями Сари Глейх. Учні сприймають цей матеріал на чуттєвому рівні. Вони чітко розуміють весь трагізм тих подій. «В ніч на 20 жовтня дощило. Ранком дощ припинився. Було похмуро, сиво, але не холодно. Німці проганяли прикладами тих, хто прийшов попрощатися з євреями. О сьомій годині ранку виїхали машини з літніми людьми та жінками з дітьми. Усі інші йшли пішки 9–10 кілометрів. Дорога була жакливою, йти було важко. Батьки Сари поїхали машиною о 9 годині. Всі були налякані, поширювалися припущення, що тих, хто поїхав машинами, можуть знищити. Тому багатьох, хто не хотів виходити, били і виганяли. Дорога була розмитою, неможливо було витягнути ноги з грязюки, але треба було йти, тому що тих, хто затримувався, били

прикладами. О другій годині колона прийшла до Агробази. Далі усіх по 40–50 осіб направляли в сараї, які стояли в кінці села Бердянське» [5]. Сара згадує, що коли дійшла черга до неї та її сестри з племінником, вони зрозуміли з жахом, що на них чекає. Вийшовши за сараї, вони побачили багато трупів, зокрема тата і мами. Усіх примусили роздягнутися до сорочки. Далі всіх погнали до рову, краю якого вже не було видно за трупами, по яких вони йшли [5]. Про ці події дізнаємося з матеріалів місцевої преси (автор – С. Марченко) [2].

У 1949 р. на місці поховання звели пам'ятник. Він був з чорного каменю, тому в народі його стали називати «Чорний пам'ятник». У 2000 р. був встановлений новий пам'ятник. Він має вигляд чаші підсвічника, в якому сім символічних свічок – мінори. Євреї з Маріуполя та Ізраїлю допомогли коштами на зведення цього пам'ятника. На його відкриття приїхав посол Ізраїлю.

Як і раніше, сьогодні до пам'ятника приходять люди, щоб вшанувати безвинно загиблих [8]. Влітку тут тихо шумлять дерева, а в жовтні сюди приїждять і приходять євреї, українці, росіяни – всі, хто хоче показати, що пам'ять людська є живою. Вона потрібна для того, щоб ніколи не трапилося подібне.

Вивчення історії революції Гідності та російської агресії в 11-му класі звертає нас до трагічних подій, які відбулися 31 серпня 2014 р. біля села Шевченкове. Там загинуло 6 та було поранено 4 саперів 703-го інженерного полку м. Самбір Головного управління оперативного забезпечення Збройних Сил України (один у важкому стані, троє отримали легкі поранення). Вибухом КАМАЗ 4310 в/н 6843 А9 було знищено повністю, УРАЛ 4320 сильно пошкоджено, відновленню не підлягав. Серед загиблих – підполковник Суський Вадим Миколайович, 1972 р. н., солдат Дорошенко Володимир Павлович, 1989 р. н., солдат Струсь Андрій Андрійович, 1992 р. н., солдат Бжостовський Ігор Євгенович, 1993 р. н., солдат Шубак Ігор Романович, 1995 р. н., солдат Малецький Роман Михайлович, 1994 р. н. Також було з'ясовано, що під час вибуху загинув Іванов Євгеній Вікторович, боєць 23-го батальйону територіальної оборони «Хортиця». З його мамою, Оксаною Миколаївною, був встановлений зв'язок. Вона розповіла про життя Євгенія. Загинули бійці. Пам'ять про них повинна залишитися. Спорудження пам'ятного знаку на місці загибелі воїнів має дуже велике значення. Сюди будуть приходити нащадки, приїжджати близькі, щоб нести квіти і хвилиною мовчання засвідчити – Герої не вмирають: солдати йдуть у вічність... Вже стало традицією для наших сіл згадувати про загиблих воїнів 31 серпня кожного року.

Отже, використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії дає можливість реалізовувати програму національно-патріотичного виховання.

Джерела та література

1. Клименко В. Ф., Цимбал В. І. Древности родного края историко-краеведческий очерк. Донецк, 1991. 39 с.
2. Марченко С. Земля Агробази – это наш Бабий яр. *Приазовський робочий*. 2011.04.03.
3. Роль козацтва в історії Донецького регіону. Донецьк: Каштан, 2006. 224 с.
4. Саєнко Р. Казаки в Приазовье. *Літературна газета*. 1993.
5. Сарра Глейх. Это было в Мариуполе (Дневник Сарры Глейх). Буклет, 1998.
6. Чухлиб Т. Мечом и оралом. Донбас – древняя земля Украины. Київ. 2015. 80 с.
7. Лист МОН України від 16.08.2019 № 1/9-523 «Про національно патріотичне виховання в навчальних закладах освіти у 2019–2020 навчальному році». URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-nacionalno-patriotichne-vihovannya-u-zakladah-osviti-u-20192020-navchalnomu-roci>
8. У Маріуполі вшанували пам'ять жертв Голокосту. URL: <http://religions.unian.ua/judaism/1159582-u-mariupoli-vshanuvali-pamyat-jertv-golokostu.html>

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОВІДНОСИН ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА
ТА ШКІЛЬНОГО КУРСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Шинкаренко І. В.

The article highlights the connection between historical study of local lore and the school course in the history of Ukraine. The author considers the place and role of local history in the presentation of history, gives an analysis of the arsenal of individual forms and methods of local history teacher of history. New ways and methods of popularizing knowledge from the history of Ukraine and its individual region are presented. The problems and achievements of school regional studies are analyzed on the example of the work of a history teacher. The basic requirements for a history teacher as an organizer of local history work at the school are formulated.

Key words: *study of local lore, history, problems, methods, school course, ways and methods, research.*

Два протилежні процеси панують у суспільстві і у вивченні історії сьогодні – з одного боку, глобалізація, з іншого – регіоналізація. Незважаючи на те, що шкільний курс охоплює вивчення всієї історії людства, ми, як і раніше, приділяємо серйозну увагу вивченню історії рідного краю в курсі «Історія України». Відомий усім образ – у крапельці роси відбивається всесвіт. Так і у місцевій історії відбивається історія країни. Не можна заперечувати сьогодні інтерес суспільства до регіональної історії. Проте вектор досліджень дещо змінився, не питання про становлення політичних рухів, ідеологічних напрямів, не історія виникнення фабрик, заводів, колгоспів, а історії маленької людини, її повсяк-

денного життя – тренд сьогодні. Мета статті – дослідити, як долучаються до краєзнавчої тематики вчителі історії, та з якими проблемами вони стикаються на своєму шляху.

У педагогічній науці склалася певна методика, необхідна для організації занять з історичного краєзнавства. Над її удосконаленням працювали кращі методисти: Я. Треф'як [1], В. Мисан [2], Ю. Шимон [3], В. Прокопчук [4]. У 2015 р. О. Орлюк була захищена цікава кандидатська дисертація «Методика навчання старшокласників регіональної історії», в якій методичні прийоми автор ілюструє на прикладі краєзнавства західноукраїнських земель [5]. Яким же арсенал має вчитель історії для вивчення краєзнавчої проблематики?

УРОК. Програма шкільного курсу з Історії України передбачає наявність годин у кожній темі для вивчення історії рідного краю. Це можуть бути як спеціально відведені уроки, так і фрагменти уроку, де події і факти місцевої історії конкретизують загальнодержавні процеси та явища. Ефективність використання такої форми залежить від рівня майстерності учителя. Це може бути урок у класі, урок у міському музеї, урок-екскурсія містом або селом тощо. Щорічно Донецький ОблППО проводить конкурс для вчителів «Сучасний урок історії в Новій українській школі». Саме такий урок в 10-му класі на тему «Масові репресії в Україні і в нашому краї в 30-і рр. ХХ ст.» став переможцем у 2019 р.

ПОЗАКЛАСНА РОБОТА. Оплачуваних гуртків у школі, на жаль, стає все менше, але там, де є краєзнавчий гурток, виникає можливість неформального спілкування учителя-краєзнавця і дітей, спільного пошуку цікавого і незабутнього в місцевій історії. Окрім краєзнавчого гуртка, цікавими для школярів можуть бути участь у роботі археологічної експедиції, екскурсії до музею або до історичного об'єкта, піший похід рідним краєм. Таких прикладів багато. На жаль, у позакласній роботі сьогодні зведена нанівець діяльність шкільних музеїв. На прикладі Покровська ми констатуємо такий факт. Шкільні музеї, присвячені подіям Другої світової війни, згорнули свою роботу і безцінні матеріали, які збиралися десятиліттями, або загублені, або знаходяться в неприйнятному стані. Це пов'язано з ідеологічними змінами в суспільстві. Але змінюватися може лише сьогоднішня ідеологічна лінія. Діяльність же людини в період війни була і залишається подвигом, і той, хто поклав своє молоде життя заради нашого буття, не повинен залежати від цих змін... Події Другої світової війни ніколи не перестануть бути актуальними. З'явилася і нова, без сумніву, позитивна тенденція – поява в школах куточків пам'яті, присвячених подіям 2014–2020 рр. на Донбасі, висвітленню подвигу бійців ЗСУ в цих подіях. У підготовці таких експозицій діти беруть активну участь.

СПІВПРАЦЯ З МУЗЕЙНИМИ УСТАНОВАМИ. В тих містах, де історичні музеї змогли вдихнути ковток свіжого повітря в свою роботу, співпраця стала

корисною і для дітей, і для вчителів, і для власне музейної установи. Прикладом можна назвати КЗ «Покровський історичний музей» і його керівника А. В. Рожкову. Колектив музею багато зробив, щоб діяльність музею стала цікавою для дітей. Окрім традиційних екскурсій і виставок, працівники організують ігрові години в музеї (ігри обов'язково історичної тематики і для різних вікових категорій), запрошують учнів для участі в історичних читаннях, зустрічах, переглядах актуальних фільмів, проведенні майстер-класів етнографічної тематики. Працівники музею беруть активну участь у музейних проєктах, організації цікавих фестивалів та акцій, наприклад акції «Селфі в музеї», «Фото в історичному одязі», фестиваль «Залізник-фест». Співробітники музею надають консультації юним дослідникам і навіть отримують від них зворотний зв'язок. Наприклад, автор дослідження «Історія успіху Миколи Леонтовича у Покровську на початку ХХ ст. і у наші дні» склала схему «Ім'я Миколи Леонтовича на карті Покровська» і надала її музею, який незабаром започаткує піший екскурсійний маршрут «Покровськ музичний». Такий креативний підхід до роботи музейної установи залучає до неї нових відвідувачів і поціновувачів, дістає з небуття цікавих історичних особистостей – фотолітописця краю Марка Залізняка, композитора Миколу Леонтовича тощо.

СПІВПРАЦЯ З КРАЄЗНАВЧИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ. Дуже мудро вчиняють керівники краєзнавчих організацій, коли залучають школярів до сумісної роботи на рівні з дорослими – до участі у своїх конференціях, до підготовки тематичних проєктів тощо. Така цікава співпраця притаманна Мирноградському осередку НСКУ «Старий рудник». Ексклюзивний проєкт «Джерела» Покровської телекомпанії «Орбіта» та керівника «Старого рудника» С. Луковенка народився у 2016 р., він містив 48 випусків і розповідав про історію Покровського району. У 2018–2019 рр. побачив світ новий проєкт «Джерела-2» про історію м. Покровська. До його підготовки були залучені краєзнавці, вчителі історії та старшокласники. Тепер у будь-якій школі нашого міста і району є можливість вивчати історію рідного краю за допомогою випусків «Джерел». Ще один прекрасний приклад співпраці краєзнавців, вчителів, учнів та їхніх батьків – підготовка і випуск краєзнавчого настінного перекидного календаря. На сьогодні надруковано три випуски – «Прогулянка старим містом» (історія Покровська на фото початку ХХ ст.), 2017 р., «Перлини Покровщини» (історичні і природні пам'ятки Покровського району), 2018 р., «Покровськ (Красноармійськ) на фото 50–70-х років і в наші дні», 2019 р. Такі календарі є в кожній школі, бібліотеці, у багатьох установах. У авторів є плани на підготовку ще трьох випусків. Немає дефіциту ідей. Є дефіцит коштів.

ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА. Залучення здібних дітей до участі в дослідницьких проєктах з краєзнавства – прекрасна можливість не лише відкрити нові

непрочитані сторінки історії рідного краю, а й виховати покоління майбутніх краєзнавців, тих, хто буде берегти і збагачувати рідну історію після нас. Дослідницький напрям краєзнавчої роботи дуже популярний. По-перше, існує багато конкурсів, конференцій, в яких юні краєзнавці беруть участь одноосібно або групою під керівництвом своїх вчителів і можуть себе реалізувати. По-друге, дослідницька діяльність для дітей – це можливість «доторкнутися до історії»: потримати в руках цікаві артефакти і описати їх або пройтися вуличками, якими ступав цікавий земляк і відчуті «кроки епохи». По-третє, участь у краєзнавчих дослідженнях – це перші кроки школярів у цікаву науку. Наприклад, юна дослідниця життя і творчості Миколи Леонтовича з Покровська Єва Танцева у своїй роботі змогла спростувати помилки і міфи стосовно композитора, які існують у свідомості жителів Покровська. У 2019–2020 навчальному році на обласному етапі Всеукраїнського конкурсу-захисту учнівських робіт в Малій академії наук у відділенні «історія», секція «історичне краєзнавство» була найчисельнішою, в ній виступали 17 учасників (для порівняння: в секції «історія України» – 6, в секції «всесвітня історія» – 1, в секції «етнологія» – 1). Серед представлених робіт були і дослідження будівельного матеріалу в краї, і аналіз подій періоду визвольних змагань, і маловідомі сторінки Другої світової війни, і етапи заселення краю, і аналіз традицій життя релігійних поселень, і дослідження життя видатних особистостей. Отже, історія рідного краю досліджується у всіх напрямках, і це не може не радувати.

КАДРИ. Надзвичайно важливе питання – хто сьогодні займається в школах краєзнавчою роботою? Наскільки ці люди вмотивовані та підготовлені до такої роботи? Переважно це вчителі. Багато залежить від бажання вчителя історії відкрити двері класу для краєзнавчої проблематики. Не секрет, що виконання такого завдання не можна вимагати від усіх і кожного. Покладатися можна лише на ентузіастів. Примус тут неможливий, адже є прекрасні вчителі, які приїхали на роботу до міста чи села здалеку, і об'єктивно вони мало знайомі з історичним минулим краю. Проте ті, хто, як майстри екстракласу, уміло і яскраво вплітають факти і події місцевої історії у своє історичне полотно, – це по-справжньому віддані краєзнавству люди. Таких немало.

Нещодавно не стало одного з таких ентузіастів О. М. Петренка, учителя історії школи № 7 м. Добропілля, дослідника Добропільського краю. Його недовге життя було надзвичайно яскравим і насиченим: уроки історії, участь разом з вихованцями у численних краєзнавчих конкурсах і турнірах, археологічні розвідки, пошукові експедиції, створення шкільного музею, в якому навіть кожна цеглина мала свою цікаву історію. Діти обожнювали свого вчителя. Один із краєзнавців П. Белицький присвятив йому такі проникливі рядки: «Олександр не говорив, як треба вести краєзнавчі пошуки. Він сам показував, як треба роби-

ти. Коли питали його щось, то ніколи не чули: а навщо це тобі? а з ким будеш статтю / книгу писати? а давай мене другим, а ще краще – першим співавтором... Такого, чим хворіють багато краєзнавців, у нього не було. Чим не приклад для наслідування? Краєзнавство Добропільщини осиротіло. Краєзнавчий рух регіону осиротів...».

Отже, проблем у взаємовідносинах історичного краєзнавства і шкільної історії немало. Проте набагато більше досягнень і ще більше – перспектив. Багатогранність форм і методів краєзнавчої роботи, різноманітна тематика пошуку була і залишається важливою умовою ефективного викладання шкільного курсу історії та виховання учнів.

Джерела та література

1. Треф'як Я. Методика краєзнавчої роботи в школі. *Історія в школах України*. 2002. № 1.
2. Мисан В. Сучасне шкільне історичне краєзнавство. *Історія України*. 2008. № 13. С. 1–6.
3. Шимон Ю. Використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії України. *Історія України*. 2011. № 10. С. 9.
4. Прокопчук В. Деякі аспекти теорії і методології шкільного краєзнавства. *Краєзнавство*. 2011. № 3. С. 29–35.
5. Орлюк О. В. Методика навчання старшокласників регіональної історії: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2015. 20 с.

РОЛЬ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ КОНФЕРЕНЦІЙ У ЗБЕРЕЖЕННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ТА ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Соколова Г. І.

The author of this article G. Sokolova emphasizes urgent issues of extracurricular activities in Donetsk region related to the preservation of historical memory and the formation of national identity at the beginning of the twenty-first century. The implementation of this problem is carried out through the All-Ukrainian Historical and Local Lore Conferences among pupils and students in Kharkiv, Svyatogirsk, Mykolayiv, Cherkasy, Kosovo.

Key words: *extracurricular education, historical memory, national identity, Historical and Local Lore Conferences, Donetsk region, historical sources, digitized archives.*

У сучасному глобалізованому освіті зростає роль освіти –цілеспрямованої діяльності людей з отримання знань, умінь і навичок та їхнього удосконалення [1]. Освіта стає багатогранною сферою діяльності людини, освітня діяльність

вказує його учаснику подальші перспективи в інших сферах життя та діяльності. Сучасна освіта впродовж всього життя стає необхідністю, оскільки дуже швидко змінюється навколишнє середовище: природне, техногенне, соціальне. Від того, які знання отримає молоде покоління, які уміння та навички у нього розвинуть, буде залежати майбутнє суспільства, конкретної нації, держави та й планети загалом. Або ми виховаємо людину толерантну, комунікабельну, креативну, яка пам'ятає своє коріння, або ми виховаємо жорстких виконавців чужої волі, які не зупиняться ні перед чим і ні перед ким, які не будуть знати хто вони, звідки вони і для чого прийшли у цей світ.

Письменник Д. Балашов писав: «Народ живий, допоки жива його історична пам'ять. Кінчається пам'ять – кінчається нація, починається щось інше.» Історична пам'ять – сукупність донаукових, наукових, квазінаукових і ненаукових знань та масових уявлень соціуму про спільне минуле. Ключовою функцією історичної пам'яті є передача досвіду та знань про минуле як основи самоідентифікації [2]. Якщо ми чітко будемо себе розпізнавати у полікультурному та поліетнічному світі, зможемо зберегти свою історичну пам'ять, якою б вона не була. Поняття «історичної пам'яті» та «національної ідентичності» сьогодні не є новими. Людство звертало увагу на ці явища відтоді, коли почало свідомо ставитися до навколишнього середовища. Таке ставлення знайшло відбиття у міфах, традиціях, звичаях, мові, культурі, об'єктах поклоніння. Кожне покоління намагалося зібрати найкращі зразки духовної та матеріальної діяльності та передати нащадкам, щоб коло роду не розірвалося. У такий спосіб формувалася етнічна ідентичність. Не варто її ототожнювати з національною ідентифікацією.

Основні відмінності між етнічною та національною ідентичністю є такими: в ідентифікації з нацією значно виразнішими, ніж в ідентифікації з етносом (для якої важливими передусім є антропологічний, обрядовий та релігійний моменти), є територіальний і політичний компоненти. На відміну від етнічної ідентифікації, національна знаходить свій головний прояв у зв'язках членів спільноти як співгромадян, а отже, у спільних актуальних інтересах. Ідентифікація національна є переважно суб'єктивною, а не об'єктивною, детермінованою. Вияв особою своєї національної ідентичності – це її особистий духовний вибір. Як правило, процес формування ідентичності національної відбувається паралельно (але не обов'язково синхронно) з процесом державотворення [3].

Отже, ми можемо чітко встановити, що ми формуємо за допомогою історичної пам'яті та для чого. Незалежна Україна – дуже молода держава, вона потребує національної консолідації для досягнення своєї справжньої державності. Отже, збереження історичної пам'яті та формування національної ідентичності молодого покоління у сфері освіти можна здійснювати такими шляхами: батьківська освіта, шкільна освіта, самоосвіта, позаурочна освіта, освіта через громадські

організації, освіта впродовж всього життя. Однією з важливих форм освіти, де можна розвинути дослідницькі навички, пов'язані з вивченням та збереженням історичної пам'яті, є позаурочна та позашкільна освіта.

Результати своїх досліджень учасники цього процесу можуть оприлюднювати на багатьох заходах, як в рамках своєї школи, позашкільних закладів, так і під час конференцій різного рівня. Важливою складовою цього процесу є участь у заходах всеукраїнського рівня. На сьогодні (2019 р.) в нашій державі проводиться ряд Всеукраїнських історико-краєзнавчих конференцій: у м. Харкові XIII Всеукраїнська філософська історико-краєзнавча конференція учнівської молоді «Пізнай себе, свій рід, свій нарід»; в Донецькій області у м. Святогірську XII історико-краєзнавча конференція учнівської та студентської молоді з міжнародною участю «Південно-Східна Україна: зі стародавності у XXI століття»; у м. Миколаєві X Всеукраїнська краєзнавча конференція учнівської молоді «Мій рідний край, моя земля очима сучасників»; у м. Черкаси IV Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція учнівської молоді «Державотворчі процеси в Україні: через віки у XXI століття»; в Івано-Франківській області у м. Косові Всеукраїнська краєзнавчо-етнологічна конференція учнівської та студентської молоді «Лиш те в народі буде жити, що серце серцю передасть».

Важливою є підготовка до участі у такій формі навчання. Передусім це робота з різного роду джерелами. Завдання вчителя – пробудити інтерес до фотографії, яка зберігається у родинному альбомі, до листа з фронту часів Другої світової війни чи з бойових дій інших часів, до документів, пов'язаних з українським державотворенням у різні часи, які можна знайти в Інтернет-ресурсі. Важливу роль відіграють дії учнів, пов'язані зі збиранням усних свідчень. Юні дослідники вчать інтерв'ювати респондентів. Під час проведення інтерв'ю варто звернути увагу на такі рекомендації: перш ніж почати інтерв'ю, варто провести попередню роботу з респондентом, заздалегідь ознайомити його з питаннями, щоб він зміг пережити первинні емоції; скласти запитальник у такий спосіб, щоб респондент міг бути максимально відвертим.

Але, на жаль, нинішнім дослідникам не завжди вдається зустрітися зі свідками та учасниками історичних подій, оскільки вони проживають у різних історичних епохах або в інших сучасних регіонах. В таких випадках юні дослідники звертаються до писемних та візуальних джерел. На сьогодні існує дуже багато різноманітних методик роботи з такими видами документів: від особистих листів до документів органів державної влади, фотографій, кінохронік, картин, карикатур, реклами. Нині ми можемо знайти рекомендації для опрацювання документів як в шкільних підручниках з історії, так і в мережі Інтернет, де своїми надбаннями діляться і педагоги, і метри історичної науки. Такий підхід робить дослідницький процес більш мобільним.

Дуже добре, коли в навчальних закладах є певна система роботи по роботі з історичними джерелами, а отже і певна система з національно-патріотичного виховання: чітко визначаються цілі дослідження, постійно робиться корекція діяльності, пов'язана зі змінами у суспільстві, відбувається переосмислення образу України та подій, які відбувалися на її території. Ні для кого не є секретом, що історична доля України, української нації, та й багатьох її народів дуже трагічна, часто спотворена, сфальсифікована в угоду політичним режимам, які панували на українських територіях. Якщо постійно ведеться пошук історичних джерел, їхня систематизація, опрацювання та оприлюднення під час урочної та позаурочної діяльності, створюються шкільні музейні експозиції, стенди, то в учнівській молоді буде пробуджуватися інтерес до пошуку історичної правди, яка буде зберігатися в спільній історичній пам'яті. Не обов'язково всім членам суспільства знати один одного, це фізично неможливо, набагато важливіше, коли члени суспільства сприймають світ об'єктивно, незалежно від того, в який бік може хилитися влада. Спільнота, яка може сформувати справжнє громадянське суспільство, буде незалежною від політичних коливань та перекосів. А отже, кінцевим результатом може стати національна ідентичність, якщо цьому процесу не завадять міжнародні корпорації та фонди. Їм-то національна ідентичність не потрібна. Їм потрібні території, природні та людські ресурси, за допомогою яких заробляють шалені капітали.

Надзвичайно важливою є діяльність, пов'язана із дослідженням писемних джерел. Це можуть бути дуже різноманітні документи: починаючи від спогадів, щоденників, особистих листів, до документів вищих державних та місцевих органів влади. Завдання юних дослідників сьогодні полегшено тим, що багато документів, які зберігаються в архівах, оцифровані і є у відкритому доступі в мережі Інтернет. Можна звертатися до таких установ:

- Електронний архів визвольного руху: www.avr.org.ua;
- Науково-освітній портал «Тарас Шевченко»: www.kobzar.ua;
- Колекція документів Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга: www.erg.tsdavo.gov.ua;
- Архів української періодики онлайн: www.lidraria.ua;
- Облік людських військових втрат у Другій світовій війні на території України: www.warmuseum.kiev.ua;
- Архів української періодики онлайн «Acta Diurna»: <http://ad.lnu.edu.ua>;
- Е-Архів Михайла Грушевського: hrushevsky.nbuv.gov.ua;
- Веб-проект «Міське відео»: www.lvivcenter.org; Інститут історії НАН України: <http://history.org.ua>;
- Проект «Українська революція: архівні хроніки» від Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України): <http://tsdavo.gov.ua/4/webpages/64019454.html>;

– Бази даних періоду Української революції 1917–1921 років в мережі Інтернет: Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України): www.cdago.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1158&Itemid=204;

– Бази даних про репресованих громадян в мережі Інтернет (Україна): Реабілітовані історією: www.reabit.org.ua;

– Національний музей «Меморіал жертв Голодомору»: <http://memorial-holodomor.org.ua>;

– Бази даних про репресованих громадян в мережі Інтернет (Росія): Жертви політичного терору в СРСР: <http://base.memo.ru>, Сталінські списки: www.stalin.memo.ru;

– Державні обласні архіви.

Цей список створено на основі рекомендацій Українського інституту національної пам'яті. Звернення до архівних установ здійснюється згідно з Законом України «Про звернення громадян». У зазначеному документі прописано порядок подачі звернення: в письмовій формі, у формі звернення через звичайну пошту або через електронну. В законі вказано термін відповіді на звернення – 1 місяць. У зверненні потрібно вказати таку необхідну інформацію: прізвище, ім'я, по батькові запитуваної особи; повне місце народження особи; повну дату народження особи; всю додаткову наявну інформацію (коротку біографію, відомі місця перебування, прізвища родичів та свідків тощо); контакти заявника.

Не менш важливою є безпосередня участь у роботі самої конференції. Це і особистий виступ, участь у дискусії з однолітками та представниками української історичної науки. Наприклад, за роки проведення конференції «Південно-Східна Україна: зі стародавності у XXI століття» юні дослідники могли зустрітися з В. О. Пірком, завідувачем кафедри історіографії, джерелознавства, археології і методики викладання історії Донецького національного університету; Д. Г. Омельченком, заступником директора Українського Державного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді МОН України, членом правління Національної спілки краєзнавців України; Д. М. Титаренком, професором кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького юридичного інституту, доктором історичних наук та іншими науковцями.

Важливими є письмові звернення науковців до учнівської молоді, таких як от П. Т. Тронька, Голови Правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, академіка НАН України, Героя України. У 2007 р. він звернувся до юних науковців з такими словами: «Сьогодні ми багато говоримо про переосмислення нашої історії, про її нове бачення, нові підходи. Головне тут – не піти хибним шляхом зміни плюсів на мінуси, і навпаки. Мистецтво пізнання минулого у тому й полягає, щоб розуміти ту психологічну ауру, в якій та чи інша подія відбувалася. Поко-

ління, які вступають в життя, повинні знати своє минуле у всій його складності та неоднозначності. Жодна зі складних і трагічних сторінок нашої історії не повинна стертися з народної пам'яті, і ваша конференція тому і важлива, що формує народну пам'ять, зв'язує в єдину працю учня і професора» [4, с. 4].

Конференції працюють за секціями, де розглядаються питання, пов'язані з археологічними, етнографічними, географічними, історичними дослідженнями. В плані збереження історичної пам'яті та формування української національної ідентичності важливою є секція «Південно-Східна Україна у ХХ – на початку ХХІ століття». Юні доповідачі у своїх роботах піднімають такі теми: «Дві війни в долі родини бахмутян Гончарових (1941–2014)» [5, с. 30–67], «Волонтерська діяльність учнів та студентів прифронтового Бахмуту (2014–2016)», «Голокост в Артемівському районі Донецької області», «Осмилення Чорнобильської катастрофи жителями смт Черкаське Слов'янського району Донецької області», «Декомунізація топонімів міста Покровськ», «Донеччина в житті генерала Петра Григоренка», «Початок і розгортання шахтарського страйкового руху в 1989–1991 рр. у Донецькій області (на прикладі м. Новогродівки)», «Дисиденти Донеччини», «Звільнення Краматорська від радянсько-більшовицької окупації навесні 1918 року військами армії УНР» [6, с. 130–266].

Тематика робіт дуже серйозна, потребує ґрунтовної підготовки, осмилення історичного процесу з позиції загальнолюдських цінностей, які і виведуть дослідників та їхніх керівників на потрібний результат: формування національної ідентичності. До речі, національна ідентичність неможлива без етнічної, тобто без усвідомлення своєї належності до певної етнічної групи, яка пов'язує себе з іншими групами, що історично опинилися на одній території в рамках однієї держави. Поняття «українська нація» ширше, ніж поняття «український народ». Українська нація є сукупністю всіх народів, які проживають на території сучасної України, та українців за межами своєї держави, які відчувають тісний зв'язок з великою Україною.

Отже, автор у своїй роботі прагнув показати можливості організації процесу збереження історичної пам'яті та формування української національної ідентичності молодого покоління засобами позашкільної освіти через таку форму роботи, як Всеукраїнські історико-краєзнавчі конференції. Лише через пізнання ми зможемо пізнати свій шлях у майбутнє, як особистий, так національний і державний.

Джерела та література

1. <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0>
2. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D0%B0%D0%BC%27%D1%8F%D1%82%D1%8C

3. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=
4. Південно-Східна Україна: зі стародавності у XXI сторіччя. III Всеукраїнська відкрита історико-краєзнавча конференції учнівської молоді. Матеріали і тези доповідей. 24–26 листопада 2007. Донецьк: Донецький обласний центр туризму та краєзнавства учнівської молоді, 2007. 259 с.
5. Зі стародавності у XXI століття: збірка матеріалів відкритої обласної краєзнавчої конференції учнівської молоді. Святогірськ 04 червня 2015 р. Краматорськ: Донецький ОЦТК, 2015. 122 с.
6. Південно-Східна Україна: зі стародавності у XXI століття: збірка матеріалів IX Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції учнівської молоді. Краматорськ: ОЦТК, 2016. 444 с.

КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Докашенко В. М., Докашенко Г. П.

The authors analyze the experience of History Department Chair in Horlivka Institute for Foreign Languages in the field of local lore history development (educational courses) and scientific studies (conferences, expeditions, etc.). It is proved the thesis about the topicality of modern local lore researches and the need to unite the efforts of specialists in different branches.

Key words: *historical regional studies, educational courses, scientific researches, higher education applicants, expeditions.*

Сучасний етап суспільного розвитку логічно активізував увагу до краєзнавчих проблем і питань, а також сприяв підвищенню вимог до краєзнавчих досліджень. Можливо, на перший погляд, коли глобалізаційні процеси стали ознакою сьогодення, то і заняття регіоналістикою виглядає дещо «мілким» та «містечковим». Логіка цього процесу полягає саме в тому, щоб в глобалізаційному океані не втратити своїх регіональних островів, тобто через глобалізацію сприймати й оцінювати регіональні проблеми, надбання та будувати стратегію розвитку.

Для нашої країни регіоналістика набуває ще додаткової значущості, оскільки часто наявність регіональних особливостей починають використовувати політики, які теоретично активно проголошують, що «Схід та Захід – разом!», але чим більше вони це підкреслюють, тим активніше, фактично, проводиться думка про наявність глибоких, може навіть неподоланих, відмінностей між цими частинами, країнами. На думку авторів, це класична спроба політичної інструменталізації історії, від чого фахівцям потрібно відмежуватися. Покоління сьогоденніших школярів стануть основною рушійною силою в побудові означеної вище стратегії розвитку, а тому суспільство накладає додаткове навантаження на

педагогів та педагогічні навчальні заклади. У Концепції розвитку педагогічної освіти, прийнятої в липні 2018 р., однозначно визначено, що «професії педагогічних працівників у закладах освіти необхідно визнати регульованими на законодавчому рівні, виходячи з поєднання високої суспільної значущості й відповідальності та особливостей постійної зайнятості переважно в публічному секторі» [11].

Виважена й об'єктивна позиція педагога, зокрема вчителя історії, може стати, й повинна стати, запорукою виваженого та стабільного розвитку країни в майбутньому. Своє завдання автори вбачають в аналізі досвіду кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов, одного із 19 переміщених навчальних закладів. В умовах збройного конфлікту інститут восени 2014 р. перемістився до м. Бахмута, де й перебуває дотепер. Він став своєрідним форпостом України, знаходячись на відстані 30 км від лінії розмежування. Кафедра здійснює підготовку здобувачів першого (бакалаврського), другого (магістерського) і третього (доктор філософії) рівня вищої освіти кваліфікації – вчитель / викладач історії – за двома освітніми програмами – історія, англійська мова і література та історія, психологія.

Події того бурхливого року та подальших років, поява та широке обговорення публікацій типу «Ви самі винні», «Ви самі цього хотіли» поставили завдання нагального зміщення акцентів у викладанні дисциплін краєзнавчого спрямування. Необхідність цих змін диктувалася також наявністю серед наших здобувачів мешканців тимчасово непідконтрольних Україні територій, які вступили до інституту через освітній центр «Донбас – Україна». Кількість таких вступників доволі висока, наприклад, за даними вступної кампанії 2019 р., вони склали більше половини всіх першокурсників інституту. На наш погляд, зміщення повинно було відбуватися від акцентування особливостей нашого регіону, певної виключності його до «вписування» в загальноукраїнський та цивілізаційний контекст вітчизняної, а також всесвітньої історії, на визначенні тих спільних рис, які притаманні мешканцям усіх регіонів країни, загальноментальним якостям, як-то: прагнення до вищого рівня життя, створення здоров'язбережувального простору, бажання продовження свого роду тощо, тобто тих характеристик, що здатні об'єднати територію і людей, яких геополітично роз'єднували протягом століть.

Теоретико-методологічним підґрунтям стали наукові, навчальні та методичні матеріали, розроблені фахівцями відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАНУ. Створений у 2006 р. відділ став центром системного вивчення проблем регіональної та локальної історії, історичної урбаністики та мікроісторії [1; 3; 5; 6; 13; 14]. З 2007 р. видається збірник наукових статей «Регіональна історія України», який є координуючим та консолідуючим органом для об'єднання зусиль дослідників України та сусідніх країн [12]. Засновником і керівником відділу є Я. В. Верменич, яка стала також і автором навчального по-

сібника «Історична регіоналістика». Цей посібник залишається і на сьогодні найбільш авторитетним виданням відповідного профілю для вищої школи [4].

Краєзнавчі студії в інституті умовно поділено на аудиторні та позааудиторні форми. До аудиторних зараховуємо навчальні курси, яких у нас чотири – нормативний курс «Історична регіоналістика» на бакалаврському рівні, одним із модулів якого стала історія рідного краю, два варіативні курси «Донбас у контексті історичної регіоналістики» та «Історико-культурні пам'ятки української провінції як засіб етноідентифікації» на магістерському рівні, варіативний курс «Україна в геополітичному конфлікті початку ХХІ ст.» в навчальному плані підготовки доктора філософії. Мета цих курсів – визначити роль та місце нашого регіону в загальноукраїнському історичному контексті. Автори статті підготували і видали навчальний посібник для самостійної роботи «Донеччина: люди, духовність, природа», який у 2012 р. отримав гриф МОНУ для використання в навчальному процесі підготовки вчителів історії [9]. Наразі готується до друку його друге видання, змінене та доповнене, в якому надано історичні портрети героїв вже новітньої доби – Володимира Рибак, Дмитра Чернявського, Степана Чубенка. Вони загинули у 2014 р. за український Донбас.

Своєрідним містком від аудиторних форм до позааудиторних, на наш погляд, є наукова робота. Переміщення до м. Бахмута для колективу кафедри стало певним викликом щодо нашої спроможності організувати власну наукову роботу і активно залучити до неї здобувачів. Відповіддю на цей виклик став початок у 2016 р. роботи над новою кафедральною темою наукового дослідження «Історико-культурні пам'ятки української провінції: пошуковий та дослідницький аспекти», метою якого визначили здійснення опису пам'яток другої охоронної категорії, а також виявлення і дослідження пам'яток, що не увійшли до «Державного реєстру нерухомих пам'яток України» на основі комплексного аналізу здобутків історіографії, вивчення архівних матеріалів, періодичних видань та результатів роботи пошуково-дослідницьких експедицій з подальшим виробленням рекомендацій для їхнього можливого подальшого включення. Перші такі експедиції було проведено ще в 2006 р. практично на волонтерських засадах. Минулого року кафедра відзвітувала про завершення теми [10, с. 8–13]. Станом на 01.01.2020 р. створено реєстр історико-культурних пам'яток всіх областей країни, а також Автономної Республіки Крим. Описова частина реєстру, а це пам'ятки історії, пам'ятки монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва, історичного ландшафту, дали змогу виділити спільне, окреме і одиничне історико-культурної традиції різних регіонів у загальноісторичному та культурному контекстах України. У планах кафедри – відкриття фотовиставок «Україна давня», «Україна чарівна» та підготовка навчального посібника за результатами виконання теми.

Одним із вагомих результатів кафедральної роботи стало проведення спільно з Бахмутським краєзнавчим музеєм три роки поспіль 2017–2018–2019 рр. науково-практичних конференцій «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження». Свідченням зростання її значення можуть бути всього кілька цифр:

2017 р. – конференція має статус регіональної, на ній представлено 30 доповідей, автори яких географічно охопили міста Київ, Бахмут, Часів Яр [2];

2018 р. – конференція має статус Всеукраїнської, її співorganizаторами виступили Інститут історії України Національної Академії наук та Національна спілка краєзнавців України, Донецький національний університет імені Василя Стуса, у конференції взяли участь понад 80 учасників із багатьох населених пунктів України: Бахмута, Вінниці, Києва, Кривого Рогу, Маріуполя, Харкова, Дніпра, Слов'янська, Чигирина, Часового Яру [7];

2019 р. – конференція має статус Всеукраїнської з міжнародною участю, у ній узяли участь представники зарубіжної наукової спільноти (приєдналися колеги з Білорусі та Киргизстану). Високо оцінив значення цього наукового форуму знаний фахівець з історії Донбасу, американський дослідник японського походження Гіроакі Куромія. Під час пленарного засідання присутнім було представлено відео з його привітанням та міркуваннями щодо значення історії Донецького регіону для сучасної української гуманітаристики. Також пан Гіроакі підкреслив наукову вагу збірок матеріалів конференцій «Бахмутська старовина» [8].

Зазначені заходи проходять за активною участю здобувачів вищої освіти, які набувають досвіду історичного дослідження, публічного виступу, участі в обговореннях тощо. Краєзнавча проблематика представлена також у тематиці курсових та випускних кваліфікаційних робіт. Наразі працюємо над розробкою екскурсійних маршрутів, зокрема й для організації індустриального туризму.

Перспективними видаються такі напрями подальшої роботи кафедри:

- розробка нових варіативних курсів краєзнавчого спрямування для створення цілісної історичної картини розвитку регіону в контексті загальнонаціональної історії;

- залучення здобувачів усіх рівнів до розробки наукових тем з історії та сучасності регіону;

- створення міждисциплінарних наукових колективів для комплексного дослідження історії, культури, екології Донеччини;

- поглиблення співробітництва різних інституцій – навчальних, наукових, просвітницьких – для популяризації краєзнавчих розвідок;

- об'єднання зусиль науковців, аматорів, громадськості щодо підвищення привабливості та позитивного іміджу регіону в країні та за її межами.

Джерела та література

1. Бабюх В. А. Методика літочислення міст: світовий досвід / НАН України; Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2009. 82 с.
2. Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження – 2017: збірник наукових праць. Вип. I. Слов'янськ, 2017. 145 с.
3. Верменич Я. В. Феном пограниччя: Крим і Донбас в долі України / відп. ред. В. А. Смолій; НАН України; Інститут історії України, Відділ історичної регіоналістики. Київ: Інститут історії України, 2018. 369 с.
4. Верменич Я. В. Історична регіоналістика: навч. посіб. / відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014. 412 с.
5. Верменич Я. В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування / НАН України; Інститут історії України. У 2-х ч. Київ: Інститут історії України, 2009.
6. Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення / НАН України; Інститут історії України; Сектор теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики. Київ: Інститут історії України, 2011. 306 с.
7. Грані історії: зб. наук. праць. Спеціальний випуск – матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження – 2018». Слов'янськ, 2019. Вип. 1 (9). 335 с.
8. Грані історії: зб. наук. праць. Спеціальний випуск – матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження – 2019». Слов'янськ, 2019. Вип. 2 (10). 197 с.
9. Докашенко В. М., Докашенко Г. П. Донеччина: люди, духовність, природа: навч. посіб. з курсу «Історія рідного краю». Горлівка: ГПМ ДДПУ, 2012. 206 с.
10. Докашенко В. М., Докашенко Г. П. До результатів виконання проекту «Історико-культурні пам'ятки української провінції: пошуковий та дослідницький аспекти». *Грані історії: зб. наук. праць. Спеціальний випуск – матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження – 2019»*. Слов'янськ, 2019. Вип. 2 (10).
11. Концепція розвитку педагогічної освіти. Затверджена Наказом Міністерства освіти і науки України від 16.07.2018 р., № 776. URL: <https://mon.gov.ua/ua/pr/pro-zatverdzhennya-koncepciyi-rozvitku-pedagogich-noyi-osviti>
12. Регіональна історія України. Збірник наукових праць / гол. ред. В. Смолій, відп. ред. Я. Верменич. Періодичність виходу – 1 раз на рік.
13. Сосса Р. І. Історія картографування території України: підручник для студ. ВНЗ. Київ: Либідь, 2007. 334 с.
14. Сосса Р. І. Політико-адміністративні й адміністративні карти України (1918–2008 рр.): бібліографічний покажчик. Київ: Інститут історії НАН України, 2009. 106 с.

**ВАЛЕРІЙ РОМАНЬКО – ФУНДАТОР НАЦІОНАЛЬНОГО
КРАЄЗНАВСТВА В ДОНБАСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ
ПЕДАГОГІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ**

Колган О. В.

The article is devoted to the role of Valerii Romanko in the development of regional ethnography of the university. The directions of activity in the field of studying literature of the native land at the Faculty of Philology are investigated. The contribution of the pedagogue to the education of students – nationally conscious citizens through the lens of regional ethnography is emphasized.

Key words: *regional ethnography, literature of native land, poet-romanticist.*

У 2020 р. виповнюється 30 років від початку діяльності Донецької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, відлік чому йде від січня 1990 р., коли відбулася установча конференція Донецької обласної організації краєзнавців.

Історія ж краєзнавства в Донбаському державному педагогічному університеті є значно давнішою. Перші кроки в напрямі вивчення літератури рідного краю у вищі сягають 1987 р., коли в тодішній Слов'янський державний педагогічний інститут прийшов працювати Валерій Романько. Колишній учитель звичайної сільської школи (с. Новотроїцьке Покровського району Донецької області: учитель, організатор позакласної та позакласної виховної роботи, директор школи (1974–1987 рр.), безмежно закоханий в Україну та рідну Донеччину, відданий праці педагога, молодий науковець почав плідно займатися питаннями краєзнавства регіону та країни.

Результатом його невпинної та кропіткої роботи став захист кандидатської дисертації на тему: «Літературне краєзнавство в системі роботи вчителя-словесника» (Інститут педагогіки НАН України (1992 р., м. Київ), науковий керівник – д-р пед. наук, професор, академік О. Р. Мазуркевич).

Багатолітні невпинні наукові пошуки згодом знайшли відбиття в працях ученого, яких нараховується понад 200. Зокрема, безцінними для навчального процесу університету та краєзнавства регіону є навчальні посібники та книги: «Василь Стус і Слов'янщина» [4], «Захисник і пропагандист рідного слова: Володимир Сосюра і українська мова» [5], «Грицько Пилипович Бойко. Життя та творчість» [6], «Іван Костира – дітям» [7], «Краєзнавці Донеччини» [8], «Література донецького краю» [9], «Література донецького краю. Б. Л. Горбатов. П. А. Байдебура. М. О. Рибалко. Г. Ф. Кривда» [10], «Література донецького краю. Г. П. Бойко. Л. М. Колесникова. В. С. Стус. І. С. Костира. С. В. Жуковський» [11], «Література донецького краю» (має гриф МОН) [12], «Література рідного краю» [13], «Освідчення в любові Станіслава Жуковського: літер.-крит. нарис» [14], «Со-

сюра у Слов'янську» [15], «Слов'янськ літературний: перша пол. XIX – поч. XXI ст.» [16] та ін.

Окреме місце у творчому доробку дослідника Валерія Романька належить постаті поета-земляка Михайла Петренка. Присвятивши кілька десятиліть власного життя вивченню біографії та мистецького шляху великого романтика, народженого в Слов'янську Донецької області, В. І. Романько дотепер продовжує безупинно розкривати таємниці, пов'язані з автором неперевершеного українського шедевра «Дивлюсь я на небо...».

Говорячи про вишівську діяльність В. І. Романька на ниві краєзнавства, вочевидь, варто окремо зупинитися на тандемі вченого й студентів. Здобувачі вищої освіти університету, завдяки професійній майстерності, авторитетові й умінню прищеплювати любов до рідної Донеччини, Батьківщини й, зрозуміло, до навчального предмету «Література рідного краю», є постійними учасниками й переможцями краєзнавчих конкурсів, фестивалів різних рівнів [2].

Будучи фундатором краєзнавчої роботи закладу вищої освіти, Валерій Романько є не лише дослідником-теоретиком. Завдяки популяризаторській роботі педагога, в Донбаському державному педагогічному університеті повсякчас відбуваються різні краєзнавчі заходи, метою яких є, насамперед, поінформування земляків про життя і творчий доробок непересічних особистостей Донецького регіону, країни. Завданнями всіх названих зустрічей, вебінарів, презентацій, платформ є, передусім, виховання національно свідомої особистості, формування краєзнавчої компетентності молоді тощо [1].

Провівши велику дослідницьку та пошукову роботу, саме Валерій Іванович встановив, що наш відомий земляк, український поет Володимир Сосюра двічі відвідав Слов'янськ: у 1952 р. та 1954 р. виступав перед студентами та викладачами Слов'янського учительського інституту. В результаті краєзнавець видав книгу «Володимир Сосюра у Слов'янську» та в 2004 р. добився дозволу на відкриття пам'ятної дошки на будівлі старого корпусу педуніверситету. А нещодавно, у травні 2019 р. його ж зусиллями поряд з'явилася дошка уродженцеві Слов'янська відомому поетові Борису Слуцькому.

Попри те, що сьогодні Валерій Романько є:

- головою Донецької обласної організації Національної спілки краєзнавців України (з 2003 р.);
- членом Національної спілки журналістів України (з 1994 р.);
- членом Національної спілки краєзнавців України (з 1990 р.);
- членом Національної спілки письменників України (з 2005 р.);
- членом Донецького відділення Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (з 2005 р.) [3],
- він має безліч нагород різного рівня:

-
- Почесна грамота Міністерства сільського господарства Калмицької АР (1973 р.);
 - звання «Почесний краєзнавець України» (1993 р.);
 - регіональна літературна премія ім. Володимира Сосюра (1995 р.);
 - Нагрудний знак «Відмінник освіти України» (2001 р.);
 - обласна премія газети «Донецчина» «Плакаймо рідну мову» (2001 р.);
 - звання «Почесний краєзнавець Донеччини» (2004 р.);
 - регіональна літературна премія ім. Віктора Шутова (2008 р.);
 - Почесна грамота Президії Національної академії наук України (2008 р.);
 - лауреат Всеукраїнської літературно-мистецької премії ім. Михайла Петренка (2012 р.);
 - Золота медаль української журналістики (2012 р.);
 - регіональна літературна премія ім. Микити Чернявського (2012 р.);
 - лауреат Всеукраїнської краєзнавчої премії ім. П. Т. Тронька (2014 р.);
 - ювілейна медаль «Т. Г. Шевченко. 200 років з дня народження» (2014 р.);
 - лауреат Всеукраїнської літературно-мистецької і краєзнавчої премії ім. Петра Василенка (2015 р.);
 - Почесна Грамота Верховної Ради України (2016 р.);
 - лауреат Всеукраїнської краєзнавчої премії ім. Д. Яворницького (2017 р.);
 - дві Грамоти Національної спілки журналістів України;
 - три Грамоти Донецької обласної організації Національної спілки журналістів України;
 - сім грамот від Донецького обласного управління культури і туризму;
 - близько 20-ти грамот і подяк Слов'янської міської ради та міського відділу культури;
 - близько 10-ти грамот і подяк Донбаського державного педагогічного університету [3],
 - є переможцем і дипломантом таких конкурсів:
 - диплом III ступеня у Всеукраїнському конкурсі «Українська мова – мова єднання» (м. Одеса, 2008 р.) за книги «Володимир Сосюра і українська мова» та «Василь Стус і Слов'янщина»;
 - спеціальний диплом лауреата на регіональному фестивалі «Книга Донбасу – 2006» (м. Донецьк, 2006 р.) за книгу «Література Донецького краю»;
 - переможець регіонального конкурсу «Книга Донбасу – 2012», диплом I ступеня в номінації «Культура і мистецтво» (м. Донецьк, 2012 р.) за книгу «Слов'янськ літературний: перша пол. XIX – поч. XXI ст.»;
 - переможець Всеукраїнського конкурсу «Українська мова – мова єднання» (м. Одеса, 2014 р.) – диплом I ступеня за поетично-краєзнавче видання «Кобзар у пам'яті слов'янців»;

– лауреат Всеукраїнського конкурсу «Українська мова – мова єднання» (м. Одеса, 2016 р.) – за дослідницьку книгу краєзнавчого характеру «З історії вшанування Т. Г. Шевченка у Слов'янську»;

– двічі визнавався «Кращим викладачем Слов'янського державного педагогічного університету» (2006 р., 2009 р.), представляв Слов'янський виш на обласному конкурсі викладачів ВНЗ Донецької області;

– визнаний «Людиною року» у номінації «Кращий краєзнавець» у м. Слов'янську (рішення виконкому Слов'янської міськради, 2013 р.) [3].

Як і раніше, своє першочергове завдання педагог вбачає у формуванні громадянської компетентності молоді регіону, країни, зокрема через краєзнавство, вивченню якого присвячує своє життя. Безперечним є авторитет цього вченого серед колег та здобувачів вищої освіти. Його колишні студенти-випускники філологічного факультету Донбаського державного педагогічного університету тепер є активними учасниками сучасного краєзнавчого руху. Посіяне доцентом Валерієм Романьком зернятко любові до всього, що зветься Донеччиною, Батьківщиною, зростає, міцнішає, стає обороною країни. Адже, любов до України – це найкраща її зброя!

А ще Валерій Іванович мріє створити в педуніверситеті музейну кімнату «Літературна Слов'янщина», а в обласному краєзнавчому музеї – експозицію «Історія краєзнавчого руху на Донеччині», матеріалів для якої зібралось чимало.

Отже, безсумнівною є величезна роль В. І. Романька як фундатора краєзнавства Донбаського державного педагогічного університету. Здобутки й досягнення педагога в цій галузі під час викладання у ЗВО свідчать, що вся вишівська фахова діяльність Валерія Романька – це праця під девізом:

«Я інших місць у світі не шукаю!

В Донеччині родився –

Її у серці маю!».

Джерела та література

1. ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». Філологічний факультет. URL: <http://www.slavdpu.dn.ua/>
2. Національна спілка краєзнавців України. Донецька обласна організація. URL: <http://nsku.org.ua/?cat=14>
3. Романько Валерій Іванович. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
4. Романько В. І. Василь Стус і Слов'янщина: зб. матеріалів. Слов'янськ: «Вид-во „Маторін Б. І.”», 2007. 47 с.
5. Романько В. І. Захисник і пропагандист рідного слова: Володимир Сосюра і українська мова: навч. посіб. Слов'янськ, 1998. 39 с.
6. Романько В. І. Грицько Пилипович Бойко. Життя та творчість: навч. посіб. Слов'янськ: Вид-во Маторіна Б. І. 2014. 100 с.

-
7. Романько В. І. Іван Костиря – дітям: літер.-крит. нарис. Слов'янськ: ПП «Канцлер», 2004. 112 с.
 8. Романько В. І. Краєзнавці Донеччини: біобібліографічний довідник. Слов'янськ: Підприємець Маторін Б. І., 2015. 162 с.
 9. Романько В. І. Література донецького краю: навч. посіб. / відп. ред. проф. В. А. Глущенко. Донецьк: НСПУ, ж. «Донбас», 2006. 264 с.
 10. Романько В. І. Література донецького краю. Б. Л. Горбатов. П. А. Байдебура. М. О. Рибалко. Г. Ф. Кривда. Літ.-крит. нариси. Слов'янськ: Видавець Маторін Б. І., 2015. 319 с.
 11. Романько В. І. Література донецького краю. Г. П. Бойко. Л. М. Колесникова. В. С. Стус. І. С. Костиря. С. В. Жуковський. Літ.-крит. нариси. Слов'янськ: Видавець Маторін Б. І., 2012. 380 с.
 12. Романько В. І. Література донецького краю: посібник для вчителя. Слов'янськ: Вид-во Маторіна Б. І., 2016. 314 с.
 13. Романько В. І. Література рідного краю: навч. посіб. Донецьк, 1995. 113 с.
 14. Романько В. І. Освідчення в любові Станіслава Жуковського: літер.-крит. нарис. Донецьк: Нац. спілка письменників України, ж. «Донбас», 2001. 74 с.
 15. Романько В. І. Сосюра у Слов'янську: літер.-краєзн. нарис. Слов'янськ: ПП «Канцлер», 2003. 56 с.
 16. Романько В. І. Слов'янськ літературний. Слов'янськ: Видавець Маторін Б. І., 2011. 383 с.

ДО ПРОБЛЕМИ КРАЄЗНАВСТВА В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ЗІ СТУДЕНТСЬКОЮ МОЛОДДЮ

Соловар В. В.

The article deals with the importance of using of local history materials in the educational process with student youth. The role of local history in understanding of events in the history of Ukraine, research work, youth education is also determined in the article.

Key words: *local history materials, search and research work, practical work.*

Краєзнавством сьогодні цікавиться широке коло людей: науковці, краєзнавці, педагоги, літературознавці, студенти, ентузіасти, які прагнуть відновити історію рідного краю. Адже саме на місцях, як говорив «патріарх» краєзнавства П. Т. Тронько, історичний пошук має бути пошуком істини, і через призму вже узагальненого й осмисленого історичного досвіду твориться картина минулого і закладається основа майбутнього [4, с. 10].

Сучасні педагоги вважають, що велика роль у формуванні світоглядних, громадянських якостей майбутнього спеціаліста належить дисциплінам гуманітарного циклу [2, с. 84]. Особливе місце у цьому процесі посідають матеріали краєзнавства. Вони є тією основою, яка забезпечує розуміння історичних фактів,

явищ, подій через свідомість громадян. Краєзнавство наближує історичний процес до маленьких життєвих світів, до повсякденного життя звичайних людей.

На етапі сьогодення, коли українське суспільство потребує ґрунтовного, всебічного осмислення та відновлення історичної пам'яті, краєзнавчі матеріали особливо актуальні. Вони є джерелом знань та важливим чинником щодо залучення учнівської та студентської молоді до вивчення історії України на прикладах місцевих подій, фактів, особистостей.

Навчальною програмою з історії України передбачено практичні заняття. Викладач має можливість на власний розсуд обирати, корегувати, доповнювати теми, а також досліджувати їх у різний спосіб, залежно від умов організації навчального процесу, пізнавальних можливостей студентів й індивідуального підходу до викладання. Навчальні проекти, що створюються на практичних заняттях, спрямовуються на розвиток творчо-пошукових умінь і навичок студентів. Пропоновані теми орієнтовані на формування розуміння зв'язку між вивченим матеріалом і сучасністю.

Особливого значення під час практичного заняття набуває визначена для дослідження та вивчення інформація. Важливими є її зміст (офіційні документи, художні тексти, твори фольклору, спогади тощо). Саме на практичних заняттях можливе використання різних видів історичних джерел (текст, ілюстрації, усні свідчення тощо). Певне місце посідають візуальні джерела: зображення пам'яток, історичні реконструкції, портрети, фотоматеріали, твори живопису, плакати, відеоматеріали). Окремим аспектом цієї проблеми є отримання та поглиблення знань студентів про особливості та різноманітність історичних джерел, їхніх видів, а також вивчення історіографічної бази регіону [5, с. 140].

Поглиблення історичних знань щодо історії рідного краю досягається завдяки організації науково-дослідницької роботи зі студентами, а саме: складання плану дослідження обраної теми та послідовне його виконання, набуття навичок роботи з науковими джерелами та науковою літературою, отримання знань, умінь щодо збору та систематизації матеріалів, ознайомлення зі структурою науково-дослідницької роботи й основними вимогами щодо написання та оформлення матеріалів, формування знань про особливості соціально-політичного, економічного, культурно-духовного розвитку регіону та його перспективи. Студенти напрацьовують практичні компетенції, такі як-от: вміння робити доповідь, рецензію, вести наукову дискусію, опановують методи наукового аналізу, самостійної роботи, осмислюють закономірності історичного розвитку тощо.

У Слов'янському хіміко-механічному технікумі під час практичних занять були досліджені історичні проекти: «100-річчя Української революції (1917–1921 рр.)», «Наш край в роки встановлення й утвердження комуністичного тоталітарного режиму», «Життя пересічних громадян у роки окупації під час Дру-

гої світової війни», «Культурно-духовні процеси доби «відлиги». Завдяки цій роботі активізувалася пошуково-дослідницька робота студентів. Цікавими були зібрані матеріали: сімейні історії, спогади старожилів, фотоматеріали та представлені нові краєзнавчі видання.

Досвід застосування краєзнавчих матеріалів на заняттях з історії України показує зацікавленість студентів до таких джерел інформації. Та й емоційне сприйняття зовсім інше [2, с. 121], адже ці матеріали про рідне місто чи село, відомих особистостей в регіоні, події. Використання краєзнавчих матеріалів дає розуміння причинно-наслідкових зв'язків між глобальними, національними та регіональними подіями.

Робота з краєзнавчими матеріалами на заняттях з історії України спонукає до розвитку творчих здібностей студентів: оформлення проєктів, створення історичних плакатів, написання есе, віршів, оформлення презентацій, участь у науково-дослідницьких студентських конференціях, заходах тощо.

Історико-краєзнавча робота у сучасному вимірі як цілісна система науково й ґрунтовно вивчає історію певної території, водночас нагромаджує досвід позитивного ставлення до історичної спадщини [3, с. 212]. Краєзнавчі матеріали впливають на світоглядні орієнтири – повернення до пересічних громадян та їхніх повсякденних турбот, умов життя, праці, побуту без прикрас та прикриття. Такий підхід до вивчення подій позитивно впливає на формування громадянської позиції молоді.

Краєзнавство не тільки навчає та поширює знання про минуле, сьогодення свого краю, його особливості, визначні пам'ятки, але й спонукає до розвитку потреби в дієвій турботі про його майбутнє, про збереження його культурної і природної спадщини.

Отже, історія рідного краю є невичерпним інформаційним джерелом, яке бере свої витoki з найдавніших часів і транслює наступним поколінням найрізноманітніші факти й події із життя окремої громади, що гармонійно вливаються в новітню історію України.

Джерела та література

1. Гудкова В. Суспільні науки у навчально-виховному процесі. *Освіта. Технікуми. Коледжі*. 2006. № 1. С. 84.
2. Соловар В. В. Значення краєзнавства при вивченні історії України у ВНЗ І–ІІ рівнів акредитації. *Можливості і проблеми інноваційного розвитку економіки, суспільства, особистості. 17–18 квітня 2014 р.*: матеріали VIII Міжвузівської конференції. ред. кол.: Р. Н. Масалаб (відп. ред.) та ін. Краматорськ: Краматорський економіко-гуманітарний інститут, 2014. С. 120–122.
3. Солод Л. С. Краєзнавство як засіб національно-патріотичного виховання. *З Україною в серці, з вірою в душі*: матеріали науково-пошукової конференції Дон ОПДЮТ. Слов'янськ, 2017. С. 212.

4. Тронько П. Т. Краєзнавство як складова навчально-виховного процесу. *Краєзнавство*. 2011. № 3. С. 5–10.
5. Чепига Г. Г. Использование краеведческого материала в учебных заведениях: практический аспект. *Святогірський альманах – 2015. Збірка наукових праць*. КЗ «Державний історико-архітектурний заповідник у м. Святогірську». Харків–Слов'янськ. Видавництво Федорко М. Ю. ТОВ «РА „Ваш імідж”». 2015. С. 140–149.

Донеччина біля своїх витоків

ЗНАХІДКИ МОНЕТ ЗОЛОТОЇ ОРДИ В МЕЖИРІЧЧІ КАЗЕННОГО ТОРЦЯ ТА КРИВОГО ТОРЦЯ БІЛЯ М. ДРУЖКІВКИ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Макарова Н. Г.

Coins of the Golden Horde were found in three sites between the Krivoy Torets and Kazeny Torets rivers. Found in 2018–2019. About 200 coins in total. These are copper pools, with the tamga of Khan Abdullah (1340–1370). There are few silver coins. Coins were printed in Azak (Azov). These findings confirm the participation of the Donetsk region in commodity-money relations with the Golden Horde and the presence of new trade and military routes.

Key words: Golden Horde, Pula, Tamga, Abdullah, Ahak.

Період Золотої Орди в історії Донецького краю мало вивчений. Основними джерелами для аналізу цього періоду є археологічні знахідки. У Вікіпедії цей період характеризується єдиним реченням: «Після нашествия татар і утворення Золотої Орди територія краю довго залишалася малозаселеною». З огляду на брак інформації мета розвідки полягає в аналізі господарських процесів і військових подій в нашому краї на основі нових знахідок монет Золотої Орди в районі м. Дружківки Донецької області.

В епоху завоювань монголо-татарами східних територій Європи значна кількість міст була зруйнована, населення забрано в рабство, але через два десятиліття Золота Орда змінила своє ставлення до завойованих територій. Правителі орди зрозуміли, що отримання дані з селянського та ремісничого населення, податків з купців несе більше вигоди, ніж грабежі. Розквіт Золотої Орди в перші шість десятиліть XIV ст. тісно пов'язані з періодом прагнення до незалежності Великого князівства Литовського та Московського князівства.

Данина, яка була покладена Золотою Ордою на землі Русі, виплачувалася здебільшого в грошовій формі. Жителі прикордонних з Золотою Ордою князівств звикли до грошей і у вигляді монет, і у вигляді злитків [2]. Отже, населення було у сфері ординської грошової системи.

Грошова система Золотої Орди (Улуса Джучі) відпочатку була заснована на зборі данини у вигляді срібла в будь-яких його формах і використанні срібла у вигляді злитків. Ситуація змінилася після загальних зборів (курултаю) правителів різних улусів, який відбувся у Монголії в 1251 р. Відтоді в різних провінціях все ще єдиною Монгольської імперії почала вдосконалюватися податкова система. Одним із інструментів цієї фінансової акції стали монети, випуск яких відновили там, де вони були раніше, і були організовані там, де до того монети не карбувалися [2].

У XIII ст. головні монетні двори Золотої Орди були розташовані в Криму, в Сарасі та Булгарі. Хани підтримували розвиток торгівлі. Хан Берке для залучення іноземних купців платив їм за товари суми більші, ніж вони просили. Розумна митна політика, безпечні дороги, вдала зовнішньополітична ситуація, зосередження великих коштів у кланах Чингизидів – ці та інші фактори вплинули на те, що в XIII–XIV ст. головна торгова дорога, яка зв'язувала Європу з Індією, Китаєм і Центральною Азією, пройшла на півночі Каспійського моря, вийшла на порти Криму, степами Приазов'я дійшла до Угорщини і Польщі. Був ще інший шлях, який пролягав з півночі на південь у Сарай, Азак, Канфу, Аккерман. Цими напрямками циркулювали гроші.

Срібні монети Золотої Орди в XIV ст. називали «данг», а мідні – «пуло». Один данг складав 16 пуло [10]. На срібних дангах вказувалася назва улусу, де була викарбувана монета, дата випуску, на іншому боці – ім'я хана та побажання [2].

Рис. 1 – Монети Золотої Орди в межиріччі Казенного Торця та Кривого Торця поблизу м. Дружківки у 2017–2018 рр.

Дизайн пул був більш різноманітним: прикрашався малюнками та орнаментом. Пули мали мусульманський вигляд, використовували арабський алфавіт. Деякі дослідники вважають, що зображення тварин на монетах Золотої Орди пов'язане з мусульманським календарем. На більшості монет зображені собака, пантера, кінь. Пізніше, коли іслам став офіційною релігією, зображувати тварин було заборонено [10]. Золотоординські пули чеканилися на заготовках, виготовлених із розрубаних частин прута, які плющилися. Товщина заготовки була неоднаковою. Після розплющення місця обрубів обрізалися ножицями. Це добре видно при огляді країв монет [12].

У червні 2018 р. на правому березі Казенного Торця поблизу Дружківки були знайдені пули. Їхній аналіз надає змогу ідентифікувати знайдені монети [11]. На лицевій стороні напис: «Хан Абдаллах да продм», на зворотній зображений звір, схоже що це собака, повернутий вліво. Так карбували мідні монети в Азаку [11].

Рис. 2 – Монети Золотої Орди в межиріччі Казенного Торця та Кривого Торця поблизу м. Дружківки у 2017–2018 рр.

У городі жительки Дружківки за адресою вул. Енгельса, 16 була знайдена пула з тамгою Абдуллаха (правив біля 1340–1370 рр.) [13]. Відомо, що Абдуллах-хан був молодшим із дев'яти синів (інші дослідники вважають, що він був онуком) Узбек-хана [1]. Хан Мамай врятував його і відправив у Крим, звідти – до Візантії. Після вбивства хана Тимур-Ходжипри за підтримки Мамаю в 1361 р. Абдуллах був проголошений ханом західної частини Ак Орди в Криму [1]. Монети Абдуллаха карбувалися в Азаку.

Поселення Азак виникло у 1270 р. в період правління Хана Менгу-Тимура на місці Азова (X–XII ст.), яке до того входило в давньоруське Тмутараканське князівство. В Азаку (площа 450 га, для порівняння – Київ у 1240 р. обіймав 90 га) були добре розвинуті металургія і металообробка [11]. Через Азак проходив Великий Шовковий шлях з країн Західної Європи в Персію, Індію, Китай. Він був ключовим пунктом на шляху з Москви до Константинополя. Азак був центром работоргівлі. Для обслуговування торгівлі тут працював у XIV ст. свій монетний двір – єдиний у Приазов'ї [12].

У 1346–1347 рр. Азак спустошила пандемія «чорної смерті» – бубонної чуми, яка потім розповсюдилася на Близький Схід, Єгипет, Західну Європу і Русь [6]. Війни між Золотою Ордою та державою Тамерлана наприкінці XIV ст. завдали страшного удару по Азаку. В 1395 р. він був зруйнований [6].

Спочатку я думала, що ці знахідки належать до випадкових, але молоді нумізмати м. Дружківки розповіли, що монети Золотої Орди були знайдені протягом двох років (2017–2018 рр.) у трьох стоянках межиріччя між Казеним Торцем і Кривим Торцем. На кожній було знайдено від 150 до 200 монет, які були розкидані на площі 50×20 м. Здебільшого це були мідні пули. Крім того, трапилися чотири срібні танги. Можливо, ці монети були загублені, тому що на одній стоянці знайдені рештки від гаманця. Крім монет, була знайдена гирька. Стоянки розташовувалися на місці, з якого добре було видно довколишню місцевість. Неподалік знаходилися джерела води.

Як вони потрапили в долину Казенного Торця? Дослідник К. В. Кудрявцев вважає, що «залізний шлях» від Києва на південний схід відділявся від Дніпра в районі Канева, направлявся на схід Дніпровської Луки (дніпровські пороги), виходив до Кальміусу або до Дону. В більш пізній час він частково збігався з Муравським шляхом [5]. Можливо, монголи проскакували вздовж Казенного Торця. Можливо, хтось загинув, а його монети розсипалися полем, тому що на скарб це не схоже.

Мало відомостей про знахідки монет Золотої Орди в дослідницькій літературі з історії Донбасу. Але все ж таки деякі є. В Луганській області вчені знайшли місце стоянки татар (2013 р.). Можливо, це була літня резиденція ханів, але офіційні розкопки не були проведені (знахідки біля м. Привов'є, село Шепілівка) [4]. Пули на Донбасі знайдені біля с. Обрив [7]. У так званих «Верховських князівствах» (верхів'я Оки, Дона, Сейма і Сіверського Донця) знайдено 24 клади монет Золотої Орди. Монети Азака в скарбах досягають високої концентрації [3]. Знайдені поодинокі монети поблизу Глухова [8, с. 2]. Відомі знахідки поселень, монетних дворів у Нижній Наддніпрянщині (Запорізька і Дніпропетровська області) [9]. В 1893 р. в Бабаївській волості Харківського повіту знайдено 425 монет (на жаль, їх переплавили), у квітні 2014 р. в Чугуївському районі – скарб зі 116 монет, поблизу сіл Зауддя та Стара Покровка – 300 монет [9]. Разом за 30–40 років знайшли в районі Сіверського Дінця 3 тис. монет [9]. Взагалі монети зустрічаються поблизу Сіверського Дінця, його приток і в Приазов'ї. В центральних районах Донбасу рідко знаходили монети Золотої Орди.

Останні знахідки монет Золотої Орди між Казенним і Кривим Торцем свідчать про участь всієї території нашого краю у товарно-грошових відносинах Золотої Орди і підтверджує, що по цій території пролягали дуже важливі торгові та військові шляхи, які з'єднували території Великого князівства Литовського та Московського князівства.

Джерела та література

1. Абдуллах (Хан Золотой Орды). URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
2. Беспалов Р. Денежное обращение в верховьях рек Оки и Дона во второй половине XIV – первой трети XV ст. в контексте политической истории региона. URL: <https://goscunsky.blogspot.com/2011/12/ XIV– XV.html>
3. Денежная система Золотой Орды, вторая половина XIII–XV ст. URL: <https://izhig.ru/numizmat/denezhnaya-sistema-zolotoy-ordy.php>
4. Донецкий край во время Золотой Орды. URL: <https://www.muslim-info.com/>
5. Ельников М. Памятники периода Золотой Орды Нижнего Приднепровья, история изучения, итога и перспективы. *Татарська археологія*. 2001. № 1–2. С. 8–9.
6. Золотоордынские древности. Забытый город Азак. Выставка в Казанском кремле. URL: <https://art16.ru/re-portage/2014/03/10>

-
7. Київською Руссю управляли з Луганщини. URL:<https://old/archeo-news/ru>
 8. Коваленко Ю. Монети Золотої Орди із Глухова та його округи. *Соборний Майдан*. № 5 (83). Вересень–жовтень 2017. С. 2–3.
 9. Монети Нижньої Наддніпрянщини та Подінців'я. URL:<https://uk/wikipedia/org>
 10. Пул (денежная единица). URL: <https://ru.wikipedia>
 11. Пули Азака. URL: <https://donovedeneo.ru/blog/puly-azaka>
 12. Средневыковые монеты Азака. URL: https://donovedenie.ru/liog/sredneveko-vue_monety_azaka/2014-02-15-377
 13. Трезубец: от Посейдона до Чингисхана. URL: <https://megamairix.ru>

ЄВРЕЙСЬКИЙ МАНДРІВНИК НА ТЕРЕНАХ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

Отземко О. В.

The report is based on the notes of a Jewish traveler Rabbi Petachiah of Regensburg, who visited the North Azov region, describing life and customs of the nomadic Cumans in the second half of the 12th century.

Key words: North Azov, travelogue, Petachiah of Regensburg.

Середньовічна історія Північного Приазов'я, зокрема Донеччини, досить скудно відбита в писемних історичних джерелах. З огляду на це, неабиякої цінності набувають уривчасті згадки про приазовські степи, які дійшли до нас у нечисельних писемних пам'ятках.

Життя кочових народів, що панували на цих землях, відбилосся в записках очевидців – мандрівників, посольських місій, релігійних місіонерів, які з різних причин опинилися на цій території або на суміжних землях. Особливе місце серед них посідають записки про подорож єврейського мандрівника рабі Петахії з Регенсбургу, який перетнув степи Північного Приазов'я в другій половині XII ст. та залишив описання половецького населення.

Євреї завжди виявляли інтерес до навколишніх країн і народів. Особливості історичного розвитку єврейської спільноти зумовили формування великої єврейської діаспори, осередки якої за часів середньовіччя існували практично в усіх відомих тоді землях Старого Світу. Подорожуючі євреї – послы і перекладачі, купці та паломники, інтелектуали і вимушені мандрівники, яких вигнали родичі або громада, – були невід'ємною частиною середньовічного мандрівного світу.

Одним із головних мотивів єврейських подорожей було паломництво до Єрусалиму, святих місць для поклоніння, покаяння або зцілення. Не менш вагомим мотивом було прагнення пізнати світ, дістатися до таємничих царств Сходу, відшукати зниклі «десять колін Ізраїлевих». Спонукало захоплення мандрами і те, що євреї міг приїхати в будь-яку країну та, з великою долею ймовірності,

зустріти там своїх одновірців. Зазначені обставини сприяли тому, що євреї часто виступали посередниками між християнським і мусульманським світами. Вони не належали до жодного табору, знали різні мови, їм в будь-якому місці були готові надати допомоги одноплемінники [1, с. 12; 3; 4; 8, с. 113].

Зважаючи на це, подорожі стають центральним сюжетом багатьох творів єврейської середньовічної літератури. Окрім віршів і хроні, до сьогодні збереглися записки єврейських мандрівників, які були популярні вже серед сучасників, перекладалися різними мовами. Окрім відомостей про Святу землю, місця, пов'язані з реліквіями, похованнями єврейських мудреців, мандрівники писали про міста, торгівлю та ремісництва, різноманітні цікаві факти для розваги читачів [1, с. 12–13; 3].

Не всі паломники занотовували свої враження під час подорожі, як і далеко не всі записки єврейських мандрівників збереглися. J. Shatzmiller пише про десять єврейських мандрівних записок часів європейського середньовіччя. Найважливішими він вважає записки рабі Бен'яміна з Тудели і Петахії з Регенсбурга [2, с. 212]. Петахія походив з родини празьких вчених євреїв. Між 1173 і 1187 рр. він здійснив подорож у Святу землю. Його маршрут, який, окрім того, передбачав відвідування могил великих єврейських мудреців, пролягав через Польщу, Київську державу, Вірменію, Мідію, Персію, Вавилон і Сирію, після чого, ймовірно, рабі повернувся до дому морським шляхом через Візантію [3; 4]. Тож, на своєму шляху до єврейських старовин Петахія проїжджав через Київ та землі, заселені половцями.

Мандрівні записки, відомі під назвою «Навколосвітня подорож рабі Петахії Регенсбургського», дійшли до нас у сильно скороченому переказі. Одним із авторів переказу був його сучасник, лідер германських хасидів Ігуда Хасид, який твір Петахії відредагував і піддав цензурі [2, с. 214; 3]. Текст містить чимало помилок, особливо в правописі власних імен. Це зумовлено тим, що рукопис декілька століть до першої публікації (1595 р.) переписувався, підпадав під правки та викривлення [3; 4]. Незважаючи на це, записки Петахії Регенсбургського дослідники вважають «надійним джерелом» [2, с. 216], «безцінним джерелом географічних відомостей» [8, с. 114]. З кінця XVI ст. вони перевидавалися понад два десятки разів, перекладалися різними мовами.

Записки рабі короткі, уривчасті, плутані, тому достатньо складно визначити географічну локалізацію його маршруту. Можна стверджувати, що в 1174 р. або 1175 р. Петахія Регенсбургський був у Києві, переправився через Дніпро, після чого 16 днів їхав «по земле кедаров» (половців), у якій «тянется рукав морской, отделяющий страну эту от земли хазаров». Хазарією рабі мандрував вісім днів, відтак ймовірно потрапив до Закавказзя [5]. В. П. Марголін, перший видавець твору Петахії російською мовою (1881 р.), коментуючи ці записи, звертає

увагу на те, що як «землю хазарскую» Петахія міг позначити простір між Доном і Волгою. Тоді морський рукав – це Таганрозька затока [4]. У цьому разі мандрівник перетнув землі половців саме приазовським степом.

У будь-якому разі відомості Петахії про «землю кеदारов» (половців) достатньо точні й перегукуються з повідомленнями пізніших мандрівників: «Земля их не гориста и вся состоит из равнин» [5]. Про самих «кедарів» Петахія згадує, що вони «живут в шатрах: у них красивые, дальнзоркие глаза, потому что они не едят соли и кочуют на полях, поросших благоуханными травами. Они отличные стрелки, убивают птицу на лету; видят и распознают предметы на расстоянии более чем одного дня пути» [5].

Він описує відомий з інших джерел спосіб переправи кочовиків через ріку, особливості їхнього харчування: «У обитателей этой земли нет судов, но они сшивают вместе по десяти лошадиных растянутых шкур, обшивают их кругом по краям одним ремнем, садятся на эти шкуры с телегами и кладью; затем привязывают концы шкур ремнями к хвостам лошадей, которых пускают вплавь, и таким способом переправляются через реку. Хлеба не едят в этой земле, а только рис и просо, сваренные в молоке, а также молоко и сыр. Что касается мяса, то куски его кедары кладут под седло лошади гоняют ее до пота, и когда мясо согреется, они его так и едят» [5].

У короткому сюжеті про половців є також відомості про деякі їхні звичаї та соціальний устрій. Зокрема, повідомлення «у них нет царя, но только князья и благородные фамилии» [5] фахівці трактують як підтвердження того, що в другій половині XII ст. половецька спільнота складалася з окремих орд (їх очолювали «князі»), які поділялися на роди (курені) – поєднання декількох патріархальних родин («благородные фамилии») [6, с. 131–132; 7, с. 223].

Отже, записки рабі Петахії Регенсбургського, попри уривчастість, нечіткість часової та географічної локалізації, що притаманно середньовічним нративним джерелам, містять одні з перших повідомлень очевидця про половецьке населення Північного Приазов'я. Опис кочового побуту половців має паралелі в записках мандрівників, які побували у степах Північного Приазов'я в XIII–XV ст. та описали побут татарського населення, що свідчить про наступність способу життя у кочовиків.

Джерела та література

1. David A. Jewish Travelers from Europe to the East, 12th–15th centuries. *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos*. 2013. Sección Hebreo 62: 11–39. URL: https://www.academia.edu/39116833/Abraham_David_Jewish_Travelers_from_Europe_to_the_East_Twelfth_Fifteenth_Centuries_Miscel%C3%A1nea_de_Estudios_%C3%81rabes_y_Hebraicos_vol._62_2013_11-39

2. Shatzmiller J. «In Search of a ‘Jewish Compostela’: Benjamin of Tudela and Petachia of Regensburg» in Antón M. Pazos, ed., *Translating the Relics of St James: From Jerusalem to Compostela*. London and New York: Routledge, 2016. 211–221.
3. Зеленина Г. Предисловие. *Три єврейських путешественника / ред. Г. Зеленина*. Москва: Мости культури; Jerusalem: Gesharim, 2004. 332 с. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1032672>
4. Марголин В. Введение. *Три єврейських путешественника / ред. Г. Зеленина*. Москва: Мости культури; Jerusalem: Gesharim, 2004. 332 с. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1032672>
5. Кругосветное странствие раби Петахии Регенсбургского. *Три єврейських путешественника / ред. Г. Зеленина*. Москва: Мости культури; Jerusalem: Gesharim, 2004. 332 с. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1032672>
6. Плетнева С. А. Половцы. Москва: Наука, 1990. 196 с.
7. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва: Изд. МГУ, 1966. 275 с.
8. Райт Дж. К. Географические представления в эпоху крестовых походов: Исследование средневековой науки и традиции в Западной Европе. Москва: «Наука», 1988. 478 с.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ О. В. ТЕРЕЩЕНКА СЕРЕДИНИ ХІХ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО З ТОПОНІМІКИ БАХМУТСЬКОГО КРАЮ (ДО ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ ЗАЙЦЕВА-МИКИТІВКИ)

Кулішов М. В.

Based on documentary and cartographic sources, the author highlights origins of the name of Zaitsevo-Nikitovka, a centuries-old village in Donetsk region. In particular, census lists of Bakhmut fortress are analyzed and toponymic connections with real personalities are established.

Key words: *Tereschenko, archaeological research, toponymy, Bakhmut, Zaitsevo, Mykivka, Horlivka.*

Терещенко Олександр Васильович (1806–1865 рр.) – дійсний статський радник, археолог і етнограф середини ХІХ ст. Народився в м. Зіньків Полтавської губернії. Після закінчення Харківського університету служив у міністерстві державних маєтностей Російської імперії. Усе життя збирав і опрацьовував історичні документи й матеріали, був активним членом Археографічної комісії, брав участь у розборі Астраханського, Віленського, Варшавського та південно-руських архівів.

Упродовж 1843–1851 рр. проводив археологічні розкопки Царевського городища, у 1852–1854 рр. досліджував Олександропільський курган на Катерино-

славщині, насипні могильники Південної Росії, пам'ятки скіфського періоду в Криму. У працях, присвячених Новоросійському краю, описав сотні археологічних пам'яток, зокрема «Насыпи могильные Южной России с указанием некоторых памятников и в других местах» («Журнал Министерства народного просвещения», 1835, июль), «О каменных бабах» («Журнал министерства народного просвещения», 1835, № 39), «Насыпи могильные в Южной России» («Журнал Министерства народного просвещения», 1853, отд. 2), «Некоторые местности Южного берега Крыма» («Журнал Министерства народного просвещения», 1854), «Гробница скифского царя» («Архитектурный вестник», 1859, № 5), «О могильных насыпях и каменных бабах в Екатеринославской и Таврической губерниях» («Чтения в Обществе истории и древностей российских», 1866, № 4). Але популярності він набув передусім працею «Быт русского народа» [1; 6].

У своїй праці, де описує стан кам'яних баб у Південній Росії, закінченій у Петербурзі 18 жовтня 1860 р. (за старим стилем) та опублікованій у 1866 р. у виданні «Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских при Московском Университете» [13], О. В. Терещенко дає короткі, але цікаві примітки до історії виникнення та топоніміки населених пунктів Бахмутського повіту. Так наприклад, про місто Бахмут: «Городъ основанъ въ 1702 г. и названіе произошло отъ владѣтельнаго Князя Татарскаго» [13, с. 20]. Це одна з перших друкованих згадок про «татарське» походження топоніма. Пізніше, в 1890 р., більш розгорнуту версію дає відомий історик козацьких старожитностей Д. І. Яворницький: «Бахмутъ, получившій свое названіе от слова Махмудъ, т. е. Магометъ, в переводе на русскій языкъ «достохвальный». Въ русской лѣтописи послѣдователи Магомета называются Бохмичами; у татаръ и теперь говорятъ вмѣсто Магметъ <Бахметъ>, отсюда наше Бахмутъ» [15, с. 158]. Також цікавий топонімічний аспект появи назви міста Селидове: «Основано въ 1786 г. и названо Салодавкою отъ того, что межевавшимъ земли давали жители за трудъ, вмѣсто денегъ, сало свинное, употребляемое понынѣ въ кушаньи» [13, с. 24]. Але, у більш сучасні часи, топонімісти стали давати більш милозвучне походження назви – від міфічного козака Селида [7, с. 421].

В нашому дослідженні хотілося б звернути увагу на походження назви старовинного села Зайцево-Микитівка у витоках р. Бахмут. У кінці XVIII ст. цей населений пункт згадується з подвійною назвою – «казенного ведомства село Зайцево, Никитовка тож» [9, с. 93], що засвідчує старшість назви Микитівка, порівняно із Зайцевим.

У своїй праці О. В. Терещенко робить такі примітки: «Зайцево или Никитовка основано въ 1770 г. и названо по имени перваго поселенца, Трофима Зайцева, Никитовка отъ соловара Никитченка» [13, с. 20]. Дата заснування Зайцева-Микитівки викликає великі сумніви, але великий інтерес являє антропонімічне походження топонімів.

Як правило, краєзнавці пов'язують походження топоніма Зайцево з наявністю в цій місцевості великої кількості зайців, на яких у давні часи полювали перші поселенці [14; 16, с. 79]. Були окремі припущення щодо можливого походження топоніма від якогось Зайцева, але ніхто не міг надати жодного документального підтвердження. А походження назви Микитівка практично «навічно» закріпилося за версією Феодосія Макаревського, що назва походить від однодворця Микити Дев'ятилова, переведеного сюди восени 1778 р. с Белгородської губернії [8, с. 57–58]. Хоча зараз версію про походження назви від імені невідомого запорожця Микити, а не однодворця Микити Дев'ятилова, підтримують краєзнавці М. М. Ломако, С. П. Каленюк і С. А. Євсєнко [5].

Зараз на теренах сучасного Бахмутського району існує два населені пункти з майже однаковою назвою – с. Зайцево (Бахмутського району) та смт Зайцево (частина Микитівського району м. Горлівки).

Поселення на місці сучасного бахмутського Зайцева вперше з'являються на карті 1765 р. [10] як «хутора бахмутских жителей» по балці Зайцевій. За описом до атласу Новоросійської губернії 1799 р. на цьому місці знаходиться «Деревня Зайцова оных же соловаров [прим. – бахмутських]. По правой речки Бахмута и по обеим сторонам речки Зайцевой, Мокрой и Сухой Кодымы» [9, с. 85].

А що стосується горлівського Зайцево-Микитівки, то воно з'являється на карті розселення гусарських полків 1767 р., у верхів'ях р. Бахмут як «слобода Микитова» [11]. Це дуже співзвучно з версією, яку надає О. В. Терещенко. Офіційна дата заснування горлівського Зайцево, як і самого міста Горлівки, вважається 1779 р. як час першої письмової згадки про найстаріші населені пункти на території сучасного міста: Государів Байрак, Залізне, Зайцево [4, с. 8]. Але ця дата не має поки що жодного документального підтвердження і суперечить низці загальновідомих фактів.

Як приклад, відомий у краєзнавчих колах запис німецького вченого XVIII ст. Йоганна Антона Гюльденштедта. У 1774 р., подорожуючи в цих краях, він описав поселення бахмутських солеварів – слободу Микитівку біля верхів'їв річки Бахмут. «Из балки Скелевой мы проехали 7 верст на SO к балке Малая Железная, и пересекли большую проселочной дорогу из Перекопа в Бахмут, через 8 верст на реке Бахмут, лежала слободка Микитовка. [...] Слободка Микитовка является одной из самых крупных из них, в ней 15 крепких домов, в большинстве принадлежащих солеварам» [2, с. 256]. Із цих всіх фактів можна припустити, що назва поселення Зайцево перекочувало з розселенням Зайцевських хуторів солеварів південніше, до слободи Микитівки, яка утворилася на місці хутора солеваря Микитченка.

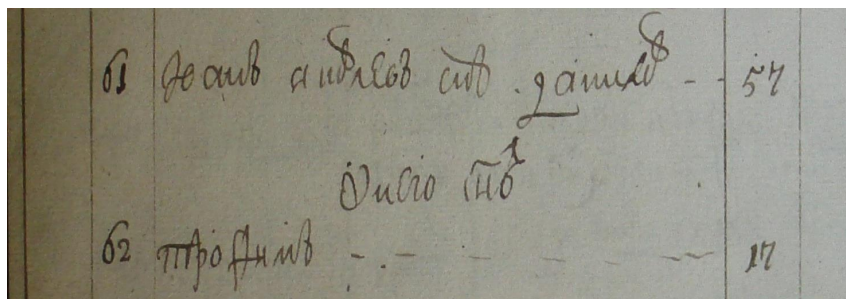

Рис. 1 – Фрагмент опису «Бахмутской компании казаки малороссийского народа, жительство имеющие в Бахмуте», 1748 р. (РДАДА ф. 350, оп. 2, спр. 248)

Щодо раніше згадуваного Трофима Зайцева, за О. В. Терещенко, – засновника Зайцеве, то автору у процесі дослідження перших ревізьких казок Бахмутської фортеці вдалося виявити реальну особу, яка за віком і соціальним станом цілком підходить під цю постать. В описі 1748 р. малоросійських козаків бахмутської соляної компанії значиться Іван Якович Зайцев (57 років) і син його Трофим (17 років) [12, л. 34 об.; рис. 1]. У 1765 р. Трофиму Івановичу Зайцеву було б 34 роки і він би за своїм віком міг би заснувати з родиною новий хутір. Але, як виявилось при дослідженні ревізьких казок, це не єдина особа з таким прізвищем. Зокрема, у третій ревізії Бахмутського повіту 1760 р. згадується «лекарь бахмутского батальна Федор Федоров сын Зайцев» [3, л. 63 об], а також велика родина бахмутських купців Зайцевих [3, л. 79 об; 3, л. 107]. І це наштовхує на подальше дослідження генеалогічних матеріалів по Бахмутському повіту XVIII ст., яке надасть більш повні відповіді на всі поставленні питання.

Джерела та література

1. Григор'єва Т. Ф. Терещенко Олександр Васильович. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Tereschenko_O
2. Güldenstädt J. A. Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge. Bd. 2. St.-Petersburg, 1791. 552 с. (переклад зроблено лисичанським краєзнавцем М. М. Ломако).
3. Державний архів Воронежської області. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 103. Ведомость о купцах, однодворцах, дворовых людях Бахмутской провинции 1761–1762 гг.
4. Євсеєнко С. А. Історія Горлівки з найдавніших часів до 1917 року: Історичний нарис. Бахмут: Вид-во ГПМ, 2016. 188 с.
5. Євсеєнко С. А., Бєлий Є. С. Початок історії та дата заснування слободи Микитино-Зайцево (II половина XVIII ст.). *Грані історії: зб. наук. праць. Спеціальний випуск – матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження – 2019»*. Київ, 2019. Вип. 2 (10). С. 92–96.

6. Коробка Н. И. Терещенко, Александр Васильевич. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Т. XXXIIа: Тай–Термиты, 1901. С. 955.
7. Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України / відп. ред. В. Г. Складенко. Київ: ВЦ «Академія», 2014. 544 с.
8. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской Епархии. Церкви и приходы прошедшего XXVIII столетия. Вып. 2. Нынешние уезды: Бахмутский, Славяносербский, Ростовский на Дону, Александровский и Мариупольский. Екатеринослав: Тип. Я. М. Чаусского, 1880. 373 с.
9. Пірко В. О. Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI–XVIII ст. Донецьк, 2009. 164 с.
10. План Бахмутского городского уезда с показанием поселенных гусарских рот. Составил премьер-майор П. Седякин, 1765 р. *РГВИА*. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 26036.
11. План Бахмутского уезда с показанием поселенных гусарских рот бывшего полка генерал-майора Депредадовича и полка генерал-поручика Шевича с означением по границе редутов и бекетных караулов. Сочинен 6 декабря дня 1767 году. *РГВИА*. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 26037.
12. Российский Государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 350. Оп. 2. Спр. 248. Книга переписная казаков, русских и украинцев – служащих в соляных компаниях Бахмутской провинции, 1748 г.
13. Терещенко А. В. О могилах и каменных бабах на Юге России. *Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских при Московском Университете*, 1866. Кн. 4. С. 1–37.
14. Шевченко А. В. Топонимы Горловки (записки учителя-краеведа). Донецк: РИП «Лебедь», 1994. 46 с.
15. Яворницкий Д. И. Вольности запорожских казаков. Санкт-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова, 1890. 385 с.
16. Яковенко П. В. 500 топонімів Горлівки. Горлівка: ПП «Видавництво Ліхтар», 2008. 108 с.

ІСТОРІЯ ЗАСЕЛЕННЯ ДОНЕЧЧИНИ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СХІДНОСТЕПОВИХ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК

Загнітко А. П., Клименко Н. Б.

The article deals with the influence of the Donetsk region settlement history on the formation and development of Ukrainian Eastern Steppe dialects. This makes it possible to explain the mosaic spatial behavior of the dialects under study and the peculiarities of heterogeneous dialects functioning, as well as to trace the influence of the ethnic and cultural environment on the formation of Donetsk dialects.

Key words: *dialect, dialect features, newly created dialects, settlement history.*

Останнім часом східностепові говірки все частіше привертають увагу дослідників як такі, що належать до діалектних масивів пізнього творення й сформувалися на периферії українського діалектного континууму. З 80-х рр. XX ст. вчені Донецького діалектологічного осередку активізували роботу з вивчення фонетичної системи, лексики, граматичних особливостей цієї частини степового говору української мови. Зокрема, морфологічні явища східностепових говірок були предметом аналізу в роботах З. Л. Омельченко, флороніми східностепових говірок Північного Приазов'я досліджувала Л. Д. Фроляк, обрядову лексику – В. Ю. Дроботенко, назви одягу – Н. Б. Клименко, географічну апеллятивну лексику Центральної Донеччини – Н. П. Сіденко, назв їжі, напоїв – Н. Г. Загнітко, сільськогосподарську лексику – М. С. Кушмет, синтаксичні особливості – І. С. Білик. Вагомим внеском у вивчення східностепових говірок стала монографія Л. Д. Фроляк «Українські східностепові говірки Донеччини» [10], у якій на підставі генетичної типології східностепових говірок та розгляду різночасових діалектних явищ у мікросистемах різних типів встановлено основні закономірності функціонування говірок Донеччини наприкінці XX ст. Дослідження українських східностепових говірок було б неповним без урахування важливих наукових добробків Л. М. Тищенко [7] щодо вивчення південнослобожанських говірок та встановлення межі між ними та східностеповими говірками, і В. О. Дворянкіна, роботи якого розкривають особливості номінативних процесів у лексиці східностепових говірок Південної Донеччини [2].

Усі дослідники східностепових українських говірок неодноразово наголошували на тому, що вивчення таких говорів є особливо актуальним, оскільки дає змогу простежити своєрідність перебігу еволюційних процесів на різних мовних рівнях. Крім того, це дає можливість не тільки докладніше вивчити лексичні, морфологічні, синтаксичні, словотвірні особливості окремих діалектів, але й подолати нерівномірність дослідження українського (а ширше – і слов'янського) діалектного простору.

Такі групи говірок нової формації є цікавими для дослідників ще й тому, що відбивають наслідки активної міждіалектної взаємодії, що колись відбувалися і в старожитніх говорах [1, 7]. Специфіка функціонування та мовні особливості новостворених говірок залежать від їхнього походження та діалектного оточення в нових умовах. Ось чому вивчення діалектних рис таких говірок на різних мовних рівнях надасть змогу пояснити особливості не тільки їхнього розвитку, а й розвитку окремих діалектів та мови загалом.

Як відомо, однією з найхарактерніших рис новостворених говорів є їхня гетерогенність, зумовлена часовою та просторовою нерівномірністю заселення Донеччини носіями різних українських діалектів, а також представниками інших мов. Співіснування в східностеповому діалектному просторі говірок з різ-

ними материнськими діалектними основами спричиняє виникнення таких діалектних особливостей новостворених говорів, як-от значна варіативність мовних одиниць, функціонування великої кількості дублетних назв, що, безперечно, ускладнює диференціацію донецьких говірок. Недарма, на думку дослідників, основними типами просторової поведінки обстежуваних говірок є ареальна мозаїка та мінімальна диференціація [2, 40]. Зокрема, зі 142 карт Атласу побутової лексики східностепових говірок [5, 17] мозаїчну ареальну поведінку аналізованих явищ відбивають 35 (25 %), мінімально здиференційованими є досліджувані говірки на 62 картах (44 %). І тільки на 31 % карт Атласу побутової лексики східностепових говірок можна простежити більш-менш окреслені мікроареали, які ще потребують докладного вивчення.

Виділення таких мікроареалів чи мікрозон (О. В. Дворянкін) є можливим переважно завдяки збереженню архаїчних елементів давніх материнських діалектних основ (частіше середньоаддніпрянських, нижньоаддніпрянських або слобожанських). Однак така просторова характеристика має підкріплюватися не лише значним за обсягом мовним діалектним матеріалом різних тематичних груп (якщо йдеться про лексику), а й історичними відомостями заселення цієї частини українського діалектного континууму.

Без докладного вивчення історії заселення й дозаселення Донецької області складно пояснити не тільки виділення чи окреслення певних мікроареалів, а й навіть ареальну мозаїку, що є одним із основних типів просторової поведінки обстежуваних говірок. Така особливість ареальної характеристики зумовлена передусім неоднорідністю заселення території Донеччини. «Новостворені говори на сході й півдні України і в Росії формувалися на основі південно-східного діалектного типу. У частині новостворених говорів дуже виразно проступають елементи південно-західного, а зрідка й північного (поліського) діалектних типів» [3, 5]. Зокрема, результати аналізу назв одягу східностепових українських говірок засвідчують вплив південно-західного діалектного типу на формування лексичної системи донецьких говірок через наявність назв: *цур'яа, кáпка, горсѣт, дрáгон, нас* тощо. Включення окремих рис південно-західного наріччя не детермінує виділення мікроареалів східностепових говірок, а є лише мозаїчними вкрапленнями на лінгвістичних картах Донецької області. Більш регулярно виявляються риси північного діалектного типу, та вони на лінгвістичній карті також створюють ареальну мозаїку.

Фонетичною особливістю, що зближує говірки досліджуваного регіону з говорами північного наріччя, є передусім рефлексія давнього *о в ненаголошеному складі. Порівняймо: *сóро^ок вторій / сóро^ок трѣт'ій год / ми так по^ого^ор'у-вáли / н'і св'ѣту ж не^о булó / н'і то^он'іт' н'іч'и^ем / н'і кúшат' н'ѣч'и^его / так у во^ойну^у ми / со^олдáти го^олóдни^ейе / руміни го^олóдни^ейе / т'і го^олóдни^ейе / н'ѣмци*

*ix н'є ко^арміл'і по^ашті / у со^орк тр'єт'ім году в апрел'і м'іс'аце мо^аб'іл'із'а-
ци'я / нас у Г'єрм'ан'їю / дв'ац'ат' ч'єтв'ортий год / дв'ац'ат' п'ятый год
ро^ажд'єн'їа д'євч'ат' / по во^ас'ємн'ац'ат' год / по^ав'єстка / при^єн'єсл'і / по^ал'і-
ц'їа тут бул'а / при^єн'єсл'і по^ав'єстку м'єн'є / шоб' іа на три дн'а вз'ал'а про^ад'ук-
ти с собо'й / і вс'о / і о^ад'єлас'а / н'є дай Б'оже //* (с. Златоустівка Волноваського району Донецької області). Такі говірки кваліфікуємо як «акаючі» говірки До-
неччини з північноукраїнською основою. Однак, «акання», притаманне частині
східностепових говірок, може бути різним. Л. Д. Фроляк виділяє два типи «ака-
ючих» говірок: «1) говірки з північноукраїнською основою, напр., говірка
с. Георгіївки Мар'їнського району; 2) з південноросійською основою, наприклад,
говірка смт Седове Новоазовського району. Зауважимо, що, говорячи про пів-
денноросійську генетичну основу говірок названого типу, маємо на увазі не го-
вірки російської мови, а їхню сучасну континуацію у межах українського степо-
вого говору» [8, с. 42]. Отже, врахування історії заселення Донецького краю є
неодмінною умовою для об'єктивного вивчення східностепових українських
говірок та з'ясування особливостей формування новостворених говорів загалом.

Не можна не згадати й про вторинний характер заселення досліджуваної
частини українського діалектного простору, про що можемо дізнатися передусім
з історичних джерел, які допомагають діалектологам встановити генезу ново-
створеної говірки. Тільки у такий спосіб можемо наблизитися до розв'язання
питання формування й збереження рис неоднорідних говірок і співвідношення
їх з материнськими діалектними основами. «Переселенські хвилі йшли безпосе-
редньо з Полтавщини, Чернігівщини й південної Київщини, а також опосеред-
ковано двома шляхами: через Слобожанщину і Південний Степ. Інша, менша
хвиля переселенців надходила з Курщини та Белгородщини. Як наслідок, за по-
ходженням і ступенем однорідності маємо кілька типів мікросоціумів. Це мікро-
соціуми та їхні говірки гомогенного характеру (середньонадніпряньського та
північноукраїнського походження) та гетерогенного характеру таких основних
типів: середньонадніпряньська + лівобережнополіська; середньонадніпряньська +
подільська; середньонадніпряньська + волинська; середньонадніпряньська + пів-
нічнослобожанська та мікросоціуми новітнього формування з найменшим сту-
пенем однорідності, які склалися з носіїв різних за походженням говірок у
XX ст.» [9, 12]. До говірок гомогенного характеру зараховуємо й східностепові
говірки, що є континуантами слобожанських українських говірок (наприклад,
говірка с. Добропілля Добропільського району).

Саме історія заселення Донеччини сприяє встановленню діалектної основи,
на якій сформувалися східностепові говірки. Зокрема, В. М. Кабузан зазначав,
що в заселенні цієї території брали участь представники різних народів: україн-
ці, росіяни, молдавани, болгары, серби, німці та інші, причому нерідко представ-

ники різних етнічних груп жили в одному населеному пункті. Однак, за даними В. М. Кабузана, переважна більшість поселян прибула з Лівобережної України (Чернігівської та Полтавської областей), що визначило переважання українців у цьому регіоні [4, 4]. Відповідно основа творення донецьких говірок, безумовно, українська, що підтверджено й різними діалектологічними дослідженнями мовлення Донеччини.

В. О. Пірко наголошував, що тільки «у другій половині XIX ст. внаслідок індустріалізації Донбасу посилюється притік до краю російського населення. Пояснюється це різними факторами. По-перше, місцеве українське населення було значно краще забезпечене землею, ніж у сусідніх російських губерніях. По-друге, з прокладання Московсько-Азовської залізниці населення центральних губерній Росії мало більш тісні зв'язки з Донбасом, ніж з іншими українськими губерніями, за винятком Харківської» [6, 13]. Саме тому урбаністичні центри на Сході України виявилися зросійщеними, тоді як село було й залишається україномовним. В. О. Пірко наводить переконливі свідчення Першого всеросійського перепису населення 1897 р. «Якщо по Катеринославській губернії україномовне населення становило майже 70 %, а російськомовне – 17,3 %, то у промисловому Бахмутському повіті відповідно 58,2 % і 31,2 %» [6, 14].

Не беручи під сумнів українську основу східностепових говірок Донеччини, потрібно врахувати й вплив різномовних переселенців, представників інших національних груп. З'ясування особливостей поліетнічної ситуації також потребує історичної довідки й не обмежується врахуванням самоідентифікації носіїв говірки, усвідомленням приналежності їх до певної етнічної групи. Саме такий шлях дослідження мовних явищ новостворених діалектів дає змогу обґрунтувати наявність специфічних структурних компонентів у східностепових говірках. Наприклад, внаслідок тісного контактування українських обстежуваних говірок з говірками інших мов серед донецьких назв їжі зафіксовано такі слова, як-от: *ар'йán*, *каймáк* (*кал'ма́к*), *каті́к*, *кубе^нтé*, *шуму́ш* (*шаму́ша*, *суму́ш*), *катлама́*, що на сьогодні вже є питомими елементами досліджуваних українських говірок.

Отже, різнопланове вивчення східностепових говірок неможливе без урахування історичних відомостей щодо заселення Донецького краю. Використання інформації про колонізацію територій, на яких утворилися новостворені говори, дає змогу пояснити мозаїчну просторову поведінку досліджуваних говірок, розглянути питання збереження діалектних рис змішуваних говірок, простежити вплив етнічно-культурного середовища, у якому відбувалося формування східностепових говірок Донеччини. Саме історія пізнього заселення й дозаселення Донецької області підтверджує висновки діалектологів про становлення й діалектні особливості обстежуваних говірок, що і за історичними даними, і за мовними характеристиками є невід'ємною частиною українського діалектного континууму.

Джерела та література

1. Баранникова Л. И. Говоры территории позднего заселения и проблема методов их изучения. *Проблемы изучения русских говоров вторичного образования: сб. науч. тр.* Кемерово: Кемеров. гос. ун-т, 1983. С. 3–11.
2. Дворянкін В. О. Принципи картографування в «Лінгвістичному атласі лексики на позначення рис людини в українських східностепових говірках Південної Донеччини». *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Філологія. Мовознавство.* Вип. 266. Т. 278. Миколаїв, 2016. С. 39–45.
3. Жилко Ф. Т. Деякі питання лінгвогеографічного аспекту в українській діалектології. *Праці X Респ. діал. наради.* Київ: Наук. думка, 1961. С. 3–16.
4. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). Москва: Наука, 1976. 306 с.
5. Клименко Н. Б. Назви одягу в східностепових говірках Донеччини: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 Українська мова. Донецьк, 2001. 19 с.
6. Пірко В. О. З історії заселення Донецького краю. *Східностепові українські говірки.* Донецьк: ДонДУ, 1998. 114 с.
7. Тищенко Л. М. Ареалогія побутової лексики південнослобожанських говірок. *Вісник Луганського державного університету ім. Тараса Шевченка. Філологічні науки.* 2001. № 12. С. 24–30.
8. Фроляк Л. Д. Акаючі говірки Донеччини. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. № 572. Серія Філологія.* Вип. 36. Харків, 2002. С. 41–51.
9. Фроляк Л. Д. Етномовні факти в основі генетичної класифікації новостворених східностепових говірок. *Діалектологічні студії. Мова і культура /* відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. С. 11–21.
10. Фроляк Л. Д. Українські східностепові говірки Донеччини: монографія. Дрогобич: Просвіт, 2013. 400 с.

КОЛОНІЗАЦІЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДІНЦІВ'Я ДОНЕЧЧИНИ В XIV–XVII СТ.: ПОЧАТОК, ПРИЧИНИ, ЕТАПИ

Жук В. С.

The author tries to analyze the causes and the stages of colonization of the middle Podintsiiv'ya by the state of Moscow. It is shown the process of land settlement in the modern south of Donetsk region beginning with the first settlements such as Tor, Makiv, Raygorodok and Yampil.

Key words: *colonization, Podintsiiv'ya, Cherkasy, outposts, cossacks, Wild field.*

Починаючи з XIV ст., Давньоруські землі, ослаблені феодалними міжусобними війнами та боротьбою з монголо-татарською навалою, стали об'єктом експансії з боку Литви та Польщі. Литовські князі в Подніпров'ї зводили укріплені замки, влаштовуючи в них військові гарнізони. В нашій історії цей процес був нетривалим. Вже наприкінці XV ст. Литва під турецько-татарським натиском починає втрачати свої позиції.

Під час спустошливого походу у 1482 р. кримський (татарський) хан Менглі Гірей зі своїм військом сплюндрував Київ. До цього доклав руку московський князь Іван III. Татари захопили в полон київського воєводу та архімандрита Києво-Печерської лаври. Пограбовану церковну утвар з Святої Софії та Печерського монастиря передали в подарунок московському правителю. Київ знелюднів. Значна частина залюдненої території в степах на півдні Московської держави теж була спустошена.

І так нечисленне населення зі степової зони було змушене відступити у більш захищені місця. Ось чому за цією частиною України надовго закріпилася назва «Дике поле», а в російських документах – просто «Поле». Процес заселення регіону почав активізуватися тільки у другій половині XVI ст. Цьому сприяли такі причини:

- формування за дніпровськими порогами Запорозької Січі, в пониззях Дону – донського козацтва, їхня спільна боротьба проти турецько-татарського натиску, починаючи з часів Дмитра Вишневецького (перебуваючи зі своїми козаками в 1559–1560 рр. на службі у московського царя, він не тільки захищав Подінців'я від татарських нападів, але й здійснив походи на Азов);
- масові втечі українських селян від феодалного наступу, а російських – від розгулу опричнини в «Дике поле»;
- посилення сторожової та станичної служби московською владою на південних рубежах Московської держави у відповідь на зухвалі набіги на Москву і спалення її татарами кримського хана у травні 1571 р;
- спостереження за черкасами у Подінців'ї (з погляду царя – «воровськими черкасами», а з нашого – першими колонізаторами Подінців'я).

Задля попередження таких несподіваних нападів і спустошень московський уряд змушений був розробити цілу систему заходів зі зміцнення південних кордонів: будівництво та заселення укріплених міст на татарських шляхах, реорганізація станичної і сторожової служби – встановлення на південних рубежах (зокрема на лівому березі Сіверського Дінця) постійних сторож, а козацькі станиці зобов'язані були заглиблюватися на територію південніше Дінця до витоків Торця, Кальміусу, Лугані й Міусу для спостереження за татарськими улусами і вивідування їхніх намірів та оперативного повідомлення про них воєвод порубіжних міст для вжиття останніми заходів з урятування не тільки новозбудованих міст, але і їхніх мешканців від ординських погромів.

Зокрема, згідно з розписом 1571 р., на лівому березі Сіверського Дінця встановлювалися: Коломацька, Обишкінська, Балаклійська, Савинсько-Ізюмська, Святогірська, Бахмутівська та Айдарська сторожі, під контролем яких перебували Муравська, Ізюмська та Кальміуська сакми; а станичники, що й далі формувалися в основному з путивльських і рильських козаків, зобов'язані були заглиблюватися в приазовські степи до витоків Орелі, Самари, Торця, Бахмуту, Лугані й Міусу, ведучи спостереження за татарськими улусами, що кочували на кримському боці Дінця [5, с. 17–18].

Оскільки в краєзнавчій літературі часто під сторожами сприймається острог, то хотілося б уточнити, якими вони були в тогочасному розумінні. Найбільш чітку уяву про сторожі та їхні функції дає «боярський приговор» (рішення Боярської думи від 16 лютого за старим стилем) 1571 р. В ньому йдеться, що на донецькі сторожі посилати «сторожей» з Путивля та Рильська з весни на 6 тижнів з проїздом з 1 квітня, а перебувати їм на цих сторожах 6 тижнів з проїздом, щоб за тих 6 тижнів до Путивля чи Рильська повернутися. Сторожі повинні стояти у тих місцях, які їм визначають, і з тих місць без заміни не сходити. З весни сторожі зобов'язані були змінюватися через 6 тижнів, а восени – через місяць. В цілому термін сторожової служби тривав з 1 квітня до «великого снігу!» [6, с. 18]. Правда, наступний боярський приговор від 18 лютого збільшив кількісний склад однієї сторожі з 6 до 8 осіб, щоб вони могли пересуватися як у правий, так і в лівий бік від визначеного місця, міняючись по дві особи. Отже, немає ніяких підстав розуміти під сторожею укріплений форпост, як це сталося з Бахмутівською сторожею, від якої ще недавно вели початкову історію нинішнього м. Бахмута, а була вона тільки місцем для зустрічі прикордонної служби (сторожі) в межах майбутнього с. Ямпіль. Але цей факт не можна вважати й початком залюднення Ямполя.

Згідно з розписом, сторож князя Михайла Тюфякіна та дяка Матвія Ржевського 1571 р. донецькі сторожі виглядали у такий спосіб: 5-а сторожа повинна була стояти сторожем на лівому березі Дінця, напроти Святих гір, а переїжджати їм праворуч вгору Дінцем до гирла Осколу верст з 10, а ліворуч вниз Дінцем через шлях малої переправи та через шлях великої переправи і Горський шлях аж до гирла Тору, верст з 30; а стояти їм, ховаючись в ущелині напроти Святих гір і в інших місцях, проїжджаючи не в одному і тому ж місці; 6-а сторожа Бахмутівська: її сторожі також повинні були стояти на лівому березі Дінця, а пересуватися ліворуч вниз Дінцем через р. Красну та через Боровий шлях під Ольховий колодязь, верст з 15, а від Ольхового колодязя до гирла Айдара два дні, а переправи татарської між гирлом Ольхового колодязя і Айдара вже не було. Від Святогірської сторожі проїзду до Бахмутівської 1,5 дня, верст з 70. А Айдарська сторожа по «дозору» князя Михайла Тюфякіна і дяка Матвія Ржевського була

ліквідована, оскільки воїнські люди нею не користувалися, тому що з'явилися на цьому шляху великі міста і фортеці [7, с. 18].

Московський уряд не відмовлявся і від послуг охорони південних рубіжів місцевих козацьких загонів у другій половині XVI ст. в Подінців'ї. Про це свідчать численні згадки про козаків у московських джерелах.

Зокрема, у 1570 р., відправляючи свого посла Івана Новосельцева до турецького султана Селіма II, Іван IV передав через нього грамоту «на Донец Северський атаманам казацким и казакам», в якій цар обіцяв винагороджувати козаків за їхню службу на користь Московської держави: «...есте нам послужили, а мы вас за службу жаловать хотим» [1, с. 8]. Новосельцева до Азова проводжали козаки Михайла Черкашеніна (очевидно, це прізвисько, що підкреслювало його походження з України), який орудував у цьому районі ще з часів Д. Вишневецького. Не виключено, що саме в районі Козацької пристані (нині селище Райгородок), яка часто згадується в джерелах XVII ст., були збудовані човни, в яких Дінцем і Доном посольство було доставлене до Азова.

У 1584 р. сином Івана Грозного Федором Івановичем місцевим козакам було відправлено селітру і свинець за похід проти кримчаків на Кальміус. У 1593 р. «товариство самарських черкас» у кількості 25 осіб йшло для зимівки на Міус і зіткнулося на донецькій землі з кримським пашею Ахметом.

Зміцненню обороноздатності південних рубежів і координації дій усіх прикордонних загонів повинно було служити закладення фортеці за вказівкою Бориса Годунова в 1599 р. у м. Цареборисів при злитті Осколу з Сіверським Дінцем (нині с. Червоний Оскол Харківської області), а в 1600 р. – Бельської на Айдарі.

Відправляючи воєвод С. Алфьорова і Б. Бельського з людьми для будівництва міста біля впадіння річки Оскол в Сіверський Донець, Борис Годунов наказав їм запросити до себе отаманів і «кращих козаків» з Дінця, Осколу й оголосити їм, що цар велів віддати їм ці річки, щоб вони там жили на своїх юртах і володіли усіма угіддями «безданно і безоброчно», виконуючи «государеву службу». Тим, хто погоджувався служити московському царю, була обіцяна, крім звільнення від повинностей, «грошова і хлібна платня» [11, с. 106]. Все це дає змогу стверджувати про наявність певного постійного населення у Середньому Подінців'ї наприкінці XVI – початку XVII ст., про формування тут місцевого козацтва, яке московський уряд намагався використовувати для захисту південних рубежів від раптових вторгнень орд кримського хана.

У колонізації «Дикого поля» в XVI–XVIII ст. та досягнутих при цьому результатах В. О. Пірко виділив три етапи [8, с. 106–107]:

– перший (XVI – перша половина XVI ст.) – на цьому етапі до людності, яка вціліла під прикриттям фортець на межі степу і лісостепу, з 1520-х рр. приєднувалися нові вихідці з Волині, Поділля, північних районів Правобережжя та

Лівобережжя, змушені переселятися на окраїни соціальним і національним гнобленням. Це сприяло збільшенню кількості місцевого населення, формуванню козацьких загонів – головної сили, яка виступає на захист місцевого населення від кримського натиску. Збудована Запорізька Січ саме з кінця XVI ст. ставала не тільки центром низового козацтва, а й основним форпостом народної колонізації Дикого поля;

– другий (друга половина XVI – початок XVIII ст.) – внаслідок приєднання Лівобережної України до Росії, повернення польських магнатів на Правобережну Україну, тривалої боротьби козацької старшини за владу значна частина людноності переходить з Правобережжя на південний схід. Завдяки цьому активно освоювалося межиріччя Дніпра, Сіверського Дінця, Дону;

– третій (30-ті – середина XVIII ст. – остання чверть XVIII ст.) – намічається подальше заселення півдня, пов'язане з переходом на ці землі козаків і посполитих Полтавського та Миргородського полків, вихідців із Польщі, переходом запоріжців на старі місця, поселенням під прикриттям Української лінії ландміліцейських полків, створення Ізюмського полку. А після російсько-турецької війни 1735–1739 рр., перенесення кордону на узбережжя Азовського моря цей процес став уже безповоротним.

Але невдачі козацько-селянського війська у Визвольній війні та повернення польської шляхти в Україну після Білоцерківського договору стали масовим поштовхом до масового переселення з Правобережної України на Лівобережну в неофіційних межах Московської держави. Передбачаючи це, царський уряд вже в липні 1651 р. розіслав воєводам прикордонних з Військом Запорізьким міст грамоти, в яких визначався порядок прийняття та влаштування «черкас». У грамотах зазначалося, що коли переселенці будуть приходити великими групами, то їхній слід направляти «степами аж до Волги» [9, с. 100–101].

Після вторгнення хана Махмед-Гірея в 1521 р. в межі Московської держави Василь III зі своїм урядом змушений був більше приділяти уваги зміцненню прикордонної, сторожової служби. Зі свого боку це сприяло колонізації Подінців'я та поширенню козацтва.

Практично всі перші поселення на Подінців'ї виникають на перевозах і перелазях, якими користувалися кримські і ногайські орди. Зокрема, більшість річок Слобожанщини самі по собі не були неподоланною перешкодою для кочовиків – навіть на Сіверському Дінці існувало не менш ніж 11 добре відомих татарських «перелазів та перевозів» (місць, зручних для переправи) [10, с. 69–77]. На менших річках бродів могли бути десятки, тому під час спорудження ліній укріплення бродам приділялася першочергова увага. На дно річок в районі перелазу вкладалися набиті частиком колоди, на березі копалися «вовчі ями» з кілками. Укріплення бродів вимагало чималих витрат – наприклад, один із бродів

на р. Тиха Сосна був укріплений 226 дубовими шестиметровими колодами, набитими частиком [2, с. 141].

Інколи неподалік від бродів, а також в інших стратегічно важливих місцях вздовж ліній у XVII ст. споруджувалися так звані «остроги» укріплення, розраховані лише на гарнізон, без поселення при ньому [3, с. 16]. Такий було побудовано на Ямпільському «перевозі», на лівому березі Дінця (Реконструкція 3). Подібні острожки часто були невеликими чотирикутними або неправильної форми укріпленнями з частоколу та високої сторожової вежі посередині, на якій інколи був маяк для сповіщення про наближення татар [4, с. 489].

Отже, військова організація українських переселенців на Слобідській Україні, що набула вигляду слобідських козацьких полків, стала відповіддю на різні загрози – грабїж солеварів, пограбування посольств, нагляд за перелазами, напади різних розбійників та напади татар на Московію. Такими, підбиваючи підсумок, вбачаються причини, етапи та початок колонізації Південного Подінців'я сучасної Донеччини в XVII ст.

Джерела та література

1. Акты Московского государства. Т. II. Санкт-Петербург: Б. в., 1894. С. 8.
2. Багалеї Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. Москва, 1887. 614 с.
3. Багалеї Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI–XVIII ст. Т. I. Харьков, 1886. 358 с.
4. Багалеї Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI–XVIII ст. Т. II. Харьков: Б. и., 1890. 222 с.
5. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на степной Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. Москва, 1–48. С. 17–18.
6. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на степной Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. Москва, 1–48. С. 18.
7. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на степной Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. Москва, 1–48. С. 18.
8. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 387 с.
9. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч. 1–3. Санкт-Петербург, 1858. 315 с.
10. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч. 1–3. Санкт-Петербург, 1858. 16 с.
11. Пірко В. О. Заселення Степової України в XVI–XVIII ст. Донецьк: Український культурологічний Центр, 1998. 106 с.

ПЕРВЫЕ ФАКТЫ ЗАСЕЛЕНИЯ ВОЙСКОВОЙ СЛОБОДКИ НИЖНИЙ ЛИМАН В ОТРАЖЕНИИ БИОГРАФИИ СВЯЩЕННИКА СТЕФАНА КЕЛЕБЕРДИНСКОГО

Фотина Н. Ю.

The problems with the definition of many cities and villages are quite relevant, controversial and debatable, and the city of Liman, Donetsk region, was no exception to this issue. This city has not yet been found. There is an opportunity to sort this out. And the biography of the priest Stefan Afanasevich Keleberdinsky is associated with the history of the settlement of this region of Sloboda Ukraine, since he was at the origins of this event.

Key words: *Stefan Keleberdinsky, Liman, Donetsk region, priest, Pechenegi, biography.*

Проблемы определения точных дат оснований многих городов и сел Украины являются достаточно актуальными, противоречивыми и дискуссионными, и город Лиман Донецкой области не стал в этом вопросе исключением. До сих пор не найдено ни одного документа с точным и прямым указанием на причину и дату основания войсковой слободки Нижний Лиман, как изначально назывался этот город. Но есть достаточно документов, которые косвенно помогают разобраться в этом вопросе. И биография священника Стефана Афанасьевича Келебердинского тесно связана с историей заселения этого района Слободской Украины, так как он стоял у истоков этого события.

Об исторической значимости личности Стефана Келебердинского убедительно говорит его должность – первый священник лиманской Петропавловской церкви. Значение церкви во времена основания Лимана было всеобъемлющее, и в судьбе самого селения она играла основополагающую роль.

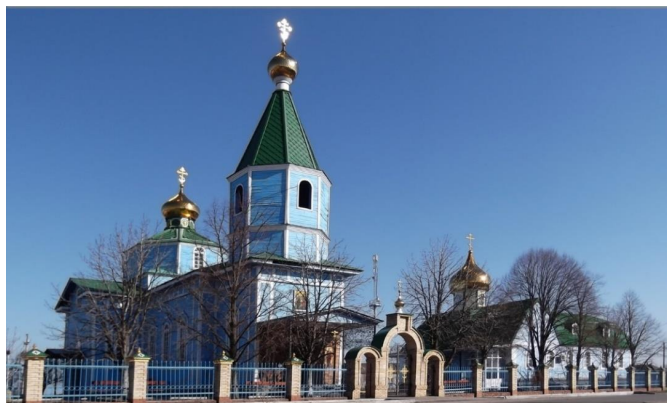

Рис 1 – Петропавловская церковь, г. Лиман 09.04.2018 г.

Метрические книги лиманской Петропавловской церкви, в которых священник Стефан Келебердинский регистрировал родившихся, умерших и бракосочетающихся, находятся в Центральном Государственном Историческом Архиве Украины в Киеве (ЦГИАК) и ведут свой отсчет с 1767 г. В первой сохранившейся лиманской метрической книге церковь называется «новостроящейся», а сама слобода Лиман, обозначенная здесь как «слободка» – «новонаселенной». Также Келебердинский указал: «Рукоположенных дьячка и пономаря не имеется. При той же Петропавловской церкви подцерковной земли и сенных покосов не имеется. Приходских дворов 118, от которых впредь с будущих причетников пропитание иметь буду безнужное». Книга заполнена аккуратным почерком и состоит всего из 7 страниц. Здесь же стоит запись, что в декабре у священника Стефана Келебердинского родился сын Даниил. На последней странице значится: «Стефан Келебердинский – 27 лет, сын его Даниил – шести недель». На сегодняшний день эта метрическая книга является самым первым найденным документом с самым ранним исчерпывающим упоминанием о современном городе Лиман [3, с. 109–112].

Анализ картографических материалов на данный момент впервые показал наличие слободы Лиман на карте 1771 г., о чем уже упоминал в своей статье «Заселення, побут і духовне життя слободи Новоселівка в XVIII–XIX ст.» краєвед М. В. Кулишов [1, с. 86].

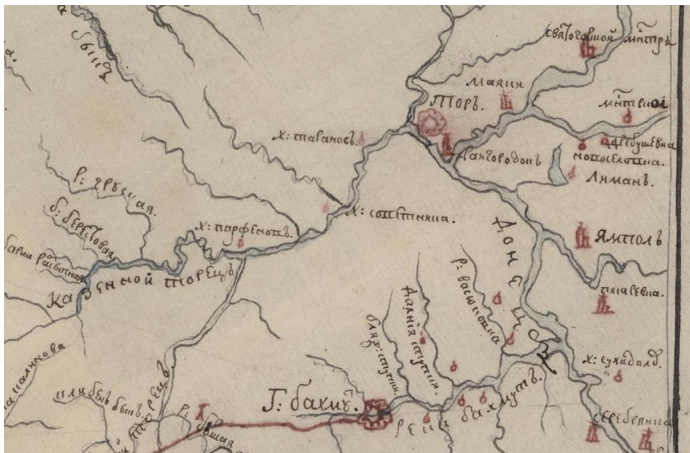

Рис. 2 – Фрагмент карти положенню мест между города Бахмута и полуострова Крыма, с частью Азовского моря, тоже и Днепра; с показанием на оной способностей тракта от Бахмута до Генчического пролива, а оттоль – до крепости Арабат и города Кефы (около 1771 г.)

Но невольно напрашивается вопрос: где же этот священник находился до 1767 г.? Может, он начал править службы в лиманской Петропавловской церкви

раньше, но документы просто не сохранились? Ответ вскоре нашелся в метрических книгах Троицкой церкви более древнего местечка Мояк (современное село Маяки Славянского района). Стефан Келебердинский правил службы в церкви *Живоначальная* Троицы вместе с еще одним священником – Василием Михайловским. Это удалось выяснить из метрической книги Троицкой церкви слободы Мояк 1765 г. [4, 194–200]. В другом фонде ЦГИАК обнаружилось метрические книги 1762 и 1764 годов Троицкой церкви местечка Мояк. В эти годы Стефан Келебердинский все также находился здесь на службе [5, с. 25–28], [6, с. 35–40]. С 1765 г. местечко Мояк стало записываться уже как «слобода».

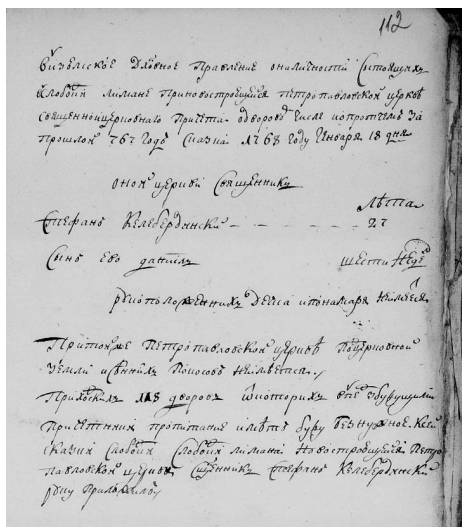

Рис. 3 – Последняя страница метрической книги за 1767 год Петропавловской церкви слободки Нижний Лиман

Осталось только найти метрическую книгу слободы Мояк 1766 г., чтобы уточнить важную деталь: где в этом году находился Келебердинский. Если его в Мояках не было, то можно было бы предположить, что в 1766 г. им уже могли править службы в Лимане. А это косвенно сдвигало бы недавно выясненную дату основания самого Лимана.

К сожалению, не все старинные архивы дожили до наших дней. И чем старше документы, тем меньше шансов их найти. Совершенно случайно среди метрик других селений 1776 г. попала страница метрической книги Троицкой церкви слободы Мояк за более ранний год. Это была одна-единственная вырванная последняя страница этого документа за 1766 г., испорченная грибком и с выцветшими по внутреннему краю чернилами. Не пропустить ее среди тысяч других бегло пролистанных страниц позволило только предварительное тщательное

изучение разных церковных документов, написанных рукой этого священника. На последней строчке знакомым почерком была сделана подпись, задержавшая на себе взгляд: «Стефан Келебердинский» [7, с. 77].

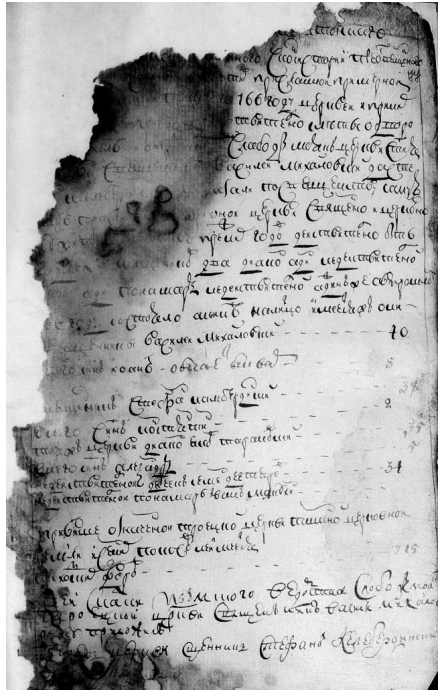

Рис. 4 – Найдённая страница метрической книги за 1766 год Троицкой церкви слободы Мояк

Таким образом, удалось разгадать еще одну загадку истории заселения этого края. Теперь достоверно известно, что в 1767 г. священник Стефан Афанасьевич Келебердинский из слободы Мояк был переведен в новонаселенную войсковую слободу Лиман. И случилось это, видимо, ближе к марту, так как в январе и феврале в Лимане не зарегистрировано ни одного случая рождения или смерти, а первое бракосочетание здесь состоялось только в мае 1767 г. – женился царьборисовский житель Марк Котосонов на дочери дробышевского жителя Панкрата Юркова (к сожалению, имя девицы не указано). В августе 1767 г. в Лимане, видимо, случилась какая-то эпидемия – умер 21 ребенок [3, с. 109–112].

В слободу Лиман священник Келебердинский переехал с женой Татьяной Ивановной и двумя детьми – с 3-летней дочерью Надеждой и 2-летним сыном Константином. Через полгода Константин умер, а через два месяца у Стефана родился еще один сын – Даниил, о котором и шла речь в первой метрической книге Лимана.

Всего у Стефана Келебердинского удалось насчитать 8 детей. Детская смертность в те времена была очень высокая, поэтому до своего совершеннолетия дожили только четверо из них. Кроме Константина, у священника умерло еще 2 сына в младенческом возрасте – Иоанн и Яков, а также дочь Екатерина – прожила всего 4 года.

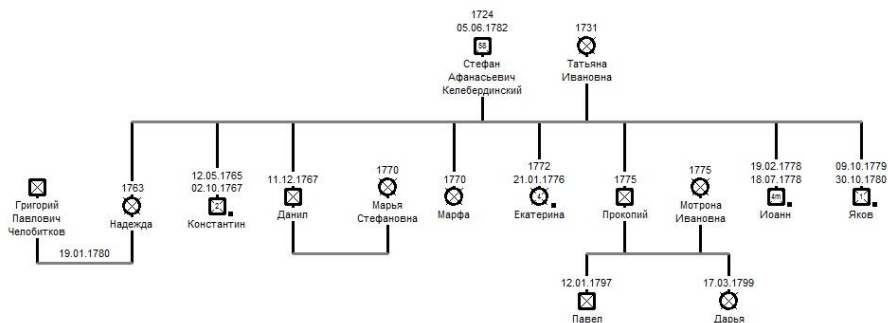

Рис. 5 – Генеалогическое древо первого священника лиманской Петропавловской церкви Стефана Афанасьевича Келебердинского.
Схема составлена автором статьи

Сыновья Даниил и Прокопий пошли по стопам отца. Младший Прокопий служил дьячком в лиманской Петропавловской церкви с 1789 г. [8, с. 414].

Старший сын Даниил некоторое время работал дьяконом при обращенном в приходскую церковь Святогорском Успенском монастыре. В ЦГИАК сохранилось «Дело о предоставлении бывшего Святогорскаго монастыря при Успенской церкви дому Его Преосвященства за певчим Данилою Келебердинским диаконского места с получением доходов». В своем прошении от 2 апреля 1789 года к Преосвященнейшему Феоктисту Епископу Белоградскому и Курскому Даниил Келебердинский повествует:

«...По увольнении меня в 780 году от Харьковских училищ из пятого класса в силе резолюции Предместника Вашего Преосвященства Аггея Епископа определен я к певческой должности, которую и поднес, и справляю с надеждою поступления в духовное звание, а как ныне при обращенном в приходскую церковь Святогорском Успенском монастыре диаконское место состоит праздно.

Того ради, Ваше Преосвященство, покорнейше прошу в награждение чрез пять лет в певческой должности понесенных трудов моих означенное диаконское место за мною повелеть утвердить с получением принадлежащих на оную часть доходов, и о том учинить милостивое Свое Архипастырское рассмотрение».

Прошение было удовлетворено резолюцией: «Предоставить просителю просимое место с тем, однако, чтобы он продолжал певческую должность, пока същется другой на его место» [9, с. 1].

С 1792 г. Даниил Стефанович Келебердинский пошел опять на повышение и стал уже священником – правил службы вместе с Петром Гриневичем в войсковой слободе Шандриголовской в Богословской (Святого Апостола Иоанна Богослова) церкви [10, с. 2].

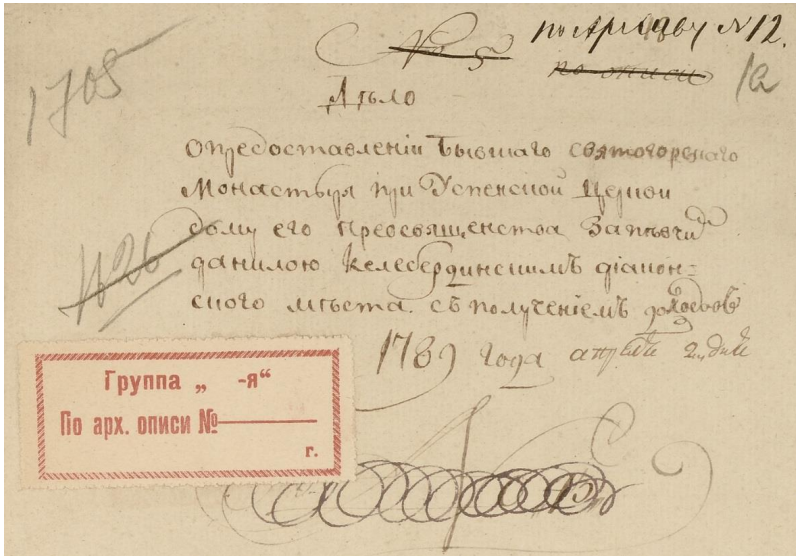

Рис. 6 – ЦГИАК, ф. 2009, оп. 1, д. 1705 (из коллекции документов информационно-просветительского отдела Свято-Успенской Святогорской Лавры)

Смущает возраст самого Стефана Афанасьевича Келебердинского. В метрической книге 1766 г. указано, что ему 38 лет, в 1767 г. – 27 лет, в исповедной росписи 1772 г. – ему 46 лет, в 1775 г. – 51 год, в исповедной росписи 1782 г. – ему 57 лет. Картина, мягко говоря, странная, особенно, если учитывать тот факт, что священник собственноручно записывал эти цифры.

Умер Стефан Келебердинский в Лимане 5 июня 1782 г., если верить записям – в возрасте 58 лет [10, л. 404]. По крайней мере, он сам указал в последней исповедной росписи свой возраст. К сожалению, причина смерти тогда не указывалась. Править службы в лиманской Петропавловской церкви продолжил священник Иоанн Голеховский, который помогал Келебердинскому с 1779 г.

Интересно было бы выяснить, откуда корни Стефана Афанасьевича Келебердинского, и как он попал в слободу Мойяк. На данный момент удалось найти такую информацию. В «Книге переписной украинцев: дворовых людей, работников, шинкарей, мельников г. Изюма, однодворцев, крестьян, работников слободского Изюмского полка, положенных в подушный оклад на расположение полков» за 1748 г. есть такая запись:

«В местечке Печенеге... Преображенской церкви у попа Афанасия Келебердинского работник:

2348. Афанасий Иванов сын Усин – 63 года

2349. у него дети: Кирило – 3 года

2350. Сидор – году

2351. Яков Лукьянов сын Луциков – 30 лет

2352. в него сын Калина – 4 года» [2, с. 88].

Священник Преображенской церкви местечка Печенег вполне может оказаться отцом Стефана Афанасьевича Келебердинского. На связь лиманского священника с этим селением косвенно указывает еще один факт: его старшая дочь Надежда в январе 1780 г. вышла замуж за Григория Павловича Челобиткова – «войскового обывателя войсковой слободы Печенег» [11, с. 327].

В Полтавской области в Кременчугском районе на левом берегу Днепра есть старинное казацкое село, бывшее сотенное местечко Полтавского полка – Келеберда. Не исключено, что представители рода Келебердинских, в том числе и предки первого священника лиманской Петропавловской церкви, были выходцами как раз из этих мест.

Источники и литература

1. Криволуцькі читання – 2019: Духовна і матеріальна спадщина Кривої Луки та сіл середнього Придінців'я: збірник історико-краєзнавчих праць. Лиман, 2019. 158 с.
2. Российский государственный архив древних актов. Ф. 350. Оп. 2. Д. 1039. Л. 88.
3. Центральный государственный исторический архив Украины в г. Киеве (ЦГИАК Украины). Ф. 1989. Оп. 1. Д. 555 (метрическая книга Петропавловской церкви войсковой слободки Нижний Лиман за 1767 г.).
4. ЦГИАК Украины. Ф. 2009. Оп. 1. Д. 4846 (метрическая книга Троицкой церкви слободы Мояк за 1765 г.).
5. ЦГИАК Украины. Ф. 1989. Оп. 1. Д. 552 (метрическая книга Троицкой церкви местечка Мояк за 1762 г.).
6. ЦГИАК Украины. Ф. 1989. Оп. 1. Д. 553 (метрическая книга Троицкой церкви местечка Мояк за 1764 г.).
7. ЦГИАК Украины. Ф. 1989. Оп. 1. Д. 564 (метрическая книга Троицкой церкви слободы Мояк за 1766 г.).
8. ЦГИАК Украины. Ф. 1989. Оп. 1. Д. 603 (метрическая книга Петропавловской церкви войсковой слободы Лиман за 1789 г.).
9. ЦГИАК Украины. Ф. 2009. Оп. 1. Д. 1705 (выражаю благодарность руководителю информационно-просветительского отдела Свято-Успенской Святогорской Лавры архимандриту Лазарю (Терещенко) за предоставленные документы).

10. ЦГИАК України. Ф. 2009. Оп. 1. Д. 2509 (виражаю благодарність руководителю інформаційно-просвітительського відділу Свято-Успенської Святогорської Лаври архимандриту Лазарю (Терещенко) за предоставленні документи).
11. ЦГИАК України. Ф. 1989. Оп. 1. Д. 572 (метрическая книга Петропавловської церкви військової слободи Лиман за 1780 г.).
12. ЦГИАК України. Ф. 1989. Оп. 1. Д. 578 (метрическая книга Петропавловської церкви військової слободи Лиман за 1782 г.).

СВЯТОГІРСЬКИЙ УСПЕНСЬКИЙ ЧОЛОВІЧИЙ МОНАСТІР КРИЗЬ ПРИЗМУ СПОГАДІВ І ТВОРІВ ЛІТЕРАТУРИ ТА МИСТЕЦТВА ХІХ СТ.

Бамбуля С. О.

This work attempts to reveal the role of the Svyatogirsk Assumption Monastery as a center of spiritual life in Slobodsk Ukraine through the prism of art works and memories of outstanding writers and artists of the 19th century.

Key words: *Svyatogirsk Assumption men Monastery, Holy Mountains, pilgrimage, memories, fiction, painting.*

Одним із суспільно-культурних центрів ХІХ ст. на теренах України був Святогірський Успенський чоловічий монастир. У ХІХ ст. він входив до складу Ізюмського повіту Харківської губернії і розташований в місцевості, здавна відомою під назвою Святі Гори. Спорудження монастиря оголошені пам'ятниками архітектури і входять до складу Державного історико-архітектурного заповідника м. Святогірська Донецької області.

Авторка має на меті розкрити роль Святогірського Успенського монастиря як центру духовного життя Слобідської України крізь призму художніх творів і спогадів видатних письменників і художників ХІХ ст. Адже враження від природи краю та перебування на території монастиря як центру релігійного життя, які висловили у літературній і мистецькій формі та спогадах відомі письменники, можна розглянути як розріз суспільного сприйняття Святогірського монастиря у тодішньому вітчизняному суспільстві. Не випадково, монастир був одним зі значних центрів паломницького життя християн.

Цій темі присвячені праці літературознавців та краєзнавців В. І. Романька, О. Духіна, Н. Шалаєвої та ін. [4; 5; 9–12; 15]. Зазначена проблематика розкривалася авторкою на матеріалі художньої літератури [1].

Історичні джерела, що мають споріднений спосіб передачі відомостей або близькі за змістом, формою і походженням, поділяють на типи. Зокрема, нас цікавлять словесні та зображальні джерела. Словесні (вербальні) – особливий тип

джерел, який характеризується тим, що інформація у них виступає в усній, письмовій чи іншій формі, яка фіксує мову людини; зображальні джерела складають тип джерел, інформація в яких зафіксована у вигляді різноманітних зображень [6, с. 100–101]. Отже, ми можемо зазначити, що твори художньої літератури, витвори образотворчого мистецтва та спогади є історичними джерелами й мають право застосовуватися у наукових дослідженнях.

Варто зауважити, що у XIX ст. відбувалася активізація відвідування Святих Гір письменниками, художниками, взагалі творчою інтелігенцією, рівно як і паломниками, що було пов'язане з корінним поліпшенням транспортного сполучення. Сюди прагнули потрапити люди з різних губерній Російської держави, передусім, Слобідської України.

Друга половина XIX ст. відзначилася прибуттям більшої кількості населеників, що представляли різні верстви населення. За соціальним статусом домінували селяни і міщани. Святогірський Успенський монастир відіграв важливу роль в культурно-просвітницькій діяльності Слобідської України. У другій половині XIX ст. у Святогірському монастирі сформувався готельний двір або просто готель (як тоді називали ці споруди) – замкнений по периметру комплекс будівель, який використовувався для прийому численних гостей і паломників. Тут зупинялися і творили багато відомих діячів культури і мистецтва.

У травні 1887 р. у Святі Гори здійснив поїздку А. П. Чехов і пробув тут два дні. У своєму листі від 11 травня до сестри Марії Павлівни письменник ділився своїми враженнями про Святі Гори: «В Святыя Горы приехал я в 12 часов. Место необыкновенно красивое и оригинальное: монастырь на берегу реки Донца, у подножия громадной белой скалы, на которой, теснясь и нависая друг над другом, гроздятся садики, дубы и вековые сосны...» [17, с. 85].

Відомо, що одне з оповідань А. П. Чехова під назвою «Перекотиполе» повністю написане на святогірському матеріалі. У розповіді автор ознайомлює читача з реальними картинами життя обителі в дні релігійного свята, а так само з головним героєм розповіді, що проживав з письменником в одному номері готелю монастиря: «Я возвращался со всенощной. Часы на святогорской колокольне, в виде предисловия, проиграли свою тихую, мелодичную музыку и вслед за этим пробили двенадцать. Большой монастырский двор, расположенный на берегу Донца у подножия Святой Горы и огороженный, как стеною, высокими гостинными корпусами, теперь, в ночное время, когда его освещали только тусклые фонари, огоньки в окнах да звезды, представлял из себя живую кашу, полную движения, звуков и оригинальнейшего беспорядка...» [16].

У передвеликодні дні 1895 р. Святі Гори відвідав письменник І. О. Бунін. «Побувати на Дінці, на Малому Танаісі, оспіваному «Словом» («Слово о полку Игоревім» – авт.), – це була моя давнішня мрія», – згадував письменник. І. Бунін написав розповідь «Святі Гори».

Враження від живописної природи Святогірська висловлені в цитаті письменника: «...Донец под Святыми Горами быстр и узок. Правый берег его возвышается почти отвесной стеной и тоже щетинится лесной чащей. Под ним-то и стоит белокаменная обитель с величавым, грубо раскрашенным собором посреди двора. Выше, на полугоре, белея в зелени леса, висят два меловых конуса, два серых утеса, за которыми ютится старинная церковка. А еще выше, уже на самом перевале, рисуется в небе другая... По каменному двору обители, мимо собора, я пошел к крытым галереям, что ведут в гору. В этот час пусто было в их бесконечных переходах. И чем выше подымался я, тем все более веяло на меня суровой монастырской жизнью – от этих картинок, изображающих скиты и кельи отшельников с гробами вместо ночных лож, от этих печатных поучений, развешанных на стенах, даже от каждой стертой и ветхой ступеньки...» [2].

У 1862 р. було написано вірш «Святі Гори», під яким стояв підпис поета Ф. І. Тютчева. Враження від зустрічі з цим дивовижним куточком не могли залишити байдужим видатного поета-лірика:

...Сладкий час успокоенья!
Звон, литии, псалмопенья
Святогорские молчат –
Под обительской стеною,
Озаренные луною,
Богомольцы мирно спят.
И громадою отвесной,
В белизне своей чудесной,
Над Донцом утес стоит,
К небу крест свой возвышая...
И, как стража вековая,
Богомольцев сторожит... [14].

Блискучий опис природи Придонцов'я, живі картини життя монастиря, його мешканців дає у своїх нарисах «Святі Гори» письменник Василь Іванович Немирович-Данченко: «...Я уже говорил, что Успенский монастырь сполз к Донцу. Вид его бесподобен. Горный кряж порос дубом и сосною. На высоте – над зелеными облаками леса – купол церкви и ея белья стены. Их полувоздушные очертания тонут в синеве безоблачного неба... Несколько ниже, горный кряж взрезан группою меловых скал. Синию тенью отделяются оне одна от другой. На них платформа, над платформой небольшой монастырь св. Николая, с колокольнями и куполами. Точно корабль, плававший в просторе неба и остановившийся здесь на этих белых вершинах...» [7].

Серед інших письменників, що побували в ХІХ ст. у Святих Горах і відбили свої враження в творчості, потрібно назвати С. Кароніна, С. Сергеева-Ценського.

Перший дав один із кращих описів природи Святогір'я, зокрема знаменитого Дубового гаю у своїх «Нарисах Донецького басейну» [8, с. 40].

Святогірський монастир і краса Святих Гір зафіксовані на полотнах відомих художників ХІХ ст. У колекціях музеїв України зберігаються твори святогірського циклу відомого українського пейзажиста С. І. Васильківського. Картина була написана із одного з найулюбленіших місць живописців ХХ ст. на правому березі Дінця – з тераси садиби Потьомкіних. Теплі кольори та контрастність передають атмосферу спокою світанку Святих Гір. Полотно і зараз зберігається у фондах Харківського краєзнавчого музею (рис. 1) [3, с. 237].

Рис. 1 – С. Васильківський. «Святі Гори» Х. м.

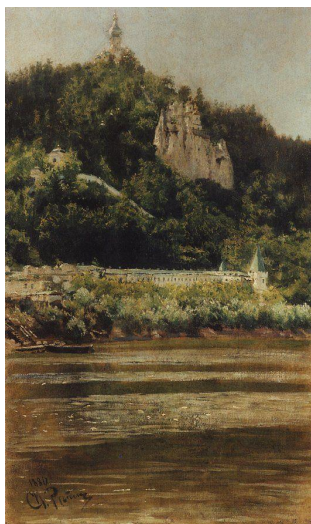

Рис. 2 – І. Рєпін. «Вид Святогірського монастиря на річці Донець» Х. м. 1880 р.

У травні 1880 р. І. Ю. Рєпін по дорозі в Чугуїв зупинився у Святих Горах і писав тут етюд «Вид Святогірського монастиря на Дінці», що знаходиться нині у збірках Трет'яківської галереї. Композиція акцентує увагу на крейдовій скалі з Миколаївською церквою, передаючи велич та духовність монастиря (рис. 2) [3, с. 239].

Неодноразово був у святих Горах вихованець Петербурзької академії витівок А. В. Гине. Художник зафіксував архітектурний ансамбль Святогірського монастиря у момент його реконструкції. На полотні зображені два Успенські собори – новий, у момент будівництва, і старий ХVІІІ ст., а також збудована на вершині гори Фавор Преображенська церква (1864 р.). Картина датується 1864 р. [5, с. 110].

Дуже цікавими у контексті вибраного сюжету та натури є роботи академіка В. І. Зарубіна. Більшість робіт художника можна охарактеризувати як пейзажі з жанровими сценами. Святі Гори надихнули В. І. Зарубіна на створення таких робіт, як-от «Каплиця Святогірського монастиря» і «Ченці в човні» [15, с. 151–162].

Святі Гори відмічені також у творчості таких художників, як-от Ю. Я. Федерс («Святі Гори під Харковом»), М. С. Ткаченко («Західна Вежа Святогорського монастиря»), А. А. Киселев («Святогорский монастир на Дінці») та ін. [4, с. 176–182].

Отже, уривки з літературних творів та спогади видатних письменників свідчать про роль, яку відігравали Святі Гори в XIX – на початку XX ст. в житті вітчизняного суспільства. Вже в XIX ст. Святогірська Успенська пустель була своєрідним духовним центром Слобідської України.

Джерела та література

1. Бамбуля С. Святогірський Успенський чоловічий монастир як центр духовного життя (крізь призму художніх творів видатних письменників XIX ст.). *Сучасний рух науки: тези доп. Х міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 2–3 квітня 2020 р.* Дніпро, 2020. Т. 1. С. 85–89.
2. Бунин А. И. Святые Горы. URL: <http://bunin-lit.ru/bunin/rasskaz/svyatye-gory.htm> (дата звернення: 27.11.2019).
3. Дедов В. Н. Святые Горы. Иллюстрированная история. Донецк: «Донбас», ТОВ «РА „Ваш імідж”», 2014. С. 233–249.
4. Духин А. И. Святогорье глазами художников. Материалы исследований, реставрации и исследования памятников. СГИАЗ, 1995.
5. Духин О. Й., Кіркач Г. М. Святогірські пейзажі С. Васильківського та О. Гіне. *Святогірський альманах-2009. Зб. наук. праць. КЗ «Державний історико-архітектурний заповідник у м. Святогірську.* Донецьк: журнал «Донбас», ТОВ «РА „Ваш імідж”», 2009.
6. Историчне джерелознавство: підручник / авт.: Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін.; гол. ред. С. В. Головка. Київ: Либідь, 2002. 488 с.
7. Немирович-Данченко В. И. Святые Горы (Утро на Святых Горах. Вид монастыря). URL: <https://nashkray.kiev.ua/articls/sviatogor.htm#1> (дата звернення: 27.11.2019).
8. Писатели XIX века о Святых Горах. Т. 1. Донецк: Донбасс, 2010. 87 с.
9. Романько В. И. Пушкин и донецкий край: реальность и вымысел: уч. пособ. Донецк: НСПУ, «Донбас». 1999. 44 с.
10. Романько В. И. Русские писатели и Донбасс: Метод. рекомендации к литератур.-краеведч. материалу. Славянск, 1990. 43 с.
11. Романько В. І. Сосюра у Слов'янську: Літер.-краєзн. нарис. Слов'янськ: ПП «Канцлер», 2003. 56 с.
12. Романько В. И. Чехов и Донбасс: личные и творческие связи: Литер.-краеведч. издание. Славянск: ЧП «Канцлер», 2004. 112 с.
13. Свято-Успенская Святогорская Лавра. Издание Свято-Успенской Лавры, 2004.

14. Тютчев Ф. И. Святые Горы. URL:<https://stihi.home-task.com/fedor-tyutchev-svyatye-gory/> (дата звернення: 27.11.2019).
15. Шалаєва Н. Г. Святогірський Успенський монастир XIX ст. в літографіях Поль-Петі і картинах В. І. Зарубіна. *Святогірський альманах-2009. Зб. наук. праць. КЗ «Державний історико-архітектурний заповідник у м. Святогірську. Донецьк: журнал «Донбас», ТОВ «РА „Ваш імідж”», 2009.*
16. Чехов А. П. «Перекасти-поле» (путевої набросок). *А. П. Чехов в Святых Горах: сб. произведений / Комент., вступ. слово В. Н. Дедова*. URL: <http://books-online.com.ua/view.php?book=131813> (дата звернення: 27.11.2019).
17. Чехов А. П. Полн. сбор. соч. Т. XIII. Москва: ОГИЗ, 1948. С. 328–329.

УМОВИ ПРАЦІ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕДИЧНОЮ ДОПОМОГОЮ ГІРНИКІВ ДОНБАСУ НА ЗЛАМІ XIX–XX СТ.

Довжук І. В.

The working conditions and the provision of medical assistance to the miners of the Donetsk basin at the end of the XIXth – beginning of the XXth centuries are examined. The attention is focused on the harmful factors that influenced the health of miners. It was emphasized that the workers of the mining enterprises of Donbass, given the conditions of their life and life, were often seriously ill, not always receiving proper medical care.

Key words: *Donbass, mines, miners, working conditions, medical care.*

Умови праці донецького шахтаря якнайкраще описані у споминах відомого гірничого інженера, академіка Олександра Митрофановича Терпигорева (1873–1959 рр.), який усе своє життя проробив на підприємствах Донбасу. Він писав: «Спускався шахтар при яскравому денному світлі. У темряві, оскільки будь-яких ламп біля стволу не горіло, шахтар виходив на двір біля стволу, який на тоді називався рудничним... Далі починалася виробка, якою було прокладено рейковий шлях, зазвичай одноколіїний. Шахтар потрапляв до головної виробки. Тут була майже абсолютна темрява – шахта освітлювалася тільки лампами-кіптявками. Виробки були невисокі, доводилося йти, схилившись. Повздовжній штрек тягнувся, як правило, на 500 м, а часто і більше. Виробка була закріплена дерев'яною рамою, а стеля затягнута дошками: Тут же були укріплені рейки для відкатки, прокладена невеличка стежка для проходу і поруч канавка для води. Таким штреком шахтар приходив до місця своєї роботи... Забійник або зарубник сидів навпочіпках або стояв на колінах. Його знаряддям праці були кайло або обушок. Вони протягом багатьох десятиріч були єдиними «механізмами» на шахтах» [7, с. 62–63].

Обсяг робіт шахтаря за зміну вимірювався «уроками» або «паями». Очисний забій розподілявся на «паї» – кожний забійник мав пай у дві сажні (близько

4 м). У забої розташовувалися 15 чоловіків, як на лавці у селі. Звідси й назва очисного забою – «лава». Відбите вугілля убиралося совковою лопатою з короткою ручкою, вагою більше 10 кг з вугіллям, робочим «навальником» у дерев'яний ящик, оббитий залізом з полоззями («санки»). Вага таких санок складала 3 пуди, а з вантажем – 13. Саме тому робочу зміну називали «упряжою». Вивіз вугілля із забою після «перелопачування» його по лаві здійснював саночник-тягальщик. Далі вугілля перевантажувалося у вагонетки по 30–35 пудів, а відкатник котив завантажену вагонетку до рудничного двору. Пізніше стала застосовуватися кінна відкатка. Відкатником і коногоном, як правило, були підлітки, а навантажувачами – діти 13–14 років.

Л. Ліберман¹ писав, що труд у копальнях – один із найважчих і найнебезпечніших видів праці. Робота вдень і вночі глибоко під землею, без сонця, світла і повітря, за тьмяного освітлення рудничних ламп силою не більше однієї-двох свічок; в атмосфері, насиченій одвічною сирістю, випарами людських тіл, кіптявою ламп, вугільним пилом, шкідливими газами, – усе це дуже погано впливало на організм людини [6, с. 5].

Прохідники часто працювали по пояс у воді. Насоси для відкачування води працювали за допомогою пару, який тут же випускався у воду. Температура повітря доходила до 30–40°, а води – до 20°. Грілок і сушарок на шахтах не було, і робітники вимушені були у мокрому одязі бігти до себе в землянки. Згубно діяло на робітників і те, що дихати їм доводилося вугільним пилом у суміші з різноманітними газами.

Освітлення шахт здійснювалося в основному за допомогою відкритих ламп. Вони освітлювалися олеофантом, який при горінні виділяв велику кількість кіптяви. Кіпоть ця настільки псувала повітря, що звичайна людина, пробувши в такій шахті 1–2 години, підіймалася на поверхню з головним болем, а робітникам доводилося дихати таким повітрям 12 годин на добу. З початку ХХ ст. почали застосовувати закриті лампи, але підприємці економили на придбанні більш коштовного лампового скла зі шліфованими краями, які б не пропускали гримучий газ.

Сильно страждали шахтарі від вугільного пилу. Якщо кожна шахта в Німеччині була оснащена водопроводом і у боротьбі з пилом застосовувалися різні зрошувачі, пульверизатори тощо, на шахтах Донецького басейну ніяких заходів з боротьби з пилом не вживалося. Санітарний лікар І. І. Лященко писав, що йому була відома лише одна така шахта, яка мала водопровід. Між іншим, вугільний пил важливий не тільки як чинник, що забруднює повітря, він має велику небезпеку при вибухах рудничного газу [8, с. 8].

Дуже шкідливим для здоров'я робітника була й наявність вуглекислоти, вміст якої у шахтному повітрі доходив до 0,4 %, тоді як у чистому повітрі відсо-

¹ Ліберман Лев Аркадійович (1879–1938) – економічний історик, фахівець з гігієни праці, гірничий інженер, журналіст, радянський державний діяч.

ток вуглекислоти дорівнюється 0,04 %. Скупчення газу часто викликало вибухи, що призводило до численних жертв. Як свідчив колишній управляючий одним з найбільших вугільних рудників у Донбасі Л. Верещинський, «робота у шахтах, висотою в 1–2 чверті дійсно каторжна. У цьому низькому просторі лежить людська істота, бідняк, в якого може десь там далеко є рідні, сім'я, яка з томливим сумом очікує, коли їхній годувальник надішле гроші, а він видобуває їх на глибині 20–40 сажень по коліно у воді або в горизонтальному стані, не маючи можливості розправити стомлені члени, у диму й кіптяві лампи...» [3, с. 2–3].

Про брак повітря та недостатню вентиляцію у шахтах свідчать рапорти окружних гірничих інженерів. Зокрема, на початку 1911 р. окружним гірничим інженером Юзівського гірничого округу Беловим проведено інспекцію рудників Новоросійського товариства. І всюди ним робилися висновки про незадовільний стан вентиляції на всіх шахтах та брак повітря, що навіть призводило до смертних випадків. І якщо такі найбільші шахти Донбасу, як «Ветка» Новоросійського товариства, не були належним чином обладнані вентиляцією, то що можна було говорити про інші. Усі шахтарі працювали позмінно. Одна зміна у забійника була денна, інша – нічна. Робітники, які працювали у денну зміну, часто цілими тижнями не бачили світла. У шостій годині вранці вони спускалися в шахту, а коли підіймалися через 10–11 годин, у кращому випадку були сутінки [7, с. 70].

Залишала бажати кращого й охорона праці на шахтах Донбасу. Якщо у всій дореволюційній промисловості Російської імперії, що перебувала під наглядом фабричної інспекції, частота нещасних випадків усіх видів знаходилася за 1904–1912 рр. на рівні 4,3 %, то в гірничозаводській промисловості вона наближалася до 11 %, тобто була вище у 2,5 раза. При цьому каліцтва у гірничозаводській справі носили значно більш тяжкий характер, ніж в інших галузях промисловості. У 1904–1905 рр., наприклад, смертельних випадків тут було у п'ять разів більше, ніж у всій промисловості (0,1 % проти 0,02 % по всій промисловості) [1, с. 206].

Саме для Донецького басейну питання про створення найбільш небезпечних умов праці набуло особливої гостроти. Справа в тому, що вугільні шари цього басейну відзначалися газонасиченістю. У 1901–1906 рр., наприклад, нараховувалося близько 100 газових шахт – кількість для того часу дуже значна. У 1898 р. на шахті «Іван» (Макіївка) відбувся великий вибух гримучого газу, від якого загинуло за офіційними даними 75, а за неофіційними – 150 осіб. У 1905 р. у тій же шахті загинуло вже не 150, а більше 300 осіб. У 1908 р. на Риковських копальнях відбувся жадливий вибух, жертвами якого стали 270 осіб [4, с. 72].

Медицина допомога робітникам казенних гірничих та гірничозаводських підприємств надавалася відповідно до Гірничого статуту від 1893 р. Зокрема, робітники та члени їхніх родин мали право на безкоштовне лікування, а у випадках, коли захворювання виникало не внаслідок виконання гірничих робіт, тобто не

мало професійного характеру, підприємство виділяло кошти на лікування таких робітників лише перші два місяці з дня звернення до лікарні. При цьому протягом зазначеного терміну хворі щомісячно отримували матеріальну допомогу, сума якої становила: для несімейних – третину щомісячної зарплати, для сімейних робітників, які не мали дітей – половину від розміру щомісячної платні, а сімейні з дітьми отримували три чверті від суми заробітку. Після закінчення двомісячного терміну витрати на лікування компенсувалися з фондів допоміжних кас, що існували при гірничих підприємствах [4, с. 76].

Г. Бакулев, вказуючи на вкрай незадовільний рівень медичного обслуговування гірників Донбасу, зазначав, що лікарні були лише на великих копальнях, а 15–20 дрібних копалень з кількома тисячами робітників обслуговував у кращому випадку один лікар, а переважно – лише тільки фельдшер [2, с. 209–210].

Зазначимо, що з-поміж шахтарів нечасто можна було зустріти здорових людей: уже в 35–40 років вони втрачали працездатність, перетворюючись на інвалідів з притаманними цій професії хворобами. Намагаючись привернути увагу до проблеми поширення захворювань серед гірників, Л. Ліберман для прикладу наводив узагальнені дані по копальнях Завадського та гірничих підприємств Нікополь-Маріупольського товариства на липень 1904 р., за якими на обох підприємствах разом нараховувалося 9–10 шахт із загальною кількістю близько півтори тисячі робітників, а разом із членами родин, які жили при копальнях – до двох тисяч. За вказаний місяць тут було зареєстровано 35 стаціонарних хворих, 1 380 амбулаторних та щонайменше 30 випадків відвідувань лікарем хворих удома [5, с. 44–45]. Отже, показник захворюваності сягав 75 % від усього населення робітничих колоній, що було типовим середньорічним показником.

Порівнюючи рівень захворюваності сільського та гірничо-робітничого населення Бахмутського повіту за 1908 р., санітарний лікар І. І. Лященко зазначає, що останнє захворювало у два рази частіше переважно хворобами органів дихання, травлення, зору, слуху, кісток, шкіри тощо. Травми серед гірників траплялися у чотири рази частіше за селян. Епідемічна захворюваність гірничо-робітничого населення, що посідала провідне місце серед інших захворювань, вказує на незадовільний у санітарному відношенні стан робітничих селищ. А причиною хвороб шкіри була переважно відсутність умивалень при шахтах. За звітом гірничопромисловців у 1911 р. всього лікарів на рудниках Донбасу було 129, із них постійних – 65 [8, с. 12–13, 31].

Отже, найбільша категорія пролетаріату Донбасу – шахтарі – знаходилася чи не в найгіршому стані за умовами праці. Незважаючи на певні технологічні й технічні нововведення, вуглевидобуток відбувався в основному за рахунок мускульної сили робітників. Внаслідок особливостей шахт Донбасу праця шахтаря на них була найнебезпечнішою в Російській імперії. Робітники гірничих підпри-

емств Донбасу, враховуючи умови їхнього життя та побуту, часто і тяжко хворіли, не завжди отримуючи належну медичну допомогу з урахуванням, безумовно, рівня розвитку тогочасної медицини.

Джерела та література

1. Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. Москва: Госполитиздат, 1955. 672 с.
2. Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. Москва: Госполитиздат, 1955. 672 с.
3. Верещинский Л. Рабочий шахтер в Донецком бассейне. Очерк. Санкт-Петербург, 1893. 23 с.
4. Крузе Э. Э. Условия труда и быта рабочего класса России в 1900–1914 гг. / под ред. Т. М. Китаниной. Ленинград: Наука. Ленинград. отд., 1981. 143 с.
5. Либерман Л. А. В угольном царстве. Очерки условий труда, быта и развития промышленности в Донецком бассейне. Москва: Красная новь, 1924. 165 с.
6. Либерман Л. А. Труд и быт горняков Донбасса прежде и теперь. Москва: Вопросы труда, 1929. 136 с.
7. Терпигорев А. М. Воспоминания горного инженера. Москва: Изд-во АН СССР, 1956. 272 с.
8. Углекоп Донецкого бассейна. Краткая объяснительная записка к экспонатам, сост. сан. врачом И. И. Лященко. Екатеринбург, 1913. 39 с.

ДО ПИТАННЯ РОБІТНИЧОЇ КООПЕРАЦІЇ ДОНЕЧЧИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Пятницькова І. В.

The article analyzes the emergence and development of consumer cooperatives at industrial enterprises of the Donetsk region in the late XIX – early XX centuries. The degree of participation of workers in their activity is determined. The use of cooperatives by the social democratic forces in promoting their ideas.

Key words: *workers' cooperative, consumer association, Donetsk region.*

У радянській історіографії робітнича кооперація постає як окремий вид кооперативного руху. Він розглядався виключно під кутом класової боротьби, внутрішнього потягу робітництва до протистояння буржуазії та соціальної несправедливості. Сучасні умови розвитку історичної науки дають можливість комплексно дослідити означену проблему, переглянути її на нових концептуальних засадах.

Разом із засиллям ідеологічної складової необхідно відзначити, що саме в радянський час до проблеми було привернуто увагу, зібрано та опрацьовано джерела з історії кооперації на підприємствах Донбасу. Однією із перших робіт з

проблеми є книга М. Г. Гуровича, Б. Д. Розенфельда «Рабочая кооперация в Артемовском округе с начала ее существования и до настоящего времени», що була видана у 1928 р. в м. Артемівську (нині м. Бахмут) [4]. У цій праці висвітлено особливості зародження кооперації у Катеринославській губернії, проаналізовано діяльність окремих товариств регіону, зокрема Єнакієвського, Горлівського споживчих кооперативів. У подальшому проблема досліджувалася радянськими істориками М. С. Балабановим [2], О. І. Прийменко [9], К. Е. Балдіним [3]. З більш сучасних істориків до проблеми робітничої кооперації звертався М. В. Аліман [1].

Мета цієї наукової розвідки полягає у перегляді поняття «робітничої кооперації», визначенні ступеня залученості робітників у діяльність споживчих кооперативів, що діяли на Донеччині наприкінці XIX – на початку XX ст.

У радянській історіографії робітничими кооперативами називали споживчі товариства, що створювалися на промислових підприємствах, і переважну кількість членів яких складали робітники. Використання такого терміна очевидно було пов'язане з пануючою ідеологією, потребою акцентувати увагу на робітниках. Проте, перші кооперативи, що виникали в регіоні, складно повною мірою назвати «робітничими». Це була лише їхня зовнішня ознака діяльності. Оскільки ініціатива їхнього відкриття, контроль діяльності належали адміністрації підприємств, що переслідувала власні практичні цілі.

У другій половині XIX ст. Донбас інтенсивно розвивався у промисловому відношенні. Створювалися нові підприємства, поблизу яких формувалися поселення робітників. Власники підприємств відкривали при своїх родовищах, заводах крамниці, де робітники, не маючи поруч інших подібних закладів, купували все необхідне. Ціни у них встановлювалися вищі за ринкові, товар продавався здебільшого у борг, за рахунок заробітної плати і був досить низької якості. Проте, адміністрація змушувала робітників купувати товари лише в цих крамницях. На одному з родовищ у приміщеннях робітників були зруйновані печі, щоб хліб вони купували лише в промисловій крамниці [8, с. 38]. Отже, до власника підприємства поверталася більша частина заробітної плати робітників, які змушені були фактично постійно жити в борг.

Спеціальним урядовим розпорядженням з 1886 р. підприємцям заборонялося утримувати такі крамниці, тому більшість із них були перепрофільовані у споживчі товариства [1, с. 60]. Перший не лише у регіоні, а й в Україні, такий робітничий споживчий кооператив був відкритий у 1888 р. в поселенні Юзівка при металургійному заводі Новоросійського товариства. До 1900 р. в регіоні діяло вже 27 таких товариств [9, с. 63–64].

Оскільки ці кооперативи створювалися адміністрацією підприємств, яка у подальшому визначала та повністю контролювала їхню діяльність, в історіографії їх називали «залежними». До складу таких кооперативів автоматично записували майже усіх робітників і у такий самий спосіб вираховували з їхньої заро-

бітної плати пайові внески. Як і в промислових крамницях, товар у кооперативах продавався в кредит, за рахунок заробітної плати.

За матеріалами Всеросійської кооперативної виставки у споживчих кооперативах Катеринославщини, до якої входила більша частина Донбасу, спостерігався найбільший у країні відсоток продажу товарів у кредит, він складав 97,9 % [6, с. 23]. Зокрема, у Дружківському споживчому товаристві борги сягали 200–500 руб. на одного члена, що складало більше середньостатистичної річної зарплати промислового робітника [5]. Через це кооперативні крамниці не користувалися популярністю у робітничому середовищі, їх часто називали не «потребіловками», а «грабіловками» [9, с. 61].

Наприкінці XIX ст. робітники регіону виступали з ініціативою самостійного управління кооперативами. Вони вимагали від керівництва родовищ, шахт, заводів відмовитися від замкнутості товариств, засилля представників адміністрації підприємств, виключення їх зі складу правлінь кооперативів, скасування системи кредитів та розгортання культурно-просвітницької діяльності.

Один із перших виступів кооперативів за право на самоуправління і незалежність від адміністрації підприємства датується 1898 р. Він відбувся на Брянському металургійному заводі Катеринославщини. Робітники пограбували і підпалили кооперативну крамницю. На суді виявилось, що товари в ній продавалися дорожче, ніж в приватних магазинах. Зарплату робітники не отримували, її видавали продуктами з кооперативної крамниці, які вони часто потім перепродавали на ринку, щоб мати хоч якісь гроші. У подальшому боротьба кооператорів на заводі не припинилася. Робітники вибороли право на створення спеціальної змішаної комісії з розгляду конфліктів з адміністрацією заводу [2, с. 62].

Водночас у регіоні почали відкриватися кооперативи за ініціативи самих робітників, без участі і допомоги адміністрації підприємств. Один із перших не тільки у регіоні, а й в усій країні незалежний робітничий споживчий кооператив розпочав діяльність у 1898 р. при Донецько-Юр'ївському металургійному товаристві [9, с. 62].

Зі зростанням суспільно-громадської активності кооперативів вони стали об'єктом пропаганди соціал-демократичних сил, зокрема РСДРП(м) та РСДРП(б). У товариствах вони вбачали ефективний спосіб легалізації своєї діяльності та поширення революційних ідей серед робітничого населення. Під час революції 1905–1907 рр. їм вдалося здобути прихильність членів окремих робітничих споживчих кооперативів Луганська, Каменська, Алчевська, Дружківки. Представники партії надавали товариствам фінансово-організаційну допомогу, постачали пропагандистську літературу, підбурювали до виступів проти адміністрації підприємств.

Визначити точну кількість товариств, що брали участь у революційних подіях 1905–1907 рр., підтримували або не підтримували їх через брак відповідних джерел, не можливо. Література та джерела свідчать про активну підтримку ре-

волюційних подій членами окремих товариств регіону. Зокрема, споживчий кооператив Катерининської залізниці під час страйків у грудні 1905 р. постачав революціонерам продукти та товари першої необхідності. Кооперативом було передано 300 крб до Катеринославського страйкового комітету [10, арк. 137–138].

Під час революційних подій 1905–1907 рр. товариства проявили себе як ефективний засіб легалізації діяльності революційних сил та поширення політичних ідей, тому в подальшому соціал-демократи намагалися посилили вплив на споживчу кооперацію. Зокрема, рішення про це було прийнято на V з'їзді РСДРП у травні–червні 1907 р. [6, с. 3–5].

Наступного року ЦК РСДРП ухвалив резолюцію «Про кооперацію», у якій йшлося про необхідність більш активної участі партійних організацій у кооперативних товариствах. Для цього передбачалося: брати участь в існуючих кооперативах, у кожному товаристві складати міцну групу, що знаходилася б у тісному організаційному зв'язку з місцевим партійним центром, сприяти загальному розвитку кооперації, розширювати культурно-просвітницьку діяльність товариств. При цьому в резолюції вказувалося, що відкривати нові товариства варто там, де існує більш-менш розвинутий професійний рух, і наголошувалося на тому, що вони не можуть замінити бойові пролетарські організації.

На створений при ЦК РСДРП професійно-кооперативний комітет для виконання резолюції покладалися такі завдання: розробка важливих питань професійного і кооперативного руху і висвітлення їх на сторінках періодичних видань; проведення опитувань про становище робітників; організація конференцій; сприяння розвитку професійної і кооперативної преси [11, с. 301].

Майже одночасно з резолюцією в газеті «Пролетарій» був надрукований спеціальний лист ЦК РСДРП до партійних організацій, в якому вказувалося на необхідність уникати щодо кооперації двох крайностей. З одного боку, переоцінювати її значення в суспільстві, і тим самим витрачати власні сили, з іншого – недооцінювати споживчу кооперацію, бо цим можна відштовхнути від себе кооперативний рух, коли для партії чи не найголовнішим було поширення соціалістичних ідей в суспільстві [9, с. 75].

Резолюція та спеціальний лист ЦК РСДРП свідчать про споживче ставлення партії до кооперативів. Її представників не цікавила перспектива розвитку самої кооперації, у товариствах соціал-демократи вбачали лише один із засобів досягнення своєї мети.

Вплив РСДРП на споживчі робітничі партії здійснювався і через профспілки. Зокрема, профспілки металістів в Алчевську, Дружківці надавали фінансово-організаційну допомогу робітничим кооперативам, сприяли розвитку їхньої культурно-просвітницької діяльності.

Виконуючи резолюцію ЦК РСДРП, представники партії вступали до робітничих споживчих кооперативів, ініціювали відкриття нових товариств у регіоні.

Треба зауважити, що політична платформа партії була орієнтована на робітничий клас, тому у промисловому Донбасі знайшлося чимало прихильників соціал-демократичної партії серед членів споживчих товариств.

У травні 1908 р. катеринославський губернатор писав, що місцеві і юзівсько-петрівські соціал-демократи досить енергійно взялися за справу організації кооперативних товариств [9, с. 76]. У 1909 р. прихильниками соціал-демократичних ідей на металургійному заводі Новоросійського товариства у Юзівці було створене споживче товариство для того, щоб, користуючись правом зборів, обговорювати питання політичного характеру. Його членами стали 860 робітників підприємства [10, с. 137–138].

Участь членів окремих кооперативів у політичних подіях, революційній пропаганді викликало занепокоєння влади. У 1911 р. було проведено спеціальну міжвідомчу нараду з цього питання, учасники якої дійшли висновку, що, зважаючи на економічну користь кооперативних товариств, взагалі відмовитися від них не можна. Водночас було прийнято рішення про посилення нагляду за ними з боку органів місцевої влади [7, с. 118]. З огляду на цю та інші подібні до неї урядові постанови терміни між затвердженням статутів та відкриттям кооперативів спеціально розтягувалися для перевірки членів товариств, а їхня діяльність, зокрема культурно-просвітницька, всіляко обмежувалася.

Під час нового революційного підйому продовжувалася боротьба товариств за право на самоуправління. Зокрема, у 1912 р. під управління робітників перейшов споживчий кооператив металургійного заводу Новоросійського товариства в Юзівці [2, с. 97]. У регіоні продовжилося створення кооперативів робітниками без участі адміністрації підприємств. За даними К. Е. Балдіна, на початок 1917 р. в Катеринославській губернії було відкрито 20 таких товариств [3].

Отже, про робітничу кооперацію можна говорити як штучно виокремлену категорію за зовнішньою ознакою домінування у соціальному складі робітників. Безпосередня участь робітників в управлінні кооперативами була вкрай обмеженою. Становлення безпосередньо робітної за характером споживчої кооперації у регіоні пов'язано з виникненням «незалежних» товариств, в управлінні яких брали активну участь робітники. Проте, проявивши свою громадську активність, кооперативи регіону стали об'єктом соціал-демократичної пропаганди та одним із засобів легалізації їхньої діяльності.

Джерела та література

1. Аліман М. В., Бабенко С. Г. Історія споживчої кооперації України. Львів: Ін-т українознавства НАНУ, 1996. 384 с.
2. Балабанов М. С. История рабочей кооперации в России: очерк по истории рабочего кооперативного движения 1864–1817 гг. Киев, 1923. 230 с.

3. Балдин К. Е. Рабочая потребительская кооперация в России 1861 – февраль 1917 гг.: перечень организаций. Москва: АН СССР, 1990. 336 с.
4. Гурович М. Г., Розенфельд Б. М. Рабочая кооперация в Артемовском округе с начала ее существования до настоящего времени. Артемовск: Упр. упол. НКТорга УССР, 1928. 68 с.
5. Колиух Д. Положение потребительской кооперации в Екатеринославской губернии. *Ежегодник МСПО*. 1912. С. 26–34.
6. Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в Киеве / Бюро кооперативной секции выставки. Киев: Типогр. 1-й Киевской футл.-перпл. и печатной артели, 1914. 652 с.
7. Корелин А. П. Кооперация в общественно-полит жизни России в начале XX века. *Отечественная история*. 1992. № 4. С. 117–119.
8. Либерман Л. В стране черного золота: очерк развития заработной платы и революционного движения горнорабочих Донбасса. Москва: Гос. изд-во, 1926.
9. Прийменко А. И. Легальные организации Юга России. Москва: Высшая школа, 1977. 163 с.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2226. Арк. 137–138.
11. ЦДІАК України. Ф. 385. Оп. 1. Спр. 2423. Арк. 301.

ПІДПРИЄМНИЦЬКІ ІНІЦІАТИВИ В ОСВІТІ ДОНБАСУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Шандра І. В.

The theses investigates the history of the creation and the educational process at the Wagner mining school, which was initiated by the Congress of Miners of Southern Russia in 1909, the miners of the Don Region Army, and Wagner himself. This educational institution is considered as a model of private initiative in mining education.

Key words: mining education, school of corporals, Vladimir Wagner, Mining congresses of Southern Russia.

Для підтримання конкурентоспроможності на ринку праці нормою сьогодення стає постійне підвищення кваліфікації працівників. Особливо ефективними воно є, якщо безпосередньо наближене до практики та фінансується зацікавленими підприємцями – тоді сам зміст і форма підготовки максимально продумані. Одним із таких прикладів ефективною підготовки працівників для копалень Донбасу було заснування на початку ХХ ст. школи гірничих десятників ім. В. О. Вегнера. Разом за рік слухачі школи опанували значний обсяг загальних та спеціальних дисциплін, ознайомилися з новим обладнанням й технологіями видобутку на підприємствах Донбасу й Придніпров'я.

Школа десятників ім. В. О. Вагнера була організована при Макіївській рятувальної станції та знаходилася в структурі такого представницького об'єднання підприємств, як З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії (м. Харків). Питання технічної освіти було одним із пріоритетних і в роботі З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. На засіданнях неодноразово наголошувалося, що розбудова спеціальних закладів освіти є невід'ємною умовою розвитку південної промисловості [10, с. 18]. Власники промислових об'єктів були зацікавлені в тому, щоб мати кваліфікованих працівників, здатних опанувати навички роботи з обладнанням. Освіченість робітників об'єктивно сприяла підвищенню продуктивності та якості праці, зменшенню випадків травматизму на підприємствах і відповідно витрат на лікування й виплату грошової допомоги непрацевдатним. Гірничопромисловці наголошували, що заклади освіти «покращують духовний рівень самих робітників, взагалі піднімають культуру робітництва» [10, с. 18]. З огляду на швидкий розвиток гірничої промисловості збільшення штату гірничих техніків, штейгерів і десятників було нагальною потребою.

Під час роботи XXIV з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії (1899 р.) спеціальна комісія з гірничотехнічної освіти дійшла висновку, що «найбільш необхідними на сьогодні є елементарні річні школи для освіти десятників із числа робітників, не молодших 22 років, які прослужили на копальні не менше двох років і проявили себе з хорошого боку» [2, с. С–СІ]. Активну участь у вивченні та розробці заходів із цього питання взяв і В. О. Вагнер; як керівник гірничої частини Облaсті Війська Донського він висунув кілька цікавих пропозицій та рекомендацій. Відтоді розпочалася підготовча робота для відкриття школи гірничих десятників В. О. Вагнера.

Незважаючи на солідний статус самого ініціатора, урядове узгодження освітнього проекту зайняло десять років, перш ніж такий необхідний для промисловості навчальний заклад відкрив свої двері для слухачів. Тільки 23 серпня 1908 р. міністерство торгівлі й промисловості затвердило індивідуальний статут школи гірничих десятників імені В. О. Вагнера при Макіївській рятувальної станції.

Присвята цієї школи була не випадковою. Гірничий інженер, таємний радник Володимир Олександрович Вагнер був почесним членом Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, багаторічним головою з'їздів гірничопромисловців, начальником Південно-Східного гірничого управління. Уродженець Петербурзької губернії, Вагнер усе своє професійне життя зв'язав з промисловим Донбасом. Як писав представник донських вуглепромисловців, міський голова Олександрівська-Грушевського Б. М. Файвишевич, «у приватному житті В. О. був чарівною людиною, люб'язним, привітним й відверто простим, цікавлячись жваво всіма явищами нашого громадського й політичного життя, вражаючи і дивуючи молодістю своєї душі» [9, с. 9212].

На XXXII з'їзді гірничопромисловців (1907 р.) було виділено необхідні кошти на будівництво приміщення та утримання школи [9, 9210–9211]. На підставі постанови XXXIII з'їзду (1908 р.) Рада З'їздів побудувала в с. Макіївці (Область Війська Донського) приміщення школи, відкриття якої відбулося в 1909 р. Школа розташовувалася поблизу технічних будівель і навчального штреку першої в імперії центральної рятувальної станції – Макіївської. Ділянкою для навчально-дослідних робіт була територія колишньої головної контори закритої шахти «Стара Капітальна» (ділянка розміром 60 на 45 сажень) Російсько-Донецького товариства кам'яновугільної й заводської промисловості.

Початок роботи школи було приурочено до 50-річчя службової діяльності Вагнера, тому подія відзначалася з додатковим розмахом та пишністю. Школа знаходилася у підпорядкуванні навчального відділу міністерства торгівлі й промисловості, мала свою печатку із надписом «Школа горних десятників В. А. Вагнера» [8, с. 41].

До школи приймалися працівники, які мали гірничий підземний стаж не менше двох років, зокрема не менше 3-х місяців – забійником. Крім теоретичних занять, обов'язковим було практичне вивчення всіх рудничних робіт, підземні зйомки, нанесення планів, а також рятувальні роботи [4, с. 76–77]. Учні проходили підготовку протягом року, перебуваючи на повному забезпеченні Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії [4, с. 80].

Для зарахування до школи потрібно було витримати перевірочні іспити з читання, письма й арифметики. Обов'язковим був медичний огляд щодо придатності до рудничних робіт. Якщо охочих вступити до школи було більше затвердженої Радою З'їздів гірничопромисловців кількості місць, зарахування проводилося на конкурсній основі.

Перший набір складався з 30 осіб, які мали відповідний практичний досвід [3, с. 18]. Середній вік учнів становив 23–24 роки, більшість вступників були із селян, 10 слухачів мали свої родини [4, с. 73–76]. Оскільки слухачі школи були з бідних верств і не мали заощаджень, Радою З'їздів було прийнято рішення одруженим гірникам на утримання їхніх родин виділити безвідсоткову позичку (6–9 руб. щомісячно), яку вони мали повернути після закінчення школи та виходу на роботу [4, с. 76].

Навчання було безкоштовним, так само безкоштовно учні отримували харчування й місце проживання в гуртожитку. Підготовка фахівців передбачала вивчення таких курсів: Закон Божий, російська мова, арифметика й основи геометрії, фізика й механіка, креслення та гірнича майстерність [8, с. 42]. Курс «Гірничої майстерності» був основним, окремо викладався курс «Обміри», який передбачав вивчення геодезичних і маркшейдерських приладів, різних видів обмірів, складання планів і вміння їх читати.

Практичні роботи передбачалися за такими напрямками: навчання рятувальним діям; надання першої медичної допомоги у разі нещасних випадків; підземні обміри й обміри на поверхні; тесялярські роботи: кріплення, відбійка, буріння й паління шнурів. Заняття проводилися у звичайних класах, майстерні або кабінеті гірничого мистецтва; для навчальних потреб слухачів була облаштована бібліотека.

Наприкінці навчального року у школі проходили іспити у присутності представників Ради З'їздів гірничопромисловців, осіб з Гірничої інспекції і досвідчених гірничопромисловців. Перелік випускних випробувань складався з таких дисциплін: російська мова й арифметика (письмово); механіка, фізика й креслення; рятувальна справа й надання першої допомоги; Закон Божий і російська мова (усно); арифметика і геометрія (усно); гірниче мистецтво [4, с. 77]. На іспити 1909/1910 навчального року були запрошені гірничі інженери Радигін і Макаров, завідувач технічного відділу Ради З'їздів гірничопромисловців П. В. Кулібін та проф. В. І. Бауман.

У складі школи діяли безкоштовні вечірні курси, метою яких, як зазначалося в статуті, було «надання робітникам будь-якого віку, не молодше 12 років, початкових знань, необхідних для свідомого ставлення до роботи» [7, с. 49]. На курсах викладалися такі предмети: Закон Божий, російська мова, арифметика, фізика, хімія, природознавство, креслення, загальна гігієна, гірничка й гірничозаводська справа.

Безпосереднє управління школою десятників здійснював завідувач, який обирався Радою З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії і затверджувався міністерством торгівлі й промисловості. Першим завідувачем школи був гірничий інженер М. В. Шишкін (член орендного товариства Берестово-Кальміуського рудника). Викладачі школи входили до складу педагогічного комітету, який вирішував усі навчально-виховні питання. За особливі заслуги в облаштуванні закладів професійної освіти З'їзди гірничопромисловців обирали попечителів школи. Першим пожиттєвим почесним попечителем школи гірничих десятників був В. О. Вагнер. Утримання школи здійснювалося на капітал, зібраний донськими вуглепромисловцями з нагоди 40-річної діяльності таємного радника В. О. Вагнера, а також асигнувань З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, інших приватних осіб та установ.

Щороку випускалося близько 30 фахівців, які отримували звання гірничих десятників зі «свідомством про успішне закінчення повного курсу школи гірничих десятників з належними підписами та з додаванням печатки школи» [8, 42]. Першого навчального року випустили 29 осіб, усі вони були працевлаштовані на гірничих підприємствах Донбасу й Придніпров'я із щомісячним жалуванням 45–60 руб. [4, 28, 79]. Значна частина випускників школи отримувала відповідаль-

ні посади завідувачів рудничними роботами [5, с. 20]. Охочих навчатися з року в рік ставало все більше. У 1917 р. від робітників було подано вже 98 заявок, за конкурсом пройшли тільки 45 осіб [1, с. 72]. Популярності школі, окрім гарантованого працевлаштування, додавав і її спеціальний статус, що забезпечував військовозобов'язаним право на відстрочку [6, с. 210].

Школа гірничих десятників ім. В. О. Вагнера була добрим прикладом вдало організованого й продуманого професійно-освітнього процесу. На початку ХХ ст. цей навчальний заклад посів чільне місце у формуванні постійних і свідомих кадрів гірників. Щорічно З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії заслуховували звіти щодо роботи школи десятників, вносили необхідні корегування, вдосконалюючи як теоретичну, так і практичну підготовку слухачів. Безпосередня наближеність навчання до виробництва, висока зацікавленість підприємців у кваліфікованих кадрах працівників мали свій результат: приватна освітня ініціатива «Школа гірничих десятників ім. В. О. Вагнера» була впроваджена на гідному соціально-просвітницькому рівні.

Джерела та література

1. Отчет Совета Съезда ХLI съезду горнопромышленников юга России за 1915–1916 отчетный год. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1916. 164 с.
2. Труды ХХIV съезда горнопромышленников Юга России. Ч. 1. Харьков: Паровая типография и литография Зильберберг, 1900. [разд. паг.].
3. Труды ХХХIV съезда горнопромышленников Юга России. Т. 1. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1910. [разд. паг.].
4. Труды ХХХV съезда горнопромышленников Юга России (23 ноября – 9 декабря 1910 г.). Т. 2. Харьков, 1910. [разд. паг.].
5. Труды ХХХVIII съезда горнопромышленников Юга России. Т. 1. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1914. [разд. паг.].
6. Труды ХLI съезда горнопромышленников Юга России (24 ноября – 4 декабря 1916 г.). Т. 2. Харьков, 1917. [разд. паг.].
7. Устав вечерних курсов для рабочих при рудничной школе Русско-Донецкого Общества и при школе горных десятников имени тайного советника В. А. Вагнера в Макеевке, Области Войска Донского. *Справочная книга для горнопромышленников Юга России*. Ч. 1. Харьков: Типография «Мирный труд», 1916. С. 49–51.
8. Устав школы горных десятников имени В. А. Вагнера. *Справочная книга для горнопромышленников Юга России*. Ч. 1. Харьков: Типография «Мирный труд», 1916. С. 41–44.
9. Файвишевич Б. Владимир Александрович Вагнер (некролог). *Горно-заводское дело*. 1914. № 27. С. 9208–9213.
10. Экстренный съезд горнопромышленников Юга России, происходивший в городе Харькове 5–11 мая 1900 г. Харьков, 1900. [разд. паг.].

Люди та події Донеччини у драматичному ХХ ст.

ДОНБАСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ. «БІЛІ ПЛЯМИ» В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Мєдведєв А. В.

The article attempts to formulate a regional concept of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 in the Donetsk Basin, which would take into account the local peculiarities of its course. The territorial and temporal boundaries of the Donetsk Revolution and its division into specific historical periods depending on the events in the region are proposed. An attempt is made to correct the coverage of historical events in the Donbas from the standpoint of the Ukrainian Revolution and to overcome the Soviet historical myth of the «proletarian revolution in the Donbas», taking into account the local specific features of the course of revolutionary events.

Key words: *revolution, Donbas, region, center, region, committee, conference, congress, delegates, administration.*

Розглядаючи події в Донбасі після Лютневої революції в Російській імперії з позиції історичної концепції Української революції 1917–1921 рр. як національно-визвольного руху ми свідомо спотворюємо і необ'єктивно та однобоко висвітлюємо історичні процеси, які відбувалися в Донбасі в зазначений період. За період існування Незалежної України так і не була сформована регіональна концепція революції на сході України, яка б враховувала місцеві особливості перебігу революційних подій в Донбасі, не була запропонована й альтернативна концепція, яка всебічно описала б революційні події в регіоні. Прикладом формування регіональної концепції Української революції 1917–1921 рр. може бути концепція, запропонована істориком Олександром Карпенком, який в 1957 р. охарактеризував події на території Галичини в листопаді 1918 р. як «революційний рух», а в 1992 р. остаточно оформив концепцію як «Листопадова національно-демократична революція на західноукраїнських землях».

Схожа ситуація була ще в період існування СРСР, коли радянська історіографія спотворювала і однобоко висвітлювала революційні події в Донецькому регіоні, розглядаючи їх як соціалістичну революцію, яка характеризувалася класовою боротьбою робітників і селян і метою якої була диктатура пролетаріату.

Для подій, які відбувалися в Донбасі, після Лютневої революції, я використовую назву «Донбаська революція», де перше слово – це прив'язка до території Донбасу в межах Донецької губернії з 1921 по 1924 рр., і друге слово – революція від *revolution* (поворот, переворот, перетворення, звернення), тобто до всіх подій, які відбувалися на цій території, включно з тими, що не були пов'язані з адміністративним оформленням регіону. В історико-політичному розумінні ре-

волюція в Донбасі носила соціально-політичний характер. Об'єднуючим фактором у Донбасській революції було прагнення місцевих промислових і політичних груп провести адміністративну реформу і об'єднати Донецький басейн у межах однієї адміністративної одиниці зі створенням політичного і економічного центру регіону. До революції Донбас був розділений між трьома адміністративними одиницями Харківської, Катеринославської губерніями і Областю Війська Донського, яка відрізнялася особливостями місцевого самоврядування, що ускладнювало господарську діяльність для промисловців.

Уперше з вимогою провести адміністративну реформу і об'єднати Донбас ще до революції виступала Рада З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Під час переговорів з царським урядом промисловці в останні роки існування Російської імперії отримали дозвіл на створення адміністративної структури з управління промисловістю в Україні. У перший день після Лютневої революції 3 березня 1917 р. Особлива нарада з палива і енергетики прийняла рішення про створення Тимчасового комітету Донецького басейну, діяльність якого була затверджена міністром торгівлі і промисловості Тимчасового уряду А. Коноваловим 13 березня 1917 р. Тимчасовий комітет Донецького басейну був адміністративним органом, який координував роботу гірських і гірничозаводських підприємств на території 5 губерній.

Тимчасовий комітет Донецького басейну для налагодження відносин між владою підприємцями і робітниками на 15 березня 1917 р. скликав у Бахмуті I конференцію рад робітничих і солдатських депутатів Донбасу. На ній було створене Інформаційне бюро, яке розташувалося в Бахмуті і займалося збором інформації про діяльність рад Донбасу як на території Катеринославської губернії, так і в Області Війська Донського [1, с. 75]. Інформаційне бюро припинило своє існування як даремний орган у травні 1917 р. Крім цього, на конференції були обрані делегати на I З'їзд рад робітничих депутатів Донецько-криворізької області в Харкові і на Всеросійську нараду рад, яка повинна була пройти в Петрограді [7, с. 24; 2, с. 370].

Ідея об'єднання Донецького басейну в межах однієї адміністративної одиниці була висловлена на Всеросійській нараді рад, яка проходила 29 березня (11 квітня) – 3 (16) квітня 1917 р. в Петрограді. За підсумками наради про владу на місцях була прийнята резолюція про «Об'єднання Рад робітничих і солдатських депутатів Росії». У ній йшлося: «Повсюдно повинні бути створені обласні, районні, комітети Рад; які спираються на періодично скликані обласні районні з'їзди. Делегати на ці з'їзди обираються від усіх існуючих в області рад робітничих і солдатських депутатів. До складу обласних з'їздів зараховуються також представництва організованого трудового селянства. У резолюції пропонувалося розділити територію Російської республіки на 9 областей, одна з яких повин-

на була носити назву Донецька область. Створення Донецької області повинно було бути затверджено на I Всеросійському з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів. Не дивлячись на прийняті рішення, Донецька область так і не була створена, а територія Донбасу увійшла до складу Донецько-Криворізької області з центром у Харкові [4, с. 35–36; 19, с. 44].

Знову ідея об'єднання Донецького басейну була висловлена на переговорах з більшовиками, які захопили владу в Горлівсько-Щербинівському районі, емісарами Тимчасового уряду, які приїхали в район. Емісари просили місцеву раду підкоритися повітовій владі, в разі підпорядкування повітовому центру вони обіцяли виділити Донбас в самостійну адміністративну одиницю (губернію) [1, с. 97].

Після цього ідея про об'єднання регіону поступово перейшла від меншовиків та есерів до більшовиків. До моменту Жовтневого перевороту ідея про створення обласного органу влади була остаточно сформована Г. Шулімом і Т. Харечком [11, с. 246; 9, с. 372].

Ця ідея була висловлена на Екстремому з'їзді ревкомів Бахмутського повіту в ніч з 3 на 4 листопада 1917 р., де Харечко і Грузман виступили з пропозицією створити Центральний Військово-революційний комітет Донбасу як обласний орган влади. Ідею підтримала більшість присутніх на з'їзді. ЦВРКД мали обрати на I Вседонбаській конференції ревкомів, для скликання з'їзду було виділено підготовче бюро з трьох осіб [9, с. 132].

Перша Вседонбаська конференція відбулася тільки через місяць у Микитівці (17 грудня 1917 р.), на якій був створений і обраний склад ЦВРКД. Новостворений орган координував роботу ревкомів на території Бахмутського, Старобільського, Слов'яносербського, Маріупольського повітів і Таганрозького округу, також частини Донецького округу (в межах української етнічної території). Новостворений орган не визнавали місцеві органи влади, які очолювали есери і меншовики [9, с. 132–133].

Як обласний орган влади ЦВРКД був визнаний на II конференції Донбасу, яка відбулася 28 січня 1918 р. і на котрій були присутні делегати від усіх вищеперахованих повітів, крім Слов'яносербського та Олександрополю-Грушевського районів. Конференція була багатопартійною, на ній були присутні делегати члени РСДРП(б), ПСР-максималістів, РСДРП і один анархіст.

Стосовно питання про владу в регіоні була прийнята така резолюція: «У Донецькому басейні органом революційної влади є Центральний Військово-Революційний Комітет Донецького басейну, який спирається на всі організації пролетаріату Донецького басейну» [9, с. 142–143].

Діячі ЦВРКД не брали участі у створенні Донецько-Криворізької республіки, хоча для більшості із них створення республіки було несподіванкою. Після формального входження Донецької області до складу ДКР представники ЦВРКД

під час переговорів з представниками СНК ДКРР домовилися, що ЦВРКД є губернським органом влади на території Бахмутського і Слов'яносербського повітів та Таганрозького округу [7; 9, с. 146; 10, с. 336].

Для закріплення де-факто своїх губернських прав ЦВРКД скликав в Юзівці спеціальну нараду з представників всіх гірничозаводських районів від Покровська до Білої Калитви. На нараді був розроблений проєкт губернії, визначені її межі і розподіл на районів. Проєкт був направлений в РНК ДКРР, але так і не був затверджений через початок активних бойових дій [9, с. 146; 15, с. 62].

Навесні 1918 р. в регіоні активно проявилися сепаратистські тенденції. В ряді районів було створено свої РНК (наприклад, в березні був створений свій РНК в Луганську). Донецька область проіснувала до кінця квітня 1918 р., коли Донбас був зайнятий австро-німецькими військами. Донбас увійшов до складу УНР [13, с. 258].

У процесі формування нового адміністративного поділу Української Народної Республіки 6 березня 1918 р. Українська Центральна прийняла Закон «Про адміністративно-територіальний поділ України». Закон з огляду на особливості господарчої діяльності на території Донецького басейну об'єднав гірничо-промислові повіти Катеринославської губернії і Старобільський повіт Харківської губернії в межах нової адміністративної одиниці УНР Половецької землі з центром у Бахмуті [18, с. 22].

Внаслідок короткого періоду контролю території Половецької землі владою УНР (з 20-х чисел квітня до розгону УЦР 29 квітня 1918 р.) її адміністративний апарат так і не був створений. Військовим комендантом Половецької землі (Донецького району) був призначений командир Донецької групи Армії УНР полковник Володимир Сікевич [5, с. 66].

29 квітня 1918 р. після Гетьманського перевороту гетьман П. Скоропадський ліквідував поділ на землі і відновив поділ на повіти і губернії.

Після входження Донбасу до складу Української Держави в РРФСР частини діячів ДКРР і Донецької області організували єдиний політичний центр – Донецько-Криворізький обласний комітет РСДРП(б), який виступав за об'єднання Донбасу. 17 січня 1919 р. без відома ВУЦВК на станції Яма відновив діяльність ЦВРКД, який на половину складався з тих самих працівників, що і в 1917–1918 рр. ЦВКД очолив колишній комісар СНК ДКРР С. Васильченко, президія складався з трьох осіб: Васильченка, Харечка, Рясного [3, с. 410; 9, с. 146; 14, с. 288–291].

ВУЦВК зі здивуванням відреагували на появу ЦВРКД, а Донське бюро РСДРП(б) відреагувало вкрай вороже, оскільки діячі ЦВРКД претендували на частину округів Облaсті Війська Донського. Вони вимагали від ВУЦВК розібратися з ситуацією і надіслати члена ЦК до Харкова і на станцію Яма для розслідування і запобігання відродження Донецько-Криворізької республіки [3, с. 410–411].

Під час переговорів з урядом України ВУЦВК і за посередництвом колишніх діячів Донецько-Криворізької республіки конфлікт був врегульований. 1 лютого 1919 р. ЦВРКД був визнаний тимчасовим губернським органом влади. Наприкінці січня – на початку лютого ЦВРКД виніс у ВУЦВК на розгляд проєкт створення Донецької губернії, який був розроблений в березні 1918 р. [9, с. 146].

Проєкт був затверджений лише частково через триваючі бойові дії. 5 лютого ВУЦВК видав декрет «Про створення Донецької губернії» тимчасово в межах Бахмутського і Слов'янського повітів до закінчення бойових дій. 18 березня 1919 р. у Слов'янську відбувся губернський з'їзд рад, котрий обрав губернські органи влади. Перша Донецька губернія проіснувала до травня 1919 р. і припинила своє існування внаслідок заняття її території Добровольчою армією.

У грудні 1919 р. після заняття Бахмута більшовиками частинами 13-ї РСЧА був створений Донецький губернський ВРК на чолі з начальником політвідділу 13-ї РСЧА Г. Ф. Федоровим. Але незабаром ВУЦВК ліквідував губернський ВРК з центром в Бахмуті. Замість нього створили Донецький РВК на чолі з Антоновим-Саратовським в Луганську [12, с. 196].

17 січня 1920 р. за два місяці до офіційного проголошення Донецької губернії Донецький губернський ВРК без узгодження з Донським ВРК видає наказ про перехід частини гірничопромислових районів Донської області до складу Донецької губернії [16, с. 7].

15 березня голова Української Трудової Армії Сталін підписав постанову УТР про утворення Донецької губернії. Це рішення було затверджено ВЦВК лише 23 березня. І тільки 16 квітня 1920 р. постановою ВУЦВК були окреслені конкретні кордону Донецької губернії.

Відразу ж після створення Донецького губернського ВРК починається боротьба за неподільність Донбасу, починається територіальна суперечка між Донецькою губернією і Донською областю, яка бажала повернути старі кордони області. Територіальна суперечка тривала до 1924 р., коли частина Таганрозького і Шахтинського округів були передані Південно-Східному краю.

Передача частини території Донецької губернії ознаменувалася закінченням спроби об'єднати промисловий регіон в межах однієї губернії. 15 грудня 1924 р. Донецьке губернське бюро ВКП(б) 5-ма голосами «за» і 2-ма «проти» постановило: «існування Донецької губернії за таких умов без Шахтинського і Таганрозького округів втрачає сенс, що необхідно ... прискорити питання районування, ліквідацію губерній у всій Україні» [16, с. 60].

Постановою ВУЦВК від 3 червня 1925 р. Донецька губернія була ліквідована і розділена на округи.

Періодизація революції:

1. Соціалістична революція в Донбасі
2. Донбас у складі Української Народної Республіки

3. Донбас у складі Всевеликого Війська Донського
4. Донецька область
5. Донбас в складі Української Держави
6. Донбас в період Директорії УНР
7. Вільна територія – Донбас
8. Перша Донецька губернія
9. Донбас у складі Півдня Росії
10. Друга Донецька губернія.

У зв'язку з маловивченою темою та роз'єднаністю джерел з опису революційних подій в Донецькому басейні в цій статті більшою мірою використані радянські джерела. Надалі концепцію Донбаської революції можна буде доповнити і збагатити історичними джерелами, які описують різні етапи революційних подій в регіоні як серед білої і української еміграції 1917–1921 рр., так і сучасних істориків, які не враховані в цій статті.

Джерела та література

1. Борьба за Октябрь на Артемовщине. Сборник воспоминаний и статей / сост. М. Острогорский. Харьков: «Пролетарий». 1929. 391 с.
2. Борьба за власть Советов в Донбассе. Сборник документов и материалов. Сталино. Сталинское областное издание. 1957. 406 с.
3. Борьба за власть Советов на Дону 1917–1920 гг. Сборник документов. Ростов-на-Дону. Ростовское книжное издательство. 1957. 527 с.
4. Всероссийское совещание Советов рабочих и солдатских депутатов. Резолюции, принятые на Первом Всероссийском совещании делегатов от советов рабочих и солдатских депутатов (28 марта – 3 апреля 1917 года). Петроград; Доклад тов. Стеклова об отношении к Временному правительству. Томск. Издание Совета Солдатских депутатов Томского гарнизона, май 1917. 37 с.
5. Сікевіч Ген. В. Спогади «Сторінки із записної книжки» (1943—1951). Winnipeg, Canada. Накладом Української Стрілецької Громади Друком Нового Шляху. Т. 3. 1945. 73 с.
6. Державний архів Донецької області. Ф. Р-1183. Оп. 2. Спр. 93. Арк. 3.
7. Донецький пролетарий – газета, орган областного комитета Донецкого и Криво-рожского бассейнов и Харьковского Комитета РСДРП(б). Харьков. 24 февраля 1918.
8. Кихтев С. Коммунисты Донбасса в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Киев. Государственное издательство политической литературы УССР, 1954. 312 с.
9. Летопись революции Исторический журнал. Харьков. 1927. № 5–6.
10. Летопись революции. Исторический журнал. Харьков. 1928. № 2.
11. Летопись революции. Исторический журнал. Харьков. 1928. № 3.
12. Летопись революции. Исторический журнал. Харьков. 1930. № 1 (40).
13. Модестов В. В. Рабочие Донбасса в трех русских революциях. Москва: Мысль, 1974. 268 с.

14. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919): зб. док. і матеріалів / АН УРСР; Ін-т історії; Арх. упр. УРСР; Центр. держ. арх. Жовтневої революції і соц. будівництва УРСР; редкол.: М. А. Рубач (відп. ред.) та ін. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 764 с.
15. Ревегук В. Я. Донецько-Криворізька республіка: дис. ... канд. іст. наук. Харків. 1975. 195 с.
16. Сборник документов о пограничном споре между Россией и Украиной в 1920–1925 гг. за Таганрогско-Шахтинскую территорию Донской области / сост. Ю. И. Галкин. Москва: Щербинская типография, 2007. 64 с.
17. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 / Народний комісаріат юстиції. Київ: Печатня С. П. Яковлева, 1919. 580 с.
18. Шабельников В. Реформування адміністративно-територіального устрою України в 1917–1940 рр. Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2006. 108 с.
19. Энциклопедия государства и права / под ред. П. Стучка. Москва: Издательство Коммунистической Академии. Т. 2. 1925–1926 гг. 1456 с.

ВІЙСЬКОВІ ХИТРОСТІ ПОВСТАНЦІВ ПІД ПРОВОДОМ В. БІЛАША В БОЙОВИХ СУТИЧКАХ 25 ТРАВНЯ 1918 Р. У МАРІУПОЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ

Задунайський В. В.

The author analyzed the military tricks and basic principles of combat capabilities of Ukrainian rebels, led by Viktor Bilash in the battles on May 25, 1918. On that day, the rebels defeated a unit of Hetman P. Skoropadsky and a unit of the Austro-Hungarian Army. The insurgents successfully applied 6 strategies and 6 basic principles of battle.

Key words: 1918, Ukrainian insurgents, V. Bilash, strategists, Austria-Hungary, Hetman P. Skoropadsky.

Серед подій Першої світової війни вагоме місце посідають бойові зіткнення взимку–восени 1918 р. на території України. Тоді німецькі та австро-угорські війська не тільки зіткнулися з червоногвардійськими формуваннями, але й махновськими загонами. Останні очолювали відомі лідери махновського руху, зокрема й найближчий соратник Нестора Івановича Махна – Віктор Федорович Білаш.

Унаслідок відмінних обставин відповідних бойових зіткнень (ландшафт, чисельність, рівень матеріально-технічного забезпечення тощо) їхні учасники, особливо повстанські загони, застосовували низку специфічних прийомів воєнного мистецтва, які різнилися від пріоритетного інструментарію «окопної» війни на лініях суцільних фронтів. Отже, зрозумілою є потреба належним чином про-

аналізувати відповідні прояви воєнного мистецтва. Певне значення відіграє й можливість вияву деяких аспектів військової спадщини українських козацьких формувань, які стали актуальними в умовах революційних зрушень 1917–1921 рр. [2, с. 129].

Усе це повні стосується й одного із незначних, але досить цікавих епізодів збройного протистояння у Катеринославській губернії 25 травня 1918 р. Йдеться про бойові сутички анархістського загону с. Новоспасівка під командуванням Віктора Білаша спочатку з роз'їздом державної варти Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського, а потім підрозділом австро-угорської армії.

Наголошу, що згадану подію висвітлено у загальному контексті військово-політичного протистояння тих часів самим В. Білашем на сторінках власних спогадів [1]. В історіографії відповідну тематику проаналізовано авторитетними вітчизняними науковцями В. Чопом та І. Лиманом [8]. Проте, саме аналізу військових хитростей, застосованих повстанцями впродовж боїв 25 травня, досі не було у повному обсязі здійснено. Тож, представлена розробка покликана заповнити відповідну прогалину.

Для реалізації зазначеної мети будуть використані авторські підходи щодо визначення військових хитроців / стратегем, представлені у кількох попередніх публікаціях про воєнне мистецтво козацьких формувань [5; 6]. Саме тому у цій статті також подаватиму опис відповідних прийомів не тільки за допомогою наукової термінології, але й влучних народних висловів та авторських аналогів. Тож буде слушним і використання досвіду аналізу воєнних хитроців повсталих кубанських козаків під проводом А. Шкуро на Кубані та махновців під Великомихайлівкою влітку–восени 1918 р., представленим у відповідних авторських публікаціях [3; 4].

Огляд бойових сутичок повстанців під проводом Віктора Білаша 25 травня 1918 р. варто розпочати з короткого визначення їхніх передумов. Йдеться не тільки про поширення влади Гетьмана П. Скоропадського на територію колишньої УНР за підтримки Німеччини й Австро-Угорщини, що супроводжувалося ліквідацією низки революційних досягнень. Мала місце й співпраця місцевих анархістів з більшовиками під час відступу з України [7, с. 68]. Тож логічною стала ініціатива В. Білаша організувати операцію з десантування під м. Маріуполь (в районі с. Урзуф) крупного червоноармійського з'єднання з Кубані [8, с. 32]. Завдяки цьому планувалося розгорнути широкомасштабне повстання в Україні проти Гетьмана П. Скоропадського та його «патронів» (Німеччини й Австро-Угорщини).

Для підготовки десантної операції цей діяч таємно прибув у Приазов'я й почав готувати з членів місцевого підпілля, зокрема анархістського, групи повстанців для підтримки десантної операції на місцях. Подібну роботу невтомний агі-

татор провів і в рідному селі Новоспасівка (зараз с. Осипенко Бердянського району Запорізької області). Для цього він за підтримки свого батька Ф. Білаша провів нараду з активом місцевих анархо-комуністів [1, с. 32]. У підсумку вдалося сформувати новоспасівську ударну групу, яку й очолив Віктор Білаш. З цим загоном він розпочав реалізацію згаданого раніше широкомасштабного плану повстання у Приазов'ї.

В ніч на 25 травня 1918 р. новоспасівський бойовий загін у кількості 20 анархістів, озброєних 5-ма гвинтівками і 10-ма револьверами, виїхав із села у напрямку м. Маріуполь [1, с. 32]. Підкреслю, що нестача зброї не стала на перепоні реалізації плану, бо В. Білаш сподівався його здобути у противника. Подібна практика тоді була досить поширеною і не викликала надмірних побоювань серед завзятої молоді. І дійсно, невдовзі вони здобули необхідну бойову амуніцію.

Наведена інформація свідчила не тільки про бойову ініціативність лідера повстанців (співвідноситься з важливим принципом боездатності *«під лежачий камінь вода не тече»*), але й наявності підтримки ідей і плану повстання серед частини мешканців с. Новоспасівка (*«гуртом і батька легше бити»*). Відзначаю й використання стратегеми *«замилити очі»*, бо противник не знав про дії повстанців. До того ж, молоді мешканці села виїхали вночі на трьох звичайних підводах, заховавши зброю від небажаних глядачів. Тож повстанці отримали можливість діяти несподівано, що було дуже важливим за нестачі озброєння та малої кількості самих добровольців.

Окремо згадаю вияв певної бойової дисципліни, а в подальшому й мінімальної бойової злагожденості (*«добрий козак баче, де отаман скаче»*), певною запорукою якої стала участь у згаданій операції колишніх фронтовиків. Серед таких особливим авторитетом користувався георгіївський кавалер, ще й прапорщик Т. Удовиченко [8, с. 33].

Далі перейду до огляду військових хитрощів, застосованих повстанцями під проводом Віктора Білаша у перших сутичках з противником.

Неподалік села повстанці *«заскочили зненацька»* у роз'їзд гетьманської державної варті і полонили його бійців без жодних втрат, ще й зберегли цей факт від розголошу (*«замилити очі»*) [8, с. 33]. До того ж, здобули додаткову зброю та військову амуніцію. Отже, реалізували ще одну військову хитрість *«хліб козацький»*.

Від полонених В. Білашу вдалося отримати цінну інформацію про факт підходу до села пів роти австро-угорських солдат [1, с. 32]. Важливість отриманої інформації не тільки засвідчила користь від проведення розвідувальних заходів (*«все бачити і чути, щоб нічого не оминутися»*), але й дала змогу продовжити успішні бойові дії. Стало зрозумілим і те, що свій виступ повстанці зробили раніше за противника, який вирішив взяти під краший контроль с. Новоспасів-

ку, виславши туди австро-угорський загін. Тобто, повстанці випередили ворога, що було виявом ще однієї стратегеми *«хто рано встає – тому й Бог дає»*.

Було вирішено знову заскочити ворога зненацька, ба більше, що він не мав жодного уявлення про дії і плани повстанців. Для цього вони зайняли зручну позицію обабіч мариупольського шляху [1, с. 32], адже добре знали на місцевості. Цим було засвідчено слушне застосування чергової військової хитрості *«де байрак – там козак»*.

Дочекавшись підходу противника, В. Білаш несподівано піднявся й віддав наказ про підготовку до атаки: *«Первая цепь в атаку, вторая на месте!»* [1, с. 32]. У такий спосіб вдалося не тільки *«заскочити зненацька»* противника, але й використати військову хитрість *«лякливі побрехеньки»*. Йдеться про те, що повстанців не вистачало й на одну повноцінну бойову розстрільню, а Віктор Білаш віддав наказ двом. Додатковою передумовою актуальності такої дії було те, що з-поміж бійців австро-угорського підрозділу багато було мобілізованих мешканців Галичини, які розуміли зміст слів повстанського командира [8, с. 34]. Наслідком використання згаданих стратегем і стало успішне роззброєння ворожого підрозділу.

Окремо відзначу, що перші успіхи повстанців під час зазначених сутичок були наслідком і певної рішучості та відчайдушності добровольців, які засвідчили вагомість принципу *«або пан, або пропав»*. Не останню роль відіграв і факт особистої сміливості та жертвовності В. Білаша, який на рівні з іншими ніс тягар боротьби. А це виявило слушність звичного принципу *«спільного тягаря»*.

Підсумовуючи представлений огляд, зазначу, що загалом повстанці під проводом В. Ф. Білаша використали 6 військових хитрощів / стратегем:

1. Приховування реального стану війська – *«замилити очі»*.
2. Неочікуваний удар – *«заскочити зненацька»*.
3. Захоплення військової здобичі – *«хліб козацький»*.
4. Вибір зручного місця – *«де байрак – там козак»*.
5. Дезінформація противника шляхом словесного залякування – *«лякливі побрехеньки»*.
6. Випередження противника – *«хто рано встає – тому й Бог дає»*.

Підкреслю й те, що запорукою успішного застосування згаданих військових хитрощів стала і наявність певних базових принципів організації загону та поведження в бою. Таких було виявлено 6:

1. Постійна ініціатива в бою – *«під лежачий камінь вода не тече»*.
2. Співпраця з союзниками – *«гуртом і Батька легше бити»*.
3. Дотримання дисципліни та бойової співпраці – *«добрий козак баче, де отаман скаче»*.
4. Здійснення розвідки – *«все бачити і чути, щоб нічого не оминуть»*.

5. Навальність і рішучість у бою – «*або пан – або пропав*».

6. Спільне несення військових тягарів – «*спільний тягар*».

Отже, під час перших бойових сутичок у Маріупольському повіті Катеринославської губернії 25 травня 1918 р. повстанці під проводом Віктора Білаша виявили 6 базових принципів організації загону та поведження в бою. Завдяки цьому їм вдалося успішно застосувати 6 військових хитрощів. Серед останніх найважливішою вважаю стратегему «заскочити зненацька», яка дала змогу двічі здобути перемогу над ворогом, зокрема й втричі більшим загonom австро-угорської армії. Вочевидь, сприяла цьому й недостатня боєздатність противника.

Джерела та література

1. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно (Историческое повествование). Київ: РВЦ Проза, 1993. 632 с.
2. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XXI ст. Донецьк: Норд-Прес. ДонНУ, 2006. 335 с.
3. Задунайський В. Застосування махновцями військової хитрості «замилити очі» у перших боях восени 1918 р. Матеріали IV Міжнародної наукової конференції: «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (28–29 листопада 2019 р.). Ч. I. Суми: ФОП Цьома С. П., 2019. С. 41–45.
4. Задунайський В. Військові хитрощі кубанських козаків під час антибільшовицького повстання у Баталпашинському відділі влітку 1918 р. за спогадами А. Г. Шкуро. Військово-науковий вісник. Вип. 32. Львів: НАСВ, 2019. С. 121–134.
5. Задунайський В. Козацькі стратегії і стратегеми під час кампанії 1649 р. та їхні аналоги у «Стратегемах» Секста Юлія Фронтіна. Історичні і політологічні дослідження. Вінниця, 2018. № 2 (63). С. 31–44.
6. Задунайський В. Військове мистецтво запорожців часів Хотинської війни 1621 р. та його аналоги в «Мистецтві Війни» Сунь-Дзи: універсальність і самобутність. Історичні і політологічні дослідження. Донецьк, 2017. № 1. С. 17–29.
7. Махно Н. И. Воспоминания / под ред. С. С. Волка. Москва: Республика, 1992. 336 с.
8. Чоп В. М., Лиман І. І. Нашадки запорожців: махновський рух у Північному Приазов'ї (1918–1921 рр.). Мелітополь: ТОВ «Видавничий будинок ММД», 2019. 609 с.

МАРІУПОЛЬСЬКИЙ МІСЬКИЙ НАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Божко Р. П.

The publication presents materials about the creation and existence in Mariupol during the time of Ukrainian Revolution an educational institution, whose activities were aimed at raising the level of knowledge of a wide range of masses.

Key words: *People's university, Mariupol, Ukrainian revolution.*

Навчальні та культурно-просвітницькі заклади для народних мас, відірваних за соціальними та матеріальними причинами від вищої школи, виникли у Західній Європі у середині ХІХ ст., а у подальшому набули поширення у багатьох державах. У Маріуполі подібний навчальний заклад з'явився в період Української революції. На сьогодні цей феномен місцевої історії потребує дослідження [1].

Ідея відкриття в Маріуполі університету для широких верств населення зародилася серед членів місцевого літературно-наукового гуртка. 19 березня 1917 р. С. І. Вайнерова на черговому засіданні представила проєкт університету. 23 березня було продовжено обговорення питання стосовно тимчасового статуту. Багато хто з гуртківців входили до складу нових органів управління, створених у місті внаслідок Лютневої революції. Отже, ініціативу тут же підтримала Комісія з народної освіти Маріупольського міського громадського виконавчого комітету, при якому була створена спеціальна комісія [4, с. 2].

Проєкт розроблявся на основі положень статуту Московського міського Народного університету ім. А. Л. Шанявського, головною вимогою якого до студентів вважалося бажання вчитися. Для вступу не був потрібний атестат про закінчення гімназії або інший диплом – тільки рівень знань в рамках програми середньої школи. При підборі викладачів враховувалося насамперед ім'я в науці, а не вчений ступінь [12]. Деякі маріупольці були слухачами Народного університету ім. А. Л. Шанявського. Серед них – І. П. Коваленко, один із організаторів подібного навчального закладу в Маріуполі.

Перші цеглинки у фінансовий фундамент майбутнього навчального закладу поклали С. І. Вайнерова і Л. Л. Гінцтон у вигляді пожертвувань у 30 руб. [11, с. 2]. Пізніше місцева газета «Маріупольское слово» регулярно сповіщала про тематичні благодійні заходи. Зокрема, 30 квітня в Міському саду відбулися гуляння, під час яких провели «кружечний» збір і розіграш речової лотереї, що принесло 519 руб. 45 коп. У травні провели благодійний збір. А 3 червня в театрі відбувся концерт за участю великого змішаного хору з 65 осіб під управлінням А. А. Перунова, під час якого заробили ще 300 руб. У такий спосіб до серпня 1917 р. зібрано необхідний мінімум у 10 тис. руб.

17 серпня 1917 р. питання про включення майбутнього університету до міської навчальної мережі було поставлено перед Маріупольською міською думою. З цього приводу виступали: І. П. Коваленко – член Комісії з народної освіти Маріупольського міського громадського виконавчого комітету, викладач природознавства, майбутній організатор краєзнавчого музею; М. М. Дружинін – член Маріупольського міського громадського виконавчого комітету, прапорщик 24-го запасного піхотного полку, голова полкового комітету, майбутній видатний історик; Я. Я. Коваль – голова Маріупольської Ради робітничих і солдатських депутатів, токар снарядного цеху заводу Нікополь-Маріупольського товариства та інші. Була проголошена можливість відкриття заводських та повітових філій університету. Депутати міської думи ухвалили Народний університет як міську устанovu [7, 4; 2, с. 2–3].

Новий навчальний заклад було відкрито 29 жовтня 1917 р. На урочистому заході з цієї нагоди виступали представники міського та повітового самоврядування, банків, громадських організацій, будинку інвалідів тощо [8, с. 3].

Структуру університету остаточно не з'ясовано. За даними різних джерел діяло два відділення: а) підготовче для слухачів з базовою початковою освітою, де вивчалися російська мова, арифметика, історія, географія і природознавство; б) загальноосвітнє, яке пропонувало лекції з літератури, російської мови, історії, географії, алгебри, зоології, ботаніки, фізики. Планові заняття проводилися у будні, у суботу та неділю – запроваджувалися публічні лекції з літератури, астрономії, історії, політекономії тощо [5, с. 2]. До речі, у Маріуполі на цей час вже працювало українське товариство «Просвіта», активним членом якої був І. П. Коваленко. Постає питання, якою мірою навчальний процес цього університету віддзеркалював українські реалії?

Як лектори виступали викладачі місцевих гімназій, а також запрошені фахівці. Відомо, що лекції з літератури читав Белевіц. Курс з кооперації викладав професор М. В. Кечеджи-Шаповалов, син засновника першого маріупольського театру, автор численних публікацій з економіки. Він був співробітником Вищих комерційних курсів у Петрограді. У 1917 р. повернувся до Маріуполя, де став у нагоді у справі розвитку народної освіти та культури міста.

Заняття відбувалися у вечірній час. Навчання було платним. За перше півріччя потрібно було заплатити 10 руб. Згодом суму внесків збільшили. Частково університет фінансувався з бюджету міської думи. Але фінансове становище навчального закладу завжди було нелегким. Учням часом самим доводилося заробляти гроші для підтримки альма-матер. Зокрема, 1 січня 1919 р. університетський драматичний гурток представив на суд глядачів виставу, поставлену за п'єсою молодого драматурга-слухача університету [9, с. 4]. Зібрані гроші надійшли до фонду зареєстрованого 14 листопада 1918 р. «Товариства посилення фінансів Народного університету» [10, с. 4].

Проблемами забезпечення та благоустрою цього навчального закладу займалася і піклувальна рада. До її складу входили члени міської думи Н. М. Дружинін, Т. М. Чичеков, Д. І. Милованов, А. В. Власов, В. І. Гіацингов, І. П. Коваленко, С. І. Вайнерова [6, с. 3]. Після відновлення у 1918 р. складу Маріупольської міської думи скликання 1911 р., до піклувальної ради обрали директора Маріупольської чоловічої гімназії С. Г. Квітницького, засновницю приватної жіночої гімназії В. Е. Остославську, засновника реального училища В. І. Гіацинтова, викладача російської мови та літератури О. І. Олександровича, кандидата економічних наук С. І. Вайнерову та А. С. Чулановського [3, с. 4].

Університет діяв з перервами протягом 1918–1919 рр. Місцем його базування, ймовірно, була чоловіча гімназія, або реальне училище, де знаходилася канцелярія. Відомості про кількість учнів обмежені даними на листопад 1919 р. – 54 слухачі.

Отже, наявні матеріали свідчать про діяльність у Маріуполі Народного університету, головною метою якого було підвищення рівня освіти широкого загалу народних мас. Навчальний заклад, створений громадськими активістами на благодійній основі, отримав статус міської установи та частково фінансувався з міського бюджету.

Джерела та література

1. Божко Р. Первый народный университет. *Ильичевец*. 2004. 8 червня. С. 4.
2. В городской думе. *Мариупольское слово*. 1917. 19 серпня. С. 2–3.
3. В городской думе. *Наше життя*. 1918. 16 липня. С. 4.
4. В литературно-научном кружке. *Мариупольская жизнь*. 1917. 23 березня. С. 2.
5. В Народном университете. *Мариупольские новости*. 1919. 24 листопада. С. 2.
6. Заявление Мариупольского Народного университета. *Наше життя*. 1918. 4 липня. С. 3.
7. К вопросу о народном университете. *Мариупольское слово*. 1917. 15 серпня. С. 4.
8. К. Л. К годовщине открытия Мариупольского городского Народного университета. *Мариупольский вестник*. 1918. 15 листопада. С. 3.
9. На усиление средств народного университета. *Мариупольские известия*. 1919. 14 січня. С. 4.
10. Общество усиления средств Народного университета. *Мариупольские известия*. 1918. 7 грудня. С. 4.
11. Пожертвования на Народный университет. *Мариупольская жизнь*. 1917. 23 березня. С. 2.
12. Проект общих положений Народного Университета и объяснительная к нему записка. Составлено председателем Правления Московского городского народного Университета имени А. Л. Шанявского Н. В. Давыдовым. Москва, 1918. 24 с. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01004591432#?page=1> (дата звернення: 07.04.2020).

НАЦІОНАЛЬНИЙ ФАКТОР АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ РЕФОРМИ 1924–1932 РР. У ДОНБАСІ

Мартинчук І. І.

The study provides a comprehensive analysis of the economic and legal principles of the formation and development of the administrative divisions of Donbas in the 1920–1930's. Specifically, the regulation of ethnic minorities' areas and the laws behind local village councils in the region are both analyzed. The reasons for their creation and dismantlement are explained. The conclusion is that the process of enlargement and consolidation of districts was mainly informed by biased political reasoning.

Key words: *Donbas, administrative divisions, ethnic minorities, national factor in the administrative division reform*

Необхідність пошуку нових ефективних моделей оптимізації адміністративно-територіального устрою України – проблема не нова, але не менш актуальна. Вироблення нової концепції або вдосконалення існуючої потребує детального вивчення історичного досвіду створення адміністративно-територіальних одиниць. Особливої уваги в цьому аспекті потребує Донбас як регіон зі строкатим національним складом населення, особливостями фронтірної території, де сьогодні штучно розкручуються територіальні протиріччя. Отже, існує нагальна потреба у розгляді варіантів минулих територіальних перетворень, вивчення процесів трансформації адміністративно-територіальних кордонів, особливостей управління територіями. Крім цього, ми вважаємо, що розгляд питання допоможе відібрати підґрунтя у певних політичних кіл для перекинування процесів становлення етнічних українських територій, розкриє місце національного фактора в територіальних протиріччях.

Питаннями становлення та розвитку адміністративно-територіального устрою України в ХХ – на початку ХХІ ст. займаються такі дослідники, як-от В. Глеуш, Р. Губань, Л. Якубова, Л. Беренштейн та інші.

Як справедливо зазначає Лариса Якубова, правова основа формування національних адміністративно-територіальних одиниць була підведена постановою ВУЦВК і Раднаркому УРСР «Про виділення національних районів та сільрад» від 29 серпня 1924 р. та ухвалена ІV сесією ВУЦВК 19 лютого 1925 р. [9].

Ця робота розпочалася 1923 р. і продовжувалася до кінця 1920-х рр. Утворення національних районів зняло певну соціальну напругу, викликану адміністративно-територіальною реформою 1922–1923 рр. [7].

При Донецькому губвиконкомі та окружкомах відділи ЦАТК були засновані вже у 1924 р. На початку діяльності місцевим відділам пропонувалося зробити висновки щодо можливостей проведення національного районування, а саме: з'ясувати наявність компактних груп етнічних спільнот, їхній кількісний склад; вивчити настрої населення відносно районування.

Головними ознаками адміністративно-територіального поділу були національна і територіально-економічна. До складу районів повинні були входити сільські ради, де переважали представники певної етнічної групи. За територіально-економічною ознакою, переважно, приймалися до уваги відстань окремих сіл та сільських рад до районних центрів та їхня економічна залежність.

Першими, як і загалом по країні, почали виділялись німецькі, болгарські, грецькі, а потім єврейські та російські одиниці. Спеціальна комісія при ЦКНМ прийняла рішення «вважати принципово необхідним виділення самостійних районів та сільських рад з німецьких колоній». Такий підхід був обумовлений цілою низкою причин. Головними з них були невдоволення німецьким населенням політикою радянської влади відносно земельного питання, релігійні гоніння на колоністів, що викликало велику хвилю еміграції за кордон. Адміністративно-територіальна реформа 1922–1923 рр. привела до негативних наслідків, не врахувавши національну ознаку. Крім цього зазначимо, що земельні та податкові установи продовжували розглядати німецькі колонії як центри, де панують заможні та куркульські елементи. Ставлення до німецьких колоністів як до міцних господарів зумовило здійснення жорстокої податкової політики, позбавлення німецького населення права голосу та застосування інших форм утиску як економічного, так і політичного характеру. Про це свідчать і анонімні заяви селян новоствореного Люксембурзького німецького району Маріупольської округи з проханням зменшити непомірне оподаткування, інакше вони емігрують з України. У звіті ЦБ німецьких секцій при ЦК КП(б)У в грудні 1924 р. відзначалося, що німецькі колонії Катеринославської губернії, Волині та Донбасу були обкладені сільськогосподарським податком в 2–3 рази більшими, порівняно з сусідніми українськими селами [5, с. 3]. Загальне число емігрантів на початок 1924 р. сягнуло 8 тис. осіб, заяв же про бажання емігрувати – близько 20 тис.

Для запобігання еміграційного руху, на думку влади, найбільш сприятливим заходом повинна була стати реалізація принципу виділення «самостійних національних формувань». З 1924 р. протягом другого етапу адміністративно-територіальної реформи в місцях компактного проживання німецького населення почалося виділення національних сільських рад та районів. В Донбасі було утворено 38 національних німецьких сільських рад та національний Люксембурзький район у Маріупольській округі [4, с. 13].

Під час проведення районування було виявлено, що німці компактними групами проживали на терені Петропавлівського, Олександро-Невського, Старо-Каранського районів Маріупольської округи. У 1924 р. на їхній основі почалося формування німецького національного району. Процес утворення нової адміністративно-територіальної одиниці проходив на основі Олександро-Невського (Люксембурзького) району. До нього було приєднано частину Петропавлівського

(Республіканського) району з селами, де переважало німецьке населення (Ново-романівка, Маринівка, Ксентьєвка, Семенівка, Сергіївка). В цій частині Маріупольської округи склалися економічні та культурні передумови для формування національного району. Цей процес торкнувся безпосередньо сусідніх районів. З Володарського району за національною ознакою було приєднано селище Кірш-Фурс. Водночас окремі населені пункти Люксембурзького району за національною ознакою приєднувалися до інших районів (Ново-Керменчик, Нова Каракуба – для утворення греко-татарської та греко-еллінської сільських рад; Богословка, Зачатівка з українським населенням – до українських сільських рад, що утворювалися). Але село Ново-Керменчик, яке знаходилося в центрі, неможливо було виключити зі складу району. Село Нова Каракуба, утворивши окрему сільську раду, було приєднане до Старо-Керменчикського району. Села з українським населенням відійшли до складу Стрітенського району. Частина сіл Республіканського району було приєднано до Володарського району [4, с. 38]. Із загальної кількості населення 18 791 особа 81,6 % були етнічними німцями.

Наприкінці 1928 р. згідно зі спеціальною постановою Президії Маріупольського ОВК був створений мішаний українсько-німецький район у складі існуючого Старо-Каранського району. До нього увійшло 9 сільських рад із загальною кількістю 16 тис. осіб [8, с. 108].

Після обстеження грецького населення Маріупольської та Сталінської округ спеціальна комісія ЦКНМ в серпні 1926 р. зробила висновок про доцільність створення національних сільських рад і районів окремо для греко-еллінського та греко-татарського населення.

Найбільш значні територіальні перетворення були зроблені під час комплектування Велико-Янісольського національного грецького району. Завідувач грецької секції ЦКНМ Сава Ялі у 1927 р. повідомляв, що з погляду економічного розвитку майже вся західна (українська) частина району за річкою Мокрий Яли мала тяжіння за межі Сталінської округи. Північна частина Андріївського району по річці Вовчій була приєднана до Селидівського району (переважно українське населення), а південна (сільські ради: Богатирська, Костянтинопільська, Ново-Богатирська, Улаклицька) – за національною ознакою до Велико-Янісольського грецького району. Західну частину Велико-Янісольського району (з переважно українським населенням загальною кількістю понад 10 тис. осіб) було передано за межі Сталінської округи до складу Павлоградської та Запорізької округ. Крім суцільно грецьких, був створений мішаний на базі Старо-Каранського району з українсько-грецьким населенням з центром у селі Стара Карань. Інша частина Старо-Каранського району була віднесена до мішаного з українсько-німецьким населенням [10, с. 64].

Отже, загалом з 1926 по кінець 1931 рр. було створено 16 греко-еллінських та 14 греко-татарських сільських рад, 3 національні грецькі райони: Сартанський (з греко-еллінським населенням) і Мангушський (з греко-татарським населенням) на території Маріупольської округи, Велико-Янісольський в Сталінській округі.

Процес національного районування не оминув і єврейське населення регіону. Переважна кількість євреїв (89,6 %) були мешканцями міст і містечок. Починаючи з весни 1918 р., цілою низкою декретів економічного спрямування більша частина євреїв була позбавлена засобів свого традиційного існування. Це викликало їхнє масове безробіття.

В умовах загострення економічної ситуації українське керівництво вирішує залучити до продуктивної землеробської праці безробітних євреїв через їхнє переселення на вільні земельні фонди, що знаходилися у південних та східних районах України. Серед обраних губерній була й Донецька. З 1924 р. проводиться реєстрація євреїв, які бажали займатися сільським господарством. На базі колишніх єврейських колоній організували 7 нових: 3 в Стрітенському та 4 в Старо-Красицькому районах Маріупольської округи, а в 1925 р. були створені 2 національні єврейські сільські ради: Затишинська і Зеленопільська. За складом населення вони були поліетнічні, особливо Затишинська, де єврейське населення складало 65,9 %. Крім них, компактно проживали німці, росіяни та українці. З організованих рад лише у Зеленопільській єврейське населення складало 90 % [1, с. 37].

Найбільшими масштабами національного районування була охоплена російська меншість Донбасу. Національною меншістю росіяни стали вважатися лише з початку 1926 р., коли ЦАТК при ВУЦВК зобов'язало всі округові комісії провести роботу для виявлення компактних груп російського населення для подальшого виділення національних утворень.

Історично більша частина росіян оселялася на території Луганської округи. Вже в середині 1927 р. як національні російські тут були затверджені 3 райони: Станично-Луганський (89,38 %), Сорокінський (71,99 %) і Петрівський (75,99 %). Спробу ЦАТК зарахувати ще й Алчевський район до складу національних російських після тривалих дискусій було відхилено у 1928 р. Це рішення ґрунтувалося, насамперед, на результатах соціологічних досліджень. У районі 48,44 % склали етнічні українці, 46,08 % – росіяни [3, с. 11].

Загалом у межах адміністративно-територіальної реформи 1924–1932 рр. у Донбасі були створені 3 національні російські райони (всі в Луганській округі), 94 сільські, 39 селищні російські ради.

Однак, яким би досконалим не було законодавство, в реальному житті виникало чимало конфліктних ситуацій, які вимагали оперативного реагування та

конкретних уточнень. Така робота виконувалася ЦКНМ при ВУЦВК, ЦАТК, іншими державними та радянськими установами. Для цього проводилися обстеження виділених національних адміністративно-територіальних одиниць, під час яких аналізувалися соціальний та національний склад органів місцевої влади, знання їхніми працівниками мов місцевого населення, форми і ефективність роботи щодо задоволення національно специфічних запитів, дотримання законодавства загалом. Зокрема, у висновках по Сталінській окрузі щодо наявності компактних груп російського населення висновки суттєво різнилися. У Чистяківському районі 2 сільради були невизначені за національною приналежністю, мешканці звинувачували радянську владу у примусовій українізації. Подібна ситуація, на думку комісії, спостерігалася і в Павлівському районі, де у діловодстві та повсякденному житті селяни користувалися російською мовою. Населення цього району вимагало віднести їх до складу російських адміністративно-територіальних одиниць. Селидівський та Янісольський райвиконкоми після обстеження доповідали, що компактних груп російського населення немає, відокремлювати відповідні сільські ради економічно недоцільно.

Лише протягом 1924–1928 рр. було проведено 139 таких обстежень, на основі яких до діючого законодавства внесли певні зміни та уточнення, спрямовані на гармонізацію міжнаціональних відносин у республіці [6, с. 192–200]. Отже, відбувалася кропітка робота місцевих рад, яка виявила строкатість національного складу населення регіону та неоднорідність його розселення.

Отже, в Донбасі протягом 1924–1932 рр. був здійснений другий етап адміністративно-територіального поділу з урахуванням національної ознаки. На початковому етапі етнічні меншини не сприймали себе часткою національних утворень, бачили в цьому лише наступ на традиційний уклад життя, сталі економічні зв'язки. Але у підсумку проведення реформи, виділення адміністративно-територіальних одиниць за національною ознакою надало поштовх культурному відродженню етнічних меншин, приводить до пожвавлення економіки, гармонізації міжетнічних зв'язків, що були перервані встановленням тоталітарної системи управління.

Джерела та література

1. Беренштейн Л. Е. Евреи и политические репрессии в СССР (20–30-е гг. XX ст.). Київ: Наук. думка, 1996. 340 с.
2. Губань Р. В. Становлення та розвиток адміністративно-територіального устрою України в ХХ – на початку ХХІ століття (історико-правове дослідження). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису: дис. ... ст. д-ра юрид. наук. Львів, 2018. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/02/%d0%94%d0%b8%d1%81%d0%b5%d1%80%d1%82%d0%b0%d1%86%d1%96%d1%8f-%d0%93%d1%83%d0%b1%d0%b0%d0%bd%d1%8c.pdf>

3. Выделение русских национальных единиц в Селидовском, Больше-Янисольском районах (май 1927 г.). ДАДО. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 848.
4. Виписи з протоколу засідань ЦАТК і Маріупольської окружної комісії про найменування населених пунктів знову утворених в порядку переселення та розселення. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 1177.
5. Документи про роботу Сталінського окрбюро в справі національних меншостей (протоколи, плани, доповідні записки, листування). ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 91.
6. Доповідна записка про стан запровадження закону про рівноправність мов серед населення національних меншостей України. Молдавські національні сільради. Національні процеси в Україні. Київ, 1997. Ч. 2. 704 с.
7. Національні меншини в Україні. 1920–1930-ті рр.: іст.-картогр. атлас / упоряд.: М. І. Панчук та ін. Київ: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1995. 104 с.
8. Протоколи засідань Великої Президії ВУЦВК (1 липня 1925 р.). ДАДО. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 723.
9. Якубова Л. Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР / УРСР 1924–1940. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_a11&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Natsionalni_rajony
10. Ялі С. Греки в УСРР. Харків, 1931. 208 с.

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ РОБІТНИКІВ ДОНБАСУ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я У 1920-Х РР.

Прилипка Р. Д.

Intelligence is dedicated to analyzing the social protection system of workers in the health care field during the first decade of Soviet rule in the Donbas, as a region with high specific gravity. Based on archival materials, it has been shown that, despite the difficulties, the health care of workers has gradually improved.

Key words: *workers, Donbass, social protection, health care.*

Побудова ефективної системи соціального захисту населення в Україні є неможливою без звернення до історичного досвіду реалізації соціальної політики. Важливим для розуміння організації соціального захисту є період 20-х рр. ХХ ст., коли радянська держава переживала подібний досвід регулювання соціальних процесів в умовах ринкової економіки. Не змінюючи суті забезпечення робітників медичною допомогою, більшовики намагалися підпорядкувати собі вже існуючі на підприємствах медичні заклади. Особливо яскраво це простежується на прикладі Донецького регіону, який відзначався динамікою індустріаль-

ного розвитку, з огляду на що проблема соціального захисту у сфері охорони здоров'я постала особливо актуально.

Розвиток страхової медицини на місцях вимагав більш чіткого оформлення статусу робмедів у системі органів охорони здоров'я. Пленум УРПС, що відбувся у листопаді 1925 р., визнав за необхідне через обстеження діяльності робмедів у східних округах визначити найбільш оптимальний характер взаємовідносин між ними. Комісія НК РСІ, працюючи впродовж грудня в Артемівському, Луганському та Сталінському округах, дійшла висновку про недоцільність надання самостійного статусу робітничій медицині в системі НКОЗ УСРР. Свою позицію вона обґрунтовувала відсутністю на місцях власного апарату, а також непрофесійністю керівників підвідділів робітничої медицини. Водночас комісія пропонувала залишити страховий фонд «Г» у віданні і під контролем страхових кас [12, арк. 37, с. 606].

Серед недоліків початкового етапу становлення лікарняної мережі варто відзначити, передусім, нестачу кваліфікованих кадрів. За даними робмеду УСРР станом на 1 вересня 1923 р. в системі робітничої медицини були задіяні лише 146 лор-лікарів і 138 невропатологів. Зважаючи на це, фактично катастрофічною виявилася ситуація для Донбасу, де 1 невропатолог обслуговував 50 тис., а лор-лікар, взагалі – 250 тис. робітників. Частковим вирішенням проблеми була організація при Українському інституті робітничої медицини 4-місячних курсів підвищення кваліфікації та перекваліфікації лікарів [9, арк. 18].

На 1925/26 операційний рік для покращення якості медичних послуг застрахованим відділом робітничої медицини було заплановано будівництво 25 лікарень і 24 поліклінік, однак через скорочення фінансування вибір був зроблений на користь амбулаторій, переважно для промислових районів. Як наслідок, чисельність амбулаторних установ в наступному році зросла на 34 % [5, с. 136]. Водночас впродовж року за кошти робмеду було збудовано ряд показових медичних закладів: Палац охорони здоров'я у Дніпропетровську; робітничі поліклініки у Харкові, Миколаєві, Горлівці, Краматорську [5, с. 22].

Зростання обсягів виробництва суттєво збільшувало чисельність робочої сили. Незадовільні умови праці та побуту, високий виробничий травматизм сприяли збільшенню кількості осіб, що потребували медичної допомоги. Водночас оновлення та розширення лікарняної мережі відбувалося надто повільно. Так наприклад, при зростанні чисельності робітників Дніпровського заводу з 3 до 14 тис. кількість лікарняних ліжок залишалася незмінною – 55 [2, с. 20]. В Костянтинівці на 16 тис. робітників припадало 80 лікарняних місць, а в районі Горлівки 28 тис. робітників мали у своєму розпорядженні лише три лікарні на 140 ліжок [3, с. 141]. При встановленій нормі: 1 ліжко на 100 застрахованих, в окремих місцевостях цей показник був перевищений втричі. За таких умов

перевага в отриманні медичної допомоги надавалася хірургічним та гінекологічним хворим, а також жінкам, які бажали перервати вагітність.

Стан медичної допомоги робітникам промислових районів неодноразово заслуховувався на засіданнях президії Всеукраїнської ради професійних спілок. На одному із них, що відбулося у січні 1926 р., відзначалася незадовільна якість медичних послуг для робітників металургійної, гірничої, хімічної та металургійної промисловості. З-поміж причин такого становища були названі застаріле обладнання лікувальних закладів та невідповідність кваліфікації медичних працівників. Президією були прийняті рішення про необхідність будівництва нових лікувальних закладів робітничої медицини, передусім в Криворіжжі та на Донбасі. Зі свого боку на відділ робітничої медицини покладалося завдання провести капітальний ремонт функціонуючих лікувальних закладів за рахунок коштів Всеукраїнського запасного фонду [3, с. 8].

Незважаючи на виділення у 1928/29 р. 40 млн крб для медичного забезпечення застрахованих, стан медичної допомоги залишав бажати кращого. Виступаючи на IV Всеукраїнському з'їзді профспілок нарком праці К. Гулий змушений був констатувати погіршення медичного обслуговування робітників промислових районів та санітарного стану лікарняних закладів [13, арк. 19]. Під час діяльності комісії РСІ УСРР, яка обстежила понад 40 лікарняних установ Донбасу, було виявлено значні порушення у виконанні плану лікарняного будівництва, що стосувалися перевищення вартості встановлених кошторисів, надання переваги побудові амбулаторно-поліклінічних закладів над стаціонарними, недостатньої уваги лікарняному будівництві на Донбасі [8, с. 8]. Було прийняте рішення клопотати перед Цусстрахом СРСР про виділення додаткових 2,5 млн крб для будівництва лікарень в Алчевську, Горлівці, Костянтинівці, Рикові [8, с. 9].

Взяття курсу на модернізацію промисловості мало своїм наслідком поступовий відхід від страхових принципів забезпечення медичною допомогою. В постанові ЦК ВКП(б) від 13 грудня 1929 р., що визначала курс перебудови роботи страхових органів із забезпечення застрахованих медичною допомогою, йшлося про необхідність дотримання класових принципів та надання переваги в обслуговуванні застрахованим основних індустріальних районів [7, с. 3]. Останні, за важливістю, були поділені на три групи. До першої із них, що характеризувалася найвищим рівнем забезпечення, пропонувалося віднести: Артемівський, Дніпропетровський, Криворізький, Луганський, Сталінський та Харківський округи. Друга група була представлена Запорізьким, Київським, Миколаївським, Маріупольським та Одеським округами. Робітники та службовці інших округів повинні були забезпечуватися медичною допомогою на загальних засадах [10, арк. 245].

Взяття державою курсу на модернізацію промисловості та реалізація поставлених для цього завдань дещо активізували розбудову лікарняної мережі

індустріальних районів. Водночас загальний санітарний та епідеміологічний стан промислових районів продовжував залишатися незадовільним. На нараді ВУРПС (червень 1930 р.) виступаючі відзначали антисанітарний стан робітничих поселень, наслідком якого були масові епідемії. Зважаючи на це, показник захворюваності на Донбасі більш ніж у 6 разів перевищував загальноукраїнські показники. Більш ніж половина промислових підприємств не могли забезпечити своїх працівників першою медичною допомогою, а при стаціонарному лікуванні одне ліжко припадало на 136 застрахованих осіб [10, арк. 75]. Особливо складним було становище із медичним обслуговуванням на новобудовах. Так приміром, на Дніпробуді у розпорядженні працівників було лише 17 медпунктів. Через велику завантаженість (більше 100 хворих за зміну) робітникам було надзвичайно складно потрапити на прийом до фахових лікарів. Інфекційні хворі через нестачу лікарняних ліжок у стаціонарних медичних закладах змушені були перебувати у бараках з іншими робітниками [1, с. 16].

У директивах першого п'ятирічного плану, визнаючи необхідність покращення медичного обслуговування промислових робітників Донбасу, перед страховими органами ставилися завдання по збільшенню майже у 7 разів пунктів першої медичної допомоги, вдвічі – кількості лікарняних ліжок у розрахунку на одного застрахованого. Крім того, планувалося побудувати 29 амбулаторій, 37 поліклінік, 50 санітарно-ізоляційних та 9 санітарно-спостережних пунктів на великих підприємствах [6, с. 6]. Реалізація поставлених завдань вимагала акумулювання значної суми коштів. Для цього були ліквідовані усі місцеві фонди медичної допомоги, а розподіл асигнувань здійснювався у централізованому порядку. При цьому кошти, виділені для Донбасу та Запоріжжя, становили не менше половини від загальної суми, призначеної для надання медичної допомоги [13, арк. 97]. З фактичним усуненням страхових органів від медичного обслуговування застрахованих їхні кошти в подальшому використовуються переважно для санітарно-побутового забезпечення індустріальних робітників.

Отже, забезпечення робітників та службовців амбулаторно-поліклінічною та стаціонарною лікарською допомогою в 1920-ті рр. здійснювалося, переважно, через систему робітничої медицини, що охоплювала самодіяльну мережу медичних установ, фінансування яких здійснювалося за кошти страхової медицини.

Незважаючи на певні труднощі, викликані відсутністю спеціально обладнаних приміщень та достатньої кількості підготовлених медичних працівників, незадовільною організацією харчування та побуту хворих, несумлінним ставленням окремих медичних працівників до виконання своїх службових обов'язків, функціонування системи робмеду значно покращило медичне обслуговування робітників та службовців.

Джерела та література

1. Інютин Г. Соцстрах на Днепрострое. *Вопросы страхования*. 1932. № 14. С. 16.
2. Кисиль П. Медпомощь на Украине. *Вопросы страхования*. 1926. № 32. С. 20–21.
3. Котляр М. Президиум ВУСПС о положении медпомощи застрахованным на Украине. *Вопросы страхования*. 1926. № 7. С. 8–9.
4. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 312 с.
5. Мовчан Ольга. Медичне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. Вип. 15. С. 19–64.
6. Одинцов Н. Что нужно Донбассу. *Вопросы страхования*. 1931. № 15. С. 6.
7. Перестроить работу в области здравоохранения. *Вопросы страхования*. 1930. № 1. С. 3.
8. Петров Н. Больничное строительство в Донбассе. *Вопросы страхования*. 1929. № 32. С. 8–9.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 2605. Всеукраїнська рада професійних спілок (ВУРПС). Оп. 1. Спр. 1081. Матеріали діяльності Центрального відділу робітничої медицини Наркомздоров'я УРСР (26.01–27.11.1924 р.). 132 арк.
10. ЦДАВО України. Ф. 2851. Головне управління соціального страхування при НКП УСРР. Оп. 1. Спр. 364. Постанови Української ради соціального страхування, план роботи Головоцстраху, звіт про роботу і переписка із будинками відпочинку та санаторіями (1925/1926 р.). 367 арк.
11. ЦДАВО України. Ф. 2851. Головне управління соціального страхування при НКП УСРР. Оп. 1. Спр. 922. Постанови, протоколи, директиви ВУЦВК та Раднаркому УСРР (18.01–17.12.1929). 206 арк.
12. ЦДАВО України. Ф. 2851. Головне управління соціального страхування при НКП УСРР. Оп. 1. Спр. 923. Протоколи, постанови, положення Цусстраху СРСР та Головоцстраху УСРР (12.12.1928–10.12.1929). 267 арк.
13. ЦДАВО України. Ф. 2623. Народний комісаріат праці УРСР. Оп. 1. Спр. 3702. Стенограма доповіді Наркомпраці УСРР на IV з'їзді профспілок України (1928/29 р.). 26 арк.
14. ЦДАВО України. Ф. 2623. Народний комісаріат праці УРСР. Оп. 1. Спр. 5522. Постанови, інструкції, накази ЦВК і РНК СРСР, ВУЦВК, НК РСІ УСРР про роботу відділів та інспектур праці (24.01.1930– 25.08.1930). 183 арк.

НОВЕ ОСМИСЛЕННЯ РУХУ НОВАТОРІВ ДОНБАСУ 1930-Х: ПОГЛИБЛЕНЕ ПРОЧИТАННЯ ДЖЕРЕЛ ПРОТИ БРУДНОГО СПОТВОРЕННЯ

Бум О. М.

In response to certain authors' attempts to once again tarnish the reputation of the movement of industry innovators in Donbas, based on research of lesser-known sources and in-depth reading of contemporary literature, this report once again underlines the importance of comprehensive analysis of the reality of innovations in Ukraine during the industrialization period.

Key words: *innovative ideas, Alexey Stakhanov, Makar Mazai, Soviet industrialization, Stakhanovite movement, innovators of industry.*

Мета дослідження полягає у відповіді на сучасні спроби очорнити, забути новаторів промисловості 1930-х рр., довести ненауковий підхід до висвітлення історії долі відданих будівництву нової промисловості, покращенню матеріального стану робітників, спираючись на нові документальні матеріали директора Маріупольського металургійного заводу ім. Ілліча М. В. Радіна, поглиблене прочитання довго засекречених матеріалів лютнево-березневого пленуму (1937 р.) ЦК ВКП(б), подальше обґрунтування авторської оцінки стахановського руху в докторській дисертації (1991 р.).

Про інтерес до ролі та місця О. Г. Стаханова та інших новаторів виробництва свідчать численні публікації, монографії С. В. Кульчицького, З. Г. Лихолобової, В. С. Бондаренка, статті та брошури молодих дослідників. Водночас за сучасних умов знову посилюються спроби під проводом «нового погляду» забути ім'я молодих новаторів промисловості та відкинути названий ім'ям одного із них рух. Такі підходи зустрічаються не лише в Україні, а й у авторів російського «Большого энциклопедического словаря», численних підручниках з історії Росії, праці американського дослідника Г. Куромії та інших.

Із перебуванням ДонНУ в екзилі, викликаному агресією Росії, імперською політикою гібридної війни російського керівництва, кафедри історії України довелося переглянути робочі програми, розробляти нові спецкурси. Після розмов зі студентами старших курсів і магістрантами мені (після міжфакультетської кафедри) за рішенням вченої ради факультету випала доля читати спецкурси. Серед них «Маловідомі керівники промисловості в умовах радянської індустріалізації України» та «Стахановський рух – рух новаторів виробництва». Цікаво завжди проходила остання тема «Стахановський рух очима сучасних дослідників». Серед основної літератури студенти мали змогу користуватися авторською монографією, художньо-документальним нарисом про О. Г. Стаханова та двома монографіями В. С. Бондаренка [1; 2; 3].

Із початку стахановського руху вийшли численні публікації істориків, економістів, краєзнавців, спогадів безпосередніх ініціаторів та учасників радянської індустріалізації. Радянський період історіографії однозначно оцінює цей рух як організований правлячою партією. Лише наприкінці горбачовської «перестройки» з'являються перші спроби перегляду оцінки руху й особистості О. Г. Стаханова. За «новаторською оцінкою» йдеться про «олівцевих героїв» [16, с. 100].

Працюючи довгий час над проблемами організації управління промисловості в міжвоєнну добу, спираючись на особисті враження та певні знання суті шахтарської праці й особистих зустрічей із керівниками колективів молодіжних шахтарських бригад та О. Г. Стахановим у м. Чистякове (Торез), монографії визначного радянського економіста Є. О. Єрманського [11], я дійшов нового висновку. Цей висновок підтримала Спеціалізована вчена рада на захисті докторської дисертації в КДУ ім. Т. Г. Шевченка (1991 р.). Йдеться про стахановський рух як рух новаторів промисловості на прогресивну систему організації праці й управління виробництвом за участю власне робітників [4, с. 31–35; 8, с. 157–185, 326–383]. Після цього внеском в історію стахановського руху стало понад 40 авторських публікацій, виступів на наукових конференціях у Москві, Санкт-Петербурзі (Російська Федерація), Гомелі (Республіка Білорусь), на міжнародній конференції в Стаханові – Луганську.

Мою наукову позицію поділяв академік НАН України, голова Спільки краєзнавців України П. Т. Тронько, який свого часу починав свій трудовий шлях на Щербинівських копальнях Донбасу. Мені імпував заклик до молодих краєзнавців: «Знати історію, якою вона була... Не провина молодого вибійника і руху, чийм ім'ям почали його називати, а біда, яка йшла від сталінської оцінки руху» [17, с. 12].

У новітній період української історіографії почали переглядати наукові позиції 1980-х рр. Дослідники почали відходити від сталінської оцінки стахановського руху «як вищої форми соціалістичного змагання». Проте з середини 1990-х рр. почали характеризувати рух як визначення рекордного досягнення «завдяки застосуванню прогресивного методу роботи». Йдеться про оцінки С. В. Кульчицького у фундаментальній праці колективу Інституту історії України «Історія України: нове бачення» [13, с. 237]. Там само повідомляється, що «історія не зберегла прізвищ співавторів рекорду». І не дивно, що студенти-магістри на заняттях ставили таке питання: «Як же так, у монографії О. М. Бута названі імена двох кріпильників, а сам Станіслав Владиславович був опонентом на захисті докторської дисертації?». Через декілька років фактично такі ж погляди Станіслав Владиславович засвідчує в публікаціях випуску 1999 р. та 2004 р. [14, с. 209; 18]. І зовсім важко дискутувати на семінарських заняттях, коли студент, який пропустив лекцію, посилається на новітню, як їм здається, авторитет-

ну літературу при підготовці домашнього завдання. Конкретно, в авторитетному десятитомному виданні «Енциклопедія історії України» в статті В. Ю. Васильєва О. Г. Стаханов називається «автором світового рекорду» [9, с. 836]. В цікавій на злобу дня монографії, присвяченій Донеччині та Луганщині у XVII–XXI ст., автори С. В. Кульчицький та Л. Д. Якубова в окремому підрозділі «Стахановський рух» зазначають, що в цьому русі, «який має колосальну історіографію, в якій нелегко розібратися... щоб продертися крізь численні нашарування історичного міфу і встановити реальні обставини рекорду», – стверджують автори, – «треба вивчати першоджерела» [15, с. 256]. Виникає питання: чому одразу «рекорд»? Пригадується, як О. Г. Стаханов на суперечливій розмові бригадирів шахтарських колективів про роботу на «жирних вугільних лавах» почув вислів: «як було у Стаханова». Олексій Григорович підійшов до шахтарів і розв'язав ситуацію: «Я туди (*показав пальцем донизу*) за рекордом не спускався!» [7, с. 2].

У новій монографії шановні дослідники зазначають, що краще вивчив джерела у 1991 р. М. П. Троян [15, с. 256; 19]. А в джерелі, яке я використав у докторській дисертації – постанові пленуму Донецького обкому КП(б)У (вересень 1935 р.) – наголошувалося, що «єдиним шляхом виконання річної програми (*вуглевидобутку – О. Б.*) є шлях стахановський – іншого шляху немає» [10, арк. 32]. В розгорнутій статті на шпальтах обласної газети «Социалистический Донбасс» начальник вуглевидобувної дільниці М. Г. Машуров чесно, відверто і просто розповів про інженерну розробку, реалізацію та наслідки новаторського методу видобутку палива [20, с. 2; 4, с. 155]. Далі в монографії С. В. Кульчицький та Л. Д. Якубова наводять приклад рекордсмена-сталевара Маріупольського металургійного заводу ім. Ілліча М. М. Мазая, посилаючись на «Записки сталевара», перевидання 1990 р. Але й тут є нові докази сутності новаторів, а не рекордсменів у металургії. Йдеться про результат тандему – ідея сталевара, а інженерні розробки – начальника мартенівського цеху. У книзі видавництва «Донбас» П. Ф. Севєрова «Макар Мазай» начальником цеха зневажливо названо «некто Боровльов». Як зазначає дослідниця Г. М. Захарова, авторитетний маріупольський письменник і краєзнавець Л. Д. Яруцький виявив в архівах ім'я дійсного начальника цеху, інженера-новатора сталеваріння Я. А. Шнеєрова [12, с. 28]. Мені довелося й особисто перерахувати в «Ленінці» підшивку «Приазовского рабочего», в якій директор Маріупольського металургійного заводу ім. Ілліча у статті, присвяченій пам'яті Серго Орджонікідзе (лютий 1937 р.) розповідає про прийом на зустрічі у наркома. Там відмічалися результати новаторських плавок на печі сталевара М. М. Мазая, присутній був і Я. А. Шнеєров.

Усі мої роздуми на базі поглибленого вивчення архівних джерел і прочитання опублікованої літератури привели до нової оцінки сутності руху новаторів. Мені здається, що він виник і не міг інакше розвиватися без непримітних

двох умов: дійсність 1930-х рр. свідчила, що без інженерних розробок робітники провідних професій не могли самостійно бути новаторами, тому вже декілька років як я уточнив назву та доводжу сутність спецкурсу: «Велич особистості. Новатори промисловості в умовах радянської індустріалізації України». Отже, йдеться про новаторський метод у вуглевидобутку, розроблений інженером М. Г. Машуровим і виконаний відбійником молотка О. Г. Стахановим. А в металургії ідею подав із пропозиціями сталевар М. М. Мазай, а розрахунки провів і письмове заключення представив (*наводить Л. Д. Яруцький*) інженер Я. А. Шнеєров [4, с. 275–277].

Як бачимо, рух новаторів виробництва в умовах радянської індустріалізації, як би не оцінювали його господарники та не характеризували науковці, все ж треба зараховувати до одного з феноменів 1930-х рр. Поглиблення документальної бази першоджерел, разом із прочитанням новітньої літератури, повинні надихати молодих дослідників, істориків, економістів, краєзнавців. Заслужують на глибше вивчення і розкриття технології сталінського режиму в подоланні негативних настроїв у суспільстві, викликаних нав'язуванням владою рекордних досягнень у добу індустріалізації. Це буде сприяти відновленню справедливості, правди історії та доброї пам'яті про ентузіастів, майстрів розвитку економіки.

Джерела та література

1. Алексей Стаханов: Человек-символ, Человек-легенда, Человек-загадка: художественно-документальный очерк / сост. и ред. А. А. Постнов. Донецк: «Регион», 2005. 196 с.
2. Бондаренко В. С. Вугільний Донбасс в умовах радянської модернізації країни / за заг. ред. О. М. Бута, П. В. Доброва. Донецьк: ДонНУ, 2007. 210 с.
3. Бондаренко В. С. Проблеми розвитку промисловості України в міжвоєнну добу 1921–1941 рр.: радянська історіографія: монографія. Донецьк: ДонНУ, 2012. 268 с.
4. Бут О. М. Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки: монографія. Київ: «Либідь», 1990. 225 с.
5. Бут О. М. Велич особистості в гібридних умовах тоталітаризму: до 80-річчя пам'яті М. В. Радіна *Roxolania Historica = Historical Roxolania*: наук. зб. / редкол.: Ю. А. Святець (гол. ред.) та ін. Дніпро: Ліра, 2018. Вип. 1 (16). С. 269–283.
6. Бут О. М., Добров П. В. Економічна контрреволюція в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст.: від нових джерел до нового осмислення. Вид. 2, випр. і доп. / за заг. ред. О. М. Бута. Донецьк: Укр НТЕК, 2002. 215 с.
7. Бут А. Н. Нас водила молодость... *Горняк. Торезская городская газета*. 2010. 20 марта. С. 4.
8. Бут А. Н. Организация управления промышленностью в 1921–1941 гг.: автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Донецк: ДГУ, 1991. 39 с.
9. Васильев В. Ю. Стаханов Олексій Григорович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Т. 9. Київ: Наук. думка, 2012. С. 836.

10. Державний архів Донецької області. Ф. 326-П. Оп. 1. Спр. 314. Арк. 1–47.
11. Ерманский Е. О. Стахановское движение и стахановские методы труда. Москва: Экономика, 1940. 372 с.
12. Захарова Г. М. Кто он – директор Радин? Мариуполь: «Новый Мир», 2010. 160 с.
13. Історія України: нове бачення: у 2-х т. / авт. кол.: В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко, В. Б. Євтух, Г. В. Касьянов, М. В. Коваль, С. В. Кульчицький, Р. Г. Симоненко, Ю. І. Шаповал; за ред. В. А. Смолія; НАН України; Інститут історії України. Т. 2. Київ: Вид-во «Україна», 1996. 494 с.
14. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ: «Альтернативи», 1999. 336 с.
15. Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 813 с.
16. Лихолобова З. Г. Вугільна промисловість України 1920-х – початку 2000-х років: історіографія. *Нові сторінки історії Донбасу. Зб. наук. ст.* Кн. 15/16. Донецьк: ДонНУ, 2008. С. 90–113.
17. Олександр Микитович Бут: бібліографічний покажчик до 70-ти річчя з дня народження / уклад.: М. Є. Безпалов, В. С. Бондаренко. Донецьк: «Юго-Восток», 2010. 141 с.
18. Радянський проект для України / В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. Київ: Наук. думка, 2004. 528 с.
19. Троян М. П. Стахановський рух: новий погляд. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*: міжреспубліканський відомчий збірник наукових праць. Вип. 1. Київ: Інститут історії України, 1991. С. 69–84.
20. Социалистический Донбасс. 1935. 17 сентября. 4 с.

БИКІВНЯНСЬКИЙ МАРТИРОЛОГ: ДОНЕЦЬКИЙ СЛІД (ПОГОРЕЛОВ ДМИТРО ШАТІЙОВИЧ)

Бривко М. В.

The article on the example of the fate of the Esperanto poet Dmitry Pogorelov examines the mechanism of action of Stalin's political repression, demonstrates how the Soviet power of the Great Terror era fabricated cases of so-called «enemies of the people» and using accusations of Trotskyism, denigrated, the Ukrainian intelligentsia. The last months of the life path of the Ukrainian Esperanto poet on the basis of documents of archival-criminal case from the funds of the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine are covered.

Key words: *D. I. Pogorelov, repression, investigative and criminal proceedings, «Great Terror».*

Багато хто чув про Бабин Яр, але мало хто знає про Биківню. Ще менше хоче сьогодні вірити в розправу над власним народом, здійснену тими, хто мав би захищати його, – радянськими правоохоронними органами. Проте саме вони

розстрілювали безвинне населення, створювали концтабори, під час слідства застосовували насилля, яке перевершувало за жорстокістю катів гестапо – і все це за вказівкою вищого керівництва СРСР, зокрема й генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. В. Сталіна.

Селище Биківня біля м. Києва – тільки один із прикладів, одне з найбільших місць останнього спочинку жертв сталінського терору. Проте майже в кожній області є подібні місця плачу, зокрема й у Донецькій.

Тривалий час тему поховань у Биківні замовчували, хоча, ще у 1941 р. з'являються перші повідомлення про поховання в Биківнянському лісі [3; 11]. В подальшому виходить друком ціла низка публікацій з висвітленням цієї трагедії, наприклад, статті Сергія Кисельова [6; 7; 8], книги: «Биківня: злочин без каяття» (1996) [9], «Биківня – наш вічний біль» (2009) [10], «Биківнянські жертви, або Як працювала «Вища двійка» на Київщині: Документи та матеріали» (2007) [1], і з-поміж останніх видань «Биківнянська трагедія в контексті злочинів тоталітарного режиму» (2017) [2] та чимало інших праць.

Спецділянка НКВС у Биківнянському лісі біля м. Києва – страшний доказ масового злочину радянської влади у 1930-х – початку 1940-х рр., який усіма засобами намагалися назавжди приховати від власного народу. Проте своє існування спецділянка НКВС почала після таємного рішення Президії Київської міської ради від 20 березня 1937 р. про виділення землі біля селища Биківня для спецпотреб НКВС [5, арк. 15]. Головним її призначенням було таємне поховання жертв сталінського терору, розстріляних у київських в'язницях НКВС. Щоночі, без вихідних і святкових днів, вантажівки привозили тіла розстріляних, скидали в підготовлені задалегідь ями і закопували. За підрахунками дослідників, приблизна кількість жертв – близько 30 000–35 000 осіб, похованих на цій ділянці лісу [2, с. 209]. Хоча дослідження триває й досі...

У Биківнянському лісі знайшли останній спочинок не лише робітники, службовці, інженери, військовослужбовці, творча інтелігенція та селяни Києва й Київської області, а й мешканці та уродженці сучасної Донецької області. Серед них – поет-есперантист Дмитро Іпатійович Погорелов, уродженець Маріупольського району Донеччини.

Звертаючись до постаті Дмитра Іпатійовича, а особливо у контексті сталінських політичних репресій, ми фактично спостерігаємо майже практичну відсутність наукових досліджень щодо його життєвого шляху й творчості. Водночас, сьогодні стає все більш актуальним і можливим із відкриттям архівів вивчити та повністю дослідити останні моменти життя відомої постаті Донецького краю.

Згідно з анкетною арештованого, що зберігається в архівно-кримінальній справі, Дмитро Іпатійович Погорелов народився 8 вересня 1883 р. в родині селян села Стародубовка Покровської волості Маріупольського району [4, т. 1, арк. 6].

У Києві Дмитро Іпатійович обіймав посаду завідувача сектора робітничих авторів у видавництві ЦК КП(б)У та був уповноваженим Головліту при Наркоматі освіти УРСР (з 1934 р.). Окрім того, встиг попрацювати у 1924 р. завідувачем партшколи у місті Єнакієво, у 1926–1927 рр. був членом Кам'янець-Подільського окружного КП(б)У, а раніше у 1920–1921 рр. – членом Лисогорського райкому КП(б)У м. Харкова, незабаром ставши членом Чернігівського міськкому КП(б)У. В подальшому у 1932–1934 рр. навчався в аспірантурі Московського історико-філософського інституту. А з 1934 р. його діяльність повністю була пов'язана з м. Києвом.

Напередодні свого арешту, а саме 28 січня 1937 р., Дмитро Іпатійович був виключений з членства у ВКП(б) і звинувачений під час засідання Комісії партійного контролю партійної організації Молотовського райкому КП(б)У м. Києва у участі в антирадянській німецькій організації есперантистів «САТ», а також у тому, що, працюючи у Головліті, займався переглядом отриманої з-за кордону літератури мовою есперанто, допускаючи контрреволюційну троцькістську літературу, та збирав біля себе антирадянські елементи [4, т. 1, арк. 10]. Фактично ці твердження і стали головним звинуваченням Погорелова Дмитра Іпатійовича з боку органів НКВС.

31 січня 1937 р. виписаний ордер на обшук і арешт, а 1 лютого 1937 р. – обшук, проведений у його квартирі за адресою вул. Тимофіївська, 4, кв. 8. Під час обшуку, окрім паспорта та документів біографічного й фінансового характеру, було вилучено особисті листи і низку книг, наприклад, М. Бухаріна «Ленін, як марксист» [4, т. 1, арк. 3, 4].

Водночас, у постанові від 10 лютого 1937 р. помічник начальника 4-го відділення 4-го відділу лейтенант державної безпеки вказував про долучення до слідчої справи № 8719 журналів мовою есперанто, які були пропущені Погореловим Д. І., а саме журналу «Поум», що випускала «троцькістська група» у Барселоні, номерів журналу «Герещуло» та брошури Ланті «Строится ли социализм в СССР» [мовою оригіналу], які стали тією доказовою базою для підтвердження контрреволюційної троцькістської діяльності арештованого [4, т. 1, арк. 13]. Окрім того, до справи долучали як доказ вини Погорелова Д. його заяву в Головліт про дозвіл пересилки літератури на ім'я Карре до Франції та листи від його колег-есперантистів [4, т. 1, арк. 13а]. Хоча жодного журналу мовою есперанто чи згаданої брошури в протоколі обшуку на його квартирі не вилучалося і не було вказано.

Лише 10 лютого 1937 р. відбувся перший допит, що зберігається у справі, де на запитання, чи визнає він себе винним, Дмитро Іпатійович відповів, що *«да, признаю себя виновным в принадлежности и активном участии в контрреволюционной троцкистской организации»*. До діяльності цієї організації він *«был привлечен генеральным секретарем Общества советских эсперантистов в мар-*

те 1934 года в Москве. До этого в 1928 году: в августе месяце: ездил за границу в Готтеборг (Швеция) на VIII съезд эсперантской организации «САТ»... [мовою оригіналу] [4, т. 1, арк. 14].

У подальшому більша частина питань стосувалася його кола знайомств, членів «троцькістської» організації есперантистів, з-поміж яких були названі прізвища *«из активных участников контрреволюционной троцкистской организации, [...] Изгура, Борисова Николая и Викторова-Чеховича»* [мовою оригіналу] [4, т. 1, арк. 19] та залучення його самого до організації та його «троцькістських» поглядів.

Наступний допит Погорелова Д. І. відбувся 22 лютого 1937 р., де він більш детально розповів про свою «контрреволюційну троцькістську діяльність» серед есперантистів України. І, зокрема, про створення безпосередньо самої організації, де посідав чільне місце. За його свідченнями, головним завданням есперантистських троцькістських груп було *«охватить своим влиянием культурные учреждения и предприятия. Для этого использовали созданные нами кружки по изучению языка эсперанто, лекции, доклады по вопросам эсперанто, в которых проводили троцкистскую пропаганду идей создания IV Интернационала. [...] содействовали проникновению и распространению контрреволюционной троцкистской литературы на языке эсперанто»* [мовою оригіналу] [4, т. 1, арк. 33].

Варто відзначити, що на допиті 22 лютого 1937 р. Д. І. Погорелов згадує вищезазначені журнали мовою есперанто, які він, згідно з інструкціями, повинен був здати у 1936 р., але зберігав спочатку у себе, а потім передав Колчинському, і які нібито прочитувалися у троцькістській групі м. Києва на квартирі Миколи Борисова [4, т. 1, арк. 34], що підтверджував на очній ставці Колчинський В. М. [4, т. 1, арк. 333]. Саме ці журнали знаходяться у 2-му томі архівно-кримінальної справи та слугували доказами його «вини» в очах органів НКВС.

Окрім вже згаданих журналів мовою есперанто, на допиті 28 лютого 1937 р. Дмитро Іпатійович згадував журнали «Сениациуло», «Сеннациеца Ревус» та «Перманентная Революция» [4, т. 1, арк. 44]. На ньому ж Д. Погорелов визнав, що він надсилав листи одному з керівників закордонного «троцькістського» центру, в яких *«сообщал о суровом режиме в партии, об отсутствии критики и демократии и отрицательных сторонах строительства в СССР»* [мовою оригіналу] [4, т. 1, арк. 50].

Усі подальші допити мали вже уточнюючий характер. Останній допит, що зберігається у справі, датується 22 серпня 1937 р.

За фальсифікованою органами НКВС справою «контрреволюційної троцькістської організації есперантистів» були арештовані й допитувалися інші члени цієї «організації», що під тиском слідства підтверджували вину Погорелова Д. І. на допитах та очних ставках.

В обвинувальному висновку від 31 серпня 1937 р. Погорелова Дмитра Іпатійовича було звинувачено у скоєнні злочину за ст.ст. 54-8 і 54-11 Карного кодексу УРСР [4, т. 1, арк. 396]. А саме в тому, що він:

А) являлся одним из руководителей контрреволюционной троцкистской террористической организации среди эсперантистов;

Б) по указаниям закордонного троцкистского центра ... создал резервную террористическую группу из эсперантистов;

В) лично и через участников организации информировал закордонный троцкистский центр об отрицательных сторонах жизни СССР;

Г) лично вовлек в троцкистскую террористическую организацию Борисова, Викторова-Чеховича и Колчинского;

Д) распространял закордонную контрреволюционную троцкистскую эсперантскую литературу» [мовою оригіналу] [4, т. 1, арк. 395–396].

Під час закритого судового засідання виїзної сесії Військової Колегії Верховного Суду СРСР 1 вересня 1937 р. Дмитро Іпатійович Погорелов був засуджений до розстрілу [4, т. 1, арк. 400–400 зв.]. Вирок виконаний в одній із в'язниць м. Києва 2 вересня 1937 р. [4, т. 1, арк. 401]. Похований Дмитро Іпатійович також таємно, імовірно, на території колишньої спецділянки НКВС у Биківнянському лісі.

Тривалий час його ім'я було забуте серед українського загалу, і лише у 1992 р., на підставі Закону УРСР від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» *«за відсутністю сукупності доказів, що підтверджували винуватість засудженого у контрреволюційній діяльності»*, був реабілітований [4, т. 1, арк. 415 зв.].

Отже, ми бачимо абсурдність звинувачень органами НКВС відомого поета-есперантиста. Та цей приклад яскраво свідчить про безжальність сталінського терору щодо власних громадян. І сьогодні, через 80 років після подій «Великого терору», ми повинні пам'ятати про безвинних жертв комуністичного режиму, згадати про їхнє життя, про те, якими вони були. Та пам'ятати про жахіття тоталітарного комуністичного минулого.

Джерела та література

1. Биківнянські жертви, або Як працювала «Вища двійка» на Київщині: Документи та матеріали / автор-уклад. А. І. Амонс. Київ: МАУП, 2007. 608 с.
2. Биківнянська трагедія в контексті злочинів тоталітарного режиму (до 15-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»): Збірник статей за матеріалами науково-практичної конференції, м. Київ, 8 грудня 2016 р. / упоряд.: Б. Б. Біляшівський, Т. Л. Шептицька; ред. кол.: Г. В. Боряк, Р. Ю. Подкур, Б. Б. Біляшівський, Я. М. Файзулін, Т. Л. Шептицька. Київ: б.в., 2017. 340 с.

3. Викриті могили помордованих людей (за воєнним кореспондентом А. П. Кольмусом). *Львівські вісті*. 1941. 4 жовтня (№ 49). С. 3.
4. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 68925фп.
5. Державний архів м. Києва. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 9686.
6. Киселев С. Тайна Биковнянського леса. *Літературна газета*. 1988. 30 листопада (№ 48). С. 2.
7. Киселев С. Ещё раз о Быковне. Заметки на полях расследования. *Литературная газета*. 1990. 10 октября (№ 10). С. 13.
8. Киселев С. Архипелаг Быковня. *Комсомольское знамя*. 1990. 9 октября (№ 194). С. 4–5.
9. Лисенко М. Г. Биківня: злочин без каяття: літературно-публіцистичний нарис. Бровари: Броварське літературне об'єднання «Криниця», 1996. 136 с.
10. Лисенко М. Биківня – наш вічний біль. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 368 с.
11. Шляхом мордувань. *Українське слово*. 1941. 8 жовтня (№ 25). С. 2.

МОНОПРОФІЛЬНІ МІСТА ДОНБАСУ В МІСТОБУДІВНІЙ СТРАТЕГІЇ КІНЦЯ 1920-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1950-Х РР.

Богуненко В. О.

The power-strategic factors of forming of the urban phenomenon – the Donbas monoprofile cities networks are examined during the USSR industrializational period and post-war renewal. The dominants of an architectural and planning, infrastructural development of these cities are determined.

Key words: urban strategy, Donbas, monoprofile cities.

Поселенська структура Донбасу (у варіанті його визначення як економіко-соціокультурної цілісності в межах Донецької та Луганської областей), містить велику мережу монопрофільних міст, залежних від діяльності підприємств однієї або кількох суміжних галузей. Нині з вісімдесяти дев'яти міст регіону сімдесят мають ознаки монопрофільності; шістьдесят вісім із цих населених пунктів регіону (в яких мешкає біля чверті його населення) отримали міський статус у період існування СРСР. Більшість із них (сорок два міста) пов'язані з вуглевидобувною галуззю; решта – із залізничною, хімічною, енергетичною, вогнетривкою та ін.

Останнім часом дослідження історико-урбаністичного феномена монопрофільних міст Донбасу актуалізоване через його комплексну промислово-економічну та соціально-культурну значущість у загальноукраїнському масштабі. У процесі звернення до зазначеної проблематики важливим є виявлення характеру містобудівної стратегії влади, що визначила формування урбаністичної специфіки великої частини монопрофільної периферії регіону в період кінця 1920-х – першої пол. 1950-х рр., в історико-політичному вимірі – добу сталінізму в СРСР.

Метою роботи є розгляд генези мережі монопрофільних міст Донбасу в умовах впровадження владної стратегії містобудування у зазначений період. Це потребує визначення характеру цілепокладання урбанізаційних процесів у регіоні, відповідних критеріїв міського простору, варіантів типології міських поселень, що впливало на формування просторово-організаційних, архітектурно-планувальних, інфраструктурних рішень стосовно мережі монопрофільних міст Донбасу.

У сучасній українській історичній науці увагу владно-стратегічним «проблемним аспектам» урбанізації Донбасу приділяли З. Лихолобова, О. Алфьоров [5] та ін.; об'єктом досліджень обрали «мономіста» регіону К. Кузіна, В. Куліков, І. Склокіна та ін. В історико-архітектурному дослідженні формування центрів міст Донбасу О. Губанова [7] визначалися специфічні просторово-організаційні риси певних типів поселень регіону; територіальний аспект історії міст УРСР висвітлював О. Андрощук [6]; характер містобудівної політики періоду існування СРСР вивчали М. Меєрович [8; 9], Є. Конишев, Д. Хмельницький [9] та ін.

Незважаючи на усвідомлення надважливості питання урбанізації, пов'язаного з відтворенням соціальної бази режиму більшовиків, до кінця 1920-х рр. відповідна політика влади у регіоні здебільшого втілювалася в адміністративне впорядкування наявного «урбаністичного фонду» (зокрема, керуючись затвердженою постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 16 квітня 1924 р. «Інструкцією про порядок віднесення залюднених пунктів до розряду міських або сільських поселень», постановою ВУЦВК від 28 жовтня 1925 р. про скасування терміна «містечка» [6, с. 134]). Наприкінці 1920-х рр. на Донбасі існувало 9 міст, із них одне – монопрофільного характеру (Красний Луч, що став містом у 1926 р.). Та вже наприкінці 1920-х рр., в умовах утвердження тоталітаризму, мілітаризоване економіко-промислове цілепокладання обумовило відповідні економіко-господарські, соціально-демографічні, архітектурно-будівельні процеси, що привели до формування більшості міст Донбасу, зокрема багатьох монопрофільних.

Визначальними при цьому було затвердження критеріїв міста, питання методики містобудування. Зокрема, у 1920-х рр. відбувалися жваві дискусії щодо норм «соціалістичного розселення», переваг та недоліків концентрації виробництва та, відповідно, «трудових ресурсів» у великих містах та ін. Вони припинилися із впровадженням норм «соціалістичного розселення», пов'язаного з рішеннями Другої конференції КП(б)У у квітні 1929 р., що визначали масштаб «соц-міст», їхній територіально-планувальний та кількісно-демографічний характер відповідно до виробничих потреб [8].

У цей час безальтернативним було бачення промислової урбанізації країни (що здійснювалося в екстенсивній економіко-господарській моделі). У резолюції червеного Пленуму ЦК ВКП(б) 1931 р. «Про московське міське господарство та розвиток міського господарства СРСР» відзначалося: «лише за три останні ро-

ки партії та радянській владі» вдалося серйозно підійти до урбанізаційних питань в умовах переходу від відновлювального до реконструктивного періоду, стрімких темпів індустріалізації, що викликає появу нових міст та «перетворення так званих міських селищ», райцентрів у «соціалістичні міста» [4, с. 314–315].

Донбас як старопромисловий регіон із перспективою потужного розвитку насамперед через наявність великих природних ресурсів став одним із головних центрів промислової урбанізації СРСР. Розробкою генеральних планів з 1930 р. для міст республіки, зокрема Донбасу, займався, переважно, Державний інститут проектування міст (Діпромісто) [7, с. 9]. Питаннями розвитку інфраструктури міст республіки відтоді ж опікувалася комунальна секція у складі Державної планової комісії при Раднаркомі УСРР; з 1938 р. вона була реорганізована у сектор житлово-комунального господарства Держплану (пізніше, у 1943 р., його було перейменовано на відділ житлово-комунального господарства, у 1953 р. – на відділ міського господарства Держплану [1, с. 2]).

Через стрімку індустріалізацію вже на кінець 1930-х рр. на Донбасі існувало 50 міст; понад тридцять із них були пов'язані з моногалузевим виробництвом; двадцять дев'ять і в подальшому зберегли монопрофільний статус. Зокрема, підприємства вугільної галузі стали містоутворюючими для міст: Чистякове (1932 р.), Ровеньки (1934 р.), Антрацит (1938 р.), Артемово (1938 р.), Гірське (1938 р.), Довжанськ (1938 р.), Дзержинськ (1938 р.), Золоте (1938 р.), Ірміно (1936 р.), Краснодон (1938 р.), Моспине (1938 р.), Новоекономічне (1938 р.), Сніжне та Новий Донбас (1938 р.; згодом ці міста були об'єднані), Паризька Комуна (1938 р.), Первомайськ (1938 р.). Містоутворюючі підприємства таких міст, як Волноваха (1938 р.), Дебальцеве (1938 р.), Іловайськ (1938 р.), Красний Лиман (1938 р.), Ясинувата (1938 р.), належали до залізничної галузі; Красногорівки (1938 р.) та Часового Яру (1938 р.) – вогнетривкої; Рубіжне (1934 р.) та Петровське (1938 р.) – хімічної; Зугрес (1938 р.) – енергетичної; Амвросіївка (1938 р.) – цементної, Пролетарськ (1938 р.) – склоробної, Сватове (1938 р.) – переробної. До кінця 1930-х рр. міське населення, порівняно з 1926 р., зросло в 4 рази й склало 74 % населення Донбасу, що збільшилося удвічі та становило 4,9 млн осіб [5, с. 24–25].

Під час планування будівництва соцміст застосовувалися розроблені норми «соціалістичного розселення» [8; 9, с. 126]. Водночас архітектурно-планувальний, інфраструктурний розвиток окремих міст, що відбувався в екстенсивно-економічній моделі, відповідно до промислово-господарського значення та демографічних характеристик мав свої особливості. Зокрема, більшість міст на Донбасі, залежних від моногалузевого виробництва, утворювалися в 1930-ті рр. «механічно», внаслідок злиття робітничих селищ, колоній, що виникли раніше; не відрізнялися виразністю сплановані центри «соцміст», заснованих навколо окремих підприємств [7, с. 8].

У повоєнне десятиліття розробка Діпромiстом генеральних планiв мiст i селищ Донбасу провадилася у контекстi їхнього вiдновлення та реконструкцiї; уряд видiляв великi кошти на вiдбудову промисловостi рiгiону. У повоєнне десятилiття на Донбасi статус мiста отримали лише два поселення: шахтарськi селища Добропiлля (1953 р.) та Шахтарськ (1953 р.). За традицiйного милiтаризацiйного цiлепокладання до «пафосу вiдновлення» на засадах мiстобудування додається прагнення «закрiпити урбанiстичнi досягнення» та продемонструвати переваги соцiалiстичної промислової iндустрiалiзацiї. Наприклад, владна спроба впорядковано пiдйти до визначення перспектив та норм мiстобудування у рiгiонi у повоєнне десятилiття вiдображена у цiкавiй працi «Класифiкацiя мiст УРСР», пiдготовленi фахiвцями Дiпромiстом у 1946–1947 рр. [2], де при визначеннi поняття «мiсто» автори намагалися проводити «демаркацiйнi лiнii» як за кiлькiсними та якiсними демографiчними показниками (утворюючи групи мiст), так i за виробничо-профiльними (утворюючи пiдгрупи) [2, с. 4–6], декларуючи при цьому мету «створення справжнiх соцiалiстичних мiст, гiдних великої сталiнської епохи» [2, с. 8]. Видiлення категорiй мiст через поєднання класифiкацiй за кiлькiстю населення та народно-господарським профiлем, що застосовувалися у другiй пол. 1940-х рр., дає змогу стверджувати, що тодi вже оформлювалося стратегiчне бачення проблематики монопрофiльних мiст [2, с. 6]. Зокрема, хоча визначення мiст як «промислових» могло стосуватися як багатопрофiльних, так i монопрофiльних, кiлькiсть населення вже сформованих на той час промислових мiст з населенням до 50 тис. ускладнювала тодi розвиток у них потужної рiзногалузевої iндустрiальної бази (в умовах обмеження демографiчних ресурсiв села внаслiдок проходження «урбанiзацiйного екватора» у 1950-тi рр.). Через це можна стверджувати, що у 1940–1950-тi рр. вiдбулося закрiплення монопрофiльного статусу багатьох мiст Донбасу. Зокрема зазначалося, що у Донбасi розвиток населених пунктiв, якi належали до II групи (з довоєнною чисельнiстю населення вiд 10 до 25 тис. осiб), як наприклад Ровеньки, Золоте, Iрмiне, Ново-економiчне, Новий Донбас, Гiрське, Донецько-Амросiївка, iм. Артема, «повнiстю пов'язане з подальшим розвитком кам'яновугiльної промисловостi, що намичається» [2, с. 159]; водночас визначалося, що «мiста Часiв Яр, Красногорiвка i в подальшому будуть розвиватися як центри, що обслуговують металургiю, галузi промисловостi вогнетривiв»; Волноваха та Ясинувата – пов'язанi з залiзничною галузю тощо [2, с. 160].

Розвитку поселенської структури Донбасу в контекстi його економiко-господарського районування в цей час була присвячена ще одна аналітична праця Днiпромiста 1946 р. – «Районне планування Донецького басейну» (за ред. В. I. Новiкова) [3], де визнавалася необхiднiсть «детально вивчити склад населення та специфiчнi умови розселення в Донецькому басейнi, наявнi зв'язки мiсць

проживання з пунктами прикладання праці, стан населених місць, що існують, характер їхнього житлового фонду, їхній санітарний стан та ступінь благоустрою, архітектурно-пейзажні особливості району та інші фактори та умови, що характеризують сучасний Донбас, його особливості, потреби та невикористані можливості» [3, с. 19]. Можна припустити, що зазначена теоретиками необхідність покращення житлових умов в усіх населених пунктах регіону, прагнення перетворити міста та робітничі селища «у ще більш благоустроєні, прикрашені зеленню та квітами, краще освітлені, замощені, такі, що відповідають постійно зростаючим вимогам населення» [2, с. 184] великою мірою стратегічно була обумовлена «плинністю кадрів», зокрема з монопрофільних міст у багатопрофільні. При цьому розрахунки щодо здійснення понад половини житлового будівництва в УРСР у роки четвертої, «відновлювальної» п'ятирічки в «трьох найбільших промислових областях: Сталінській, Ворошиловградській та Дніпропетровській» [2, с. 177], перспектив розвитку індустріального та індивідуального будівництва, благоустрою тощо пов'язувалися як з місцевими радами, так і з «особливою роллю, що «в найближчій перспективі займає розвиток житлового будівництва за лінією міністерств та відомств, що покликане задовольнити потреби та покращити житлові умови робітників та інженерно-технічного персоналу, задіяного на видобутку вугілля в Донбасі» [2, с. 177–178].

Цікаво, що у праці «Класифікація міст УРСР» при розгляді «групи міст східних областей» відзначалося поступове збільшення долі багатоповерхових житлових будинків зі зростанням міст за чисельністю населення, що було наслідком «високої інтенсивності забудови великих міст та екстенсивного освоєння територій у містах, малих за кількістю населення» [2, с. 102]. Те, що у «середніх та невеликих містах» та значних селищах Донбасу передбачалося проектування переважно одно- та двоповерхового будівництва, пояснювалося невизначено: «урахуванням... сукупності факторів та міркувань, що впливають на проектну поверховість житлового фонду» [3, арк. 164 зв.]. Також у цій праці піднімалися питання покращення комунальних, зокрема санітарно-технічних норм, зокрема у малих та середніх промислових містах Донбасу. Зокрема визнавалося характерним, що у багатьох середніх та малих «промислових» та «транспортних» містах східних областей «потужність відомчих водопроводів є значно більшою, ніж по комунальних водопроводах та складає 62 % до загальної потужності усіх водопроводів» [2, с. 119]. Зазначалося, що частина міст «мають виключно відомчі водопроводи, як наприклад: Красний Лиман, Дружківка, Іловайськ, Рубіжне та низка інших». Зауважуючи, що багато міст, разом із відомчими, мають і комунальні водопроводи (як наприклад Сніжне, Чистякове, Ворошилівськ, Костянтинівка» та ін.), визнавалося, що потужність відомчих значно перевищувала потужність комунальних [2, с. 120]. Це демонструє, що нерозвиненість комуналь-

ного господарства, залежність міської інфраструктури від виробничих потужностей, розташованих у межах населеного пункту, успадкована від доби індустріалізації, усвідомлювалася як проблема для монопрофільних міст у другій половині 1940-х рр.

Суспільно-політичні трансформації, пов'язані зі зміною вищого керівництва СРСР, потреба проведення повторної «наздоганяючої модернізації» СРСР в умовах «холодної війни», глобальної суперечки систем знову, як і в 1930-х рр., обумовили процеси подальшої урбанізації регіону, передусім через екстенсивне освоєння його природних ресурсів та механічне демографічне поповнення. З цього часу на владно-управлінському рівні спостерігалися зміни певних положень містобудівної стратегії, початок яких символічно втілюється у постанові від 4 листопада 1955 р. «Про усунення надлишків у проектуванні і будівництві» [7, с. 11].

Отже, у період, що досліджувався, не існувало чіткої та послідовної містобудівної стратегії влади стосовно монопрофільних міст Донбасу. До кінця 1930-х рр. застосування норм «соціалістичного розселення» під час проектування промислових «соцміст» в екстенсивній економіко-виробничій моделі та в умовах форсованої індустріалізації призвело до появи в регіоні близько трьох десятків подібних урбаністичних утворень, що мали суттєві архітектурно-планувальні, інфраструктурні відмінності від багатопрофільних міст регіону. До усвідомлення характерних економічних та демографічних особливостей та ризиків функціонування цих міст наблизилися фахівці-теоретики містобудування в СРСР у другій половині 1940-х рр. Проте їхнє функціонування в екстенсивній економічній моделі унеможливило подолання критичної залежності від містоутворюючого виробництва та програмувало несприятливі інерційні сценарії майбутнього розвитку міських об'єктів.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищої влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 337. Оп. 26. Передмова до опису. С. 1–3.
2. ЦДАВО України. Ф. 4906. Оп. 2. Спр. 59. Класифікація городів УССР. Київ. 1947 г. 197 арк.
3. ЦДАВО України. Ф. 4906. Оп. 2. Спр. 263. Районное планирование Донецкого бассейна. 281 арк.
4. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Т. 5. 1961–1965. Москва: Политиздат, 1984. 446 с.
5. Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.). Донецьк: Український культурологічний центр; Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка, 2008. 192 с.
6. Андрощук О. В. Міські поселення в системі територіального устрою УРСР 40–60-х рр. XX ст. *Краєзнавство*. 2006. № 1–4. С. 134–140.

7. Губанов О. В. Композиційно-просторові принципи формування ансамблів 1930-х рр. ХХ ст. в історичних центрах міст Донбасу: автореф. дис. ... канд. архітектури. 18.00.01. Харків, 2008. 20 с.
8. Меєрович Марк. Соцгород. Концепция социалистического расселения. URL: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/meerovich/meerovich_sots.html
9. Меєрович М. Г. Коньшева Е. В., Хмельницький Д. С. Кладбище соцгородов. Градостроительная политика в СССР 1928–1932 гг. Москва: РОССПЭН, 2011. 270 с.

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТІ ЧЕРЕЗ СПОГАДИ РЕПАТРІАНТІВ ДОНБАСУ (НА МАТЕРІАЛАХ АРТЕМІВСЬКОГО (БАХМУТСЬКОГО) РАЙОНУ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Конциур В. В., Конциур М. М.

The main problems of socialization of repatriated Soviet citizens in the first post-war years are studied on the base of a wide range of published and archival documents. The authors come to the conclusion that the Soviet government was interested in the return of its citizens who had been taken for the forced labor to Germany, but a long stay of the former Ostarbeiters under the influence of a «non-Soviet» everyday life and changes in their outlook caused a threat to the system. For the purpose of self-preservation, the authorities emphasized the equal rights of the repatriates with the other Soviet citizens through normative documents, but in practice they initiated a strict control and mistrust towards the repatriates.

Key words: *Soviet power, repatriated citizens, post-war period, socialization.*

75-ту річницю перемоги над нацизмом у Другій світовій війні українське суспільство зустрічає розколотим і дезорієнтованим. Однією з причин такого становища є маніпуляції історичною пам'яттю народу та відсутністю сформованої культури пам'яті. Остання передбачає прийняття власне історичної пам'яті з усіма її як героїчними, так і болючими, неприємними сторінками. Одним із таких важких питань у пострадянських країнах залишається проблема повернення і соціалізації у повоєнне радянське суспільство «східних робітників», які опинилися за кордоном на примусових роботах під час Другої світової війни.

Офіційна влада Радянського Союзу десятиріччями робила вигляд, що такої проблеми не існує. У 1990-х рр. з'являються роботи В. Земскова, П. Поляна, які одні з перших почали досліджувати питання повоєнної репатріації радянських громадян [5, 6, 12]. Посутнє зростання інтересу українських науковців до долі остарбайтерів у різних регіонах УРСР засвідчують дослідження останніх років. Зокрема, монографію Т. Пастушенко присвячено вербуванню, примусовій праці та репатріації остарбайтерів Київщини [11], наукове дослідження А. Ліньова –

процесу репатріації мешканців Південно-Західного регіону УРСР [10], М. Бака та В. Лахно – Полтавської області [1, 9], О. Забронець – Волинської області [3], В. Холодницького – Чернівецької області [16], І. Тимків – Тернопільської області [15].

Проблеми репатріації у Сталінській (Донецькій) області знайшли висвітлення в роботах А. Саржана, Н. Шипік [14, 20]. До науково-документальних видань укладачі С. Сикварова та І. Карнацький додали спогади колишніх оstarбайтерів міста Артемівська та Артемівського району, які не тільки розповідають про жахи життя в окупації та особливості примусової праці в нацистській Німеччині, а й про проблеми, з якими репатріанти стикнулися після повернення на батьківщину [4, 7].

Мета нашого дослідження полягає в аналізі становища репатріантів Донеччини в перші повоєнні роки, умов їхньої ресоціалізації після повернення на батьківщину.

Джерельною базою дослідження є переважно архівні матеріали та спогади очевидців із м. Бахмута (Артемівська) та Бахмутського (Артемівського) району Донецької області, які дають змогу неупереджено поглянути на проблему організації повернення громадян УРСР, які в роки Другої світової війни примусово працювали в нацистській Німеччині. Основний акцент у нашому дослідженні зроблено на спогадах репатріантів, оскільки вони не тільки розповідають про проблеми, з якими їм довелося стикнутися, а й, що найважливіше, висловлюють своє ставлення до тих подій, які з ними відбулися після повернення на батьківщину.

Проблему масового й організованого повернення на батьківщину своїх громадян Радянський Союз розпочав вирішувати в 1944 р. Постановою Ради Народних Комісарів СРСР було створено Управління Уповноваженого у справах репатріації, за підрахунками якого на кінець війни поза межами СРСР залишилося близько 5 млн радянських громадян: військовополонених, біженців та цивільних осіб, вивезених на примусові роботи, більшість із яких становили так звані «східні робітники» – оstarбайтери [6, с. 3–9]. Як зазначалося у доповідній записці завідувача організаційно-інструкторським відділом ЦК КП(б)У від 28 червня 1945 р. «Про політичні настрої громадян СРСР, яких було репатрійовано з Німеччини на Україну і робота з ними», тільки з території УРСР насильно було вивезено до Німеччини 2 млн 143,5 тис. осіб [18, арк. 2]. Зі Сталінської області було насильно вивезено 252 239 осіб [19, арк. 71], зокрема з м. Артемівська – 2 261 особу [2, спр. 1, арк. 83].

Згідно з договорами, які Радянський Союз уклав протягом 1945 р. з Великобританією, Сполученими Штатами та Францією, репатріація була обов'язковою для всіх колишніх жителів територій, які до 1939 р. входили до складу СРСР [19]. Для організованого повернення громадян радянською владою було створено цілу

систему перевірко-фільтраційних пунктів (таборів). На органи репатріації влада покладала, окрім численних організаційних завдань (прийом, облік і розподіл репатрійованого населення, організація транспортування, харчування, медичного обслуговування тощо), і політичну фільтрацію осіб, які тривалий час перебували за кордоном [8]. Зазвичай після повернення додому репатріантам необхідно було знову пройти перевірку в органах держбезпеки.

Переважна більшість спогадів колишніх оstarбайтерів містить інформацію про обидва етапи перевірки, але є й такі, що засвідчують недотримання цієї процедури. Мешканка м. Артемівська Марія Іванівна Алексеєнко зазначає, що їй дійсно двічі довелося проходити перевірку органами НКВС – при відправці на репатріацію, а вдруге – тільки перед вступом до партії. Під час перевірок опитували не тільки її, а й тих, кому довелося працювати поруч із нею в Німеччині. Врешті-решт вона навіть надала перевіряючим довідку від гінеколога, щоб довести, що повернулася незайманою [4, с. 88–89]. Неодноразові перевірки НКВС проходила й мама Світлани Романівни Дегтярьової, яка за те, що була в Німеччині, «відпрацьовувала» на спецпідприємстві та давала підписку про «нерозголошення» інформації щодо перебування в Німеччині. Сама ж Світлана Романівна в подальшому в біографічних даних, замість факту перебування в Німеччині, вказувала окуповану територію на Західній Україні [7, с. 23].

Траплялися випадки, коли репатріанти не проходили процедуру перевірки, оскільки деякі оstarбайтери у своїх спогадах або взагалі не згадують про перевірко-фільтраційні пункти, або, як Катерина Іванівна Леонтєва, наголошують, що до НКВС їх не викликали та й інших перевірок вони не проходили [4, с. 183]. Ганна Карпівна Кирик, згадуючи своє перебування в таборі для переміщених осіб у м. Бресті, взагалі говорить про цей час виключно як про карантин, під час якого репатріантів оглядали та надавали допомогу лікарі [7, с. 46].

Характеризуючи загальне емоційне забарвлення спогадів репатріантів із Артемівського району про цей підготовчий етап повернення додому, можна виділити три основні моменти, які найчастіше зазначаються в їхніх розповідях:

- нейтральна згадка про факт перевірки чи перебування у перевірко-фільтраційному пункті;
- спогади про тривале перебування у важких умовах на території перевірко-фільтраційного пункту;
- вдячність співробітникам за допомогу і врятоване життя;
- гіркота й образа, особливо на адресу співробітників НКВС, які демонстрували презирливе ставлення до оstarбайтерів.

Нелегким було становище репатріантів і коли вони прибували на місце постійного проживання, де в них виникали проблеми з розселенням, працевлаштуванням та налагодженням стосунків зі співвітчизниками. Офіційна позиція дер-

жави щодо цієї проблеми відбита в постанові ЦК ВКП(б) від 4 серпня 1945 р. «Про організацію політико-просвітницької роботи з репатрійованими радянськими громадянами»: «Окремі партійні та радянські працівники встали на шлях загальної недовіри до репатрійованих радянських громадян. Необхідно пам'ятати, що радянські громадяни, які повернулися, знову отримали всі права радянських громадян і повинні брати активну участь у трудовому та суспільно-політичному житті» [13, с. 86]. Але в реальності новоприбулих громадян сама ж влада намагалася усунути від керівних посад і тримати подалі від важливих економічних центрів держави, що підтверджують численні архівні матеріали [17, арк. 23–24].

Двоїсну позицію радянської влади можна пояснити тим, що:

– з одного боку, масове повернення радянських репатріантів було життєво важливим для відновлення зруйнованого війною господарства Радянського Союзу, крім того, факт їхнього повернення був покликаний продемонструвати всьому світові переваги соціалізму над капіталізмом;

– з іншого боку, влада остерігалась мільйонів репатріантів і не довіряла їм, оскільки вони могли нести загрозу існуючому ладу. Тривале перебування остарбайтерів за межами країни та її партійно-ідеологічного контролю могло призвести до повернення великої кількості антирадянськи налаштованих людей.

Заради справедливості маємо зазначити, що жорсткі заходи перевірки і контролю з боку радянської влади щодо репатріантів були зумовлені тим фактом, що перед приходом частин Червоної Армії гітлерівці розгорнули особливо потужну агітаційну роботу серед остарбайтерів. Значна кількість репатрійованих громадян під час бесід зізнавалася в тому, що під загрозою розстрілу дали підписку гестапо про те, що, прибувши на територію Радянського Союзу, будуть працювати на користь Німеччини [17, арк. 13].

Як свідчать матеріали архівів, остарбайтерам погрожували тим, що прийдуть росіяни і всіх розстріляють, стверджували, що радянська влада оголосила ворогами народу та зрадниками батьківщини всіх, хто побував у Німеччині. Також їм пропонували вступати до лав СС та так званої російської визвольної армії [17, арк. 16; 19, арк. 12–13]. Є. З. Кононова також говорила про залякування з боку господині будинку, на яку вона працювала в Німеччині. Та стверджувала, що дівчину після повернення на батьківщину зішлють до Сибіру [7, с. 54], на щастя, вона благополучно повернулася додому. Але серед артемівських репатріантів була родина, яку дійсно було відправлено до таборів після повернення з Німеччини. Іда Степанівна Хайло була вигнана на примусові роботи до Німеччини підлітком разом із родиною. Коли стало відомо про закінчення війни, німці відмовляли їх від повернення додому: «... пугали, что Советы нас на куски порвут. Но мы не верили. Ждали своих». Внаслідок того, що мати Іди Степанівни була етнічною німкенєю, після перевірки їх було заслано до Сибіру. Іда Сте-

панівна зазначала, що спочатку ставлення місцевих до новоприбулих було ворожим, говорили: «Фрицев привезли!». Але досить швидко ставлення до репатріантів змінилося на краще, місцеві жителі допомогли їм облаштуватися і прижитися на новому місці. Після смерті Й. Сталіна родина Іди Степанівни отримала можливість залишити місце заслання, але на рідну Житомирщину повертатися їм було заборонено, тому родина залишилася жити у Томську до 1957 р., після чого переїхала до Артемівська [7, с. 109].

Із прибуттям додому для репатріантів починався новий етап ресоціалізації. Вони обов'язково мусили реєструватися у відповідних органах за місцем проживання й проходити повторну перевірку. Зокрема, Галина Кирилівна Буряк та Наталя Миколаївна Горбачева згадують, що після прибуття до Артемівська вони були зобов'язані протягом чотирьох днів відвідати прокуратуру, після чого протягом трьох днів Наталя Миколаївна отримала паспорт, хоча інші дівчата, за її словами, місяцями не могли отримати документи [7, с. 13, 18]. Про тривалі перевірки у НКВС та перехресні допити, які передували отриманню паспорта, згадують і Неоніла Дмитрівна Козаченко та Володимир Іванович Дяченко [7, с. 52, 37]. Н. М. Горбачева прокоментувала ситуацію так: «Мы были как несоветские» [7, с. 18]. Отже, самі репатріанти почували себе як такі, що перебувають поза межами радянського суспільства. Відчуття такої «другосортності» поглиблювала неможливість отримати вчасно документи та влаштуватися на достойну роботу. Наприклад, Зінаїда Михайлівна Кругова, повернувшись до Артемівська в 1945 р., до 1949 р. не мала паспорта, а тільки довідку, внаслідок чого на роботу нікуди не могла влаштуватися – тільки на розбір завалів [7, с. 67].

Прискіпливість і кількість перевірок репатріантів, темпи їхньої ресоціалізації значною мірою залежали від того, де і в яких умовах перебували остарбайтери на території Німеччини. Зазвичай, особливо ретельно перевіряли тих, хто працював у сільській місцевості на господаря. Ці остарбайтери нерідко поверталися додому у досить гарному фізичному стані та добротному одязі. Наприклад, Євдокія Захарівна Кононова перед звільненням працювала в будинку та на горді німецької родини. Згадувала, що її не ображали і навіть пропонували залишитися і далі працювати після приходу американських військ. Вона ж прагнула повернення додому – до села в Полтавській області. Але вдома їй тривалий час не видавали документи, хоча перевірку вона пройшла. Через знайомих Євдокії Захарівні вдалося отримати довідку і переїхати до Артемівська, де тільки після року частих перевірок НКВС вона отримала паспорт [7, с. 55].

Про інший досвід соціалізації вдома згадує Клавдія Костянтинівна Ковальова. Після повернення у 1945 р. до м. Артемівська з концтабору Освенцим, вона була відразу направлена на навчання на трирічні курси медсестер, розраховані на тих, хто не мав документів. А під час хірургічної практики лікар за-

пропонував їй видалити з руки лагерний номер, і вона погодилася. Клавдія Костянтинівна також зауважила, що відразу після звільнення з концтабору до в'язнів намагалися приєднатись і ті, хто працював на німецьких господарів, оскільки теж хотіли від'їстись, але з лагерними їх сплутати було неможливо: «...нас сразу видно было по худобе и слабости. Многие даже ходить не могли» [7, с. 49]. К. Курилова, яка пройшла через табори Терезин, Освенцим, Буди, Біркенау та Бельзен у своїх спогадах про повернення додому в серпні 1945 р. відразу переходить до інформації про відновлення навчання в інституті та подальшу роботу інженером-геологом [7, с. 83], жодних згадок про перевірки в її розповіді немає.

Досить поширеними були випадки, коли переслідування репатріанти зазнавали не від спецслужб, а від рядових співвітчизників. Ганна Кіндратівна Литвинчук була шокована зустріччю репатрійованих жінок, коли їх вивезли з Німеччини на звільнені від нацистів території: їх ображали і питали, скількох дітей вони везуть із собою – «подарунків від німців» [7, с. 86]. Схожі спогади залишилися і у Євгенії Петрівни Макогон: «В этом лагере [радянському] с нами очень плохо обращались, оскорбляли и военные, и гражданский персонал... Дома нас тоже встретили неприветливо, очень долго проверяли» [7, с. 92]. Клавдія Федорівна Щербина згадує: «Після повернення з Німеччини ніяких переслідувань з боку НКВС не було. Тільки, коли хотіла вступити до колгоспу, то голова колгоспу не прийняв – вигнав» [21]. Олені Тимофіївни Булатовій також доводилося чути звинувачення у зраді: «Вы изменники, надо было не работать на врагов, покончить жизнь самоубийством». Хоча згодом, як вона зазначає, ставлення стало м'якшим [7, с. 11].

Поряд із такими випадками ворожого ставлення до колишніх оstarбайтерів є досить багато приємних спогадів. Наприклад, Катерина Іванівна Леонтьєва зазначала, що люди співчували їй як репатріантці [4, с. 183], а Поліну Афанасіївну Крохмаль взагалі тепло зустрічали всім селом [7, с. 64]. Г. К. Литвинчук по дорозі до рідного Артемівська зустріла радянського офіцера, який був надзвичайно радий землячці і допоміг передати вісточку рідним. Вже вдома дуже боялася йти реєструватися до міськради, бо чула про грубе ставлення до тих, хто був у Німеччині, та Ганні Кіндратівні пощастило: «...со мною обошлись очень хорошо, вежливо» [7, с. 86–87].

Про неоднозначне ставлення співвітчизників до репатріантів свідчать і спогади Марії Павлівни Мочалової: «Односельчане относились к нам хорошо, все помнили, что не по своей воле уехали мы в Германию, но с посторонними людьми о том, что была в Германии, никогда не говорила. Многие, особенно в первые годы после войны, презирали таких людей, как мы, называли «трофеями» [7, с. 95]. У пам'яті Софії Петрівни Петухової теж закарбувалися образи про «німецьких овчарок», які лунали на адресу репатрійованих жінок [7, с. 99].

Особливо важким був процес соціалізації для дітей-репатріантів. Яскравим прикладом такого тернистого шляху до нормального життя є історія Станіслава Борисовича Ляха, який у 1943 р. у дворічному віці разом із батьками був вигнаний до Німеччини. Влітку 1945 р. родині вдалося повернутися до рідного м. Соледара. Щоб передати психологічний стан, у якому перебував хлопчик, наведемо досить велику цитату з розповіді Станіслава Борисовича про перші роки вдома: «К мирной жизни привыкал я долго и сложно. Русского языка не знал, мать была мне переводчиком. Боялся самолетов, заикался. Родные к тому времени уже наладили хозяйство, еды было достаточно. Но я долгое время плакал и просил корм не давать свиньям, а лучше раздать его голодным девочкам и мальчикам. В школе отказывался учить немецкий язык, получал двойки, хотя говорить на нем мог свободно, так он мне был противен» [7, с. 90].

Як видно із наведених документів та спогадів, досвід повернення додому у репатріантів був різний. У когось він закарбувався в пам'яті як щасливе спасіння від страждань і допомога від рідної держави, а для інших – як низка жорстких, принизливих перевірок і знущань. Досвід ресоціалізації не міг не впливати на моральний стан та настрої людей, які повертались на батьківщину з чужини.

Значна частина колишніх остарбайтерів, прибувши на батьківщину, стикалася із жахливими побутовими умовами, жорстким контролем, недовірою, безправ'ям. Та, незважаючи на все це, переважна більшість радянських людей прагнула повернення на батьківщину, у цьому переконалися і ми, познайомившись зі спогадами колишніх остарбайтерів – мешканців Донбасу. Тож, не можемо не погодитися із думкою Віктора Земскова, що за своєю суттю це був природний і хвилюючий процес віднайдення Батьківщини мільйонами людей, яких було насильно її позбавлено іноземними загарбниками [5, с. 68].

Джерела та література

1. Бака М. Полтавські «остарбайтери» у фашистській Німеччині. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст.* Вип. 15. Київ, 2001. С. 185–190.
2. Державний архів Донецької області. Ф. Р-1838. Оп. 1.
3. Забронець О. В. Волинські остарбайтери (1941–1945 рр.). *Волинь у Другій світовій війні: зб. наук. та публіцист. ст.* / гол. ред. й упоряд. М. М. Кучерепи. Луцьк: Волин. обл. друк., 2005. С. 107–129.
4. Заповідаємо вам пам'ять: місто Артемівськ і Артемівський район в роки нацистської окупації (1941–1943): науково-документальне видання / укл. С. М. Сикварова, І. А. Корнацький. Донецьк: Світ книги, 2013. 448 с.
5. Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1951 годы. *История СССР.* 1990. № 4. С. 68–112.
6. Земсков В. Н. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1945–1956 гг.). *Социологические исследования.* 1995. № 3. С. 3–9.

7. И каждый из них – память. Воспоминания бывших оstarбайтеров / сост. С. М. Сикварова, Е. А. Радченко, Н. А. Жукова. Артемовск, 2011. 124 с.
8. Концур В. В. Репатріація радянських громадян: ідеологічний вимір (на матеріалах Української РСР). *Історичні записки: зб. наук. пр.* Луганськ: Східно-український нац. ун-т ім. В. Даля, 2013. Вип. 39. С. 90–99.
9. Ляхно В. Становище полтавських репатріантів у перші повоєнні роки. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів* / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. 2012. Т. 25. С. 565–577.
10. Ліньов А. А. Репатріація з окупаційних зон союзників антигітлерівської коаліції мешканців Південно-Західного регіону УРСР в 1945–1953 роках. *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. Т. 52. Вип. 39. Історичні науки. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. С. 38–41.
11. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). Київ, 2009. 282 с.
12. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. Москва: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. 442 с.
13. Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП(б). Москва, 1947. 487 с.
14. Саржан В. Ф. Репатріація: повернення жителів Донбасу з німецької неволі (друга половина 40-х – початок 50-х). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2001. Вип. 1. С. 121–126.
15. Тимків І. В. Вплив репатріації на структуру населення Тернопільської області у 1950–60-х роках. *Вісник Маріупольського державного університету серія: Історія. Політологія*. 2017. Вип. 20. С. 135–140.
16. Холодницький В. Репатріація: з історії повернення жителів Чернівецької області, вивезених за її межі в роки Другої світової війни. *II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку»*. Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / ред.: Л. Винар, О. Завальнюк. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2007. Т. 4. С. 414–425.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1478.
18. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1479.
19. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1480.
20. Шипік Н. Ф. Діяльність відділу у справах репатріації Сталінського облвиконкому депутатів трудящих у 1945–1953 рр. *Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць*. Київ, 2009. Спецвипуск. С. 121–129.
21. Anglo-American perspectives on the Ukrainian Question. 1938–1951. A documentary collection. Lubomir U. Luciuk, Bohdan S. Konrdan. The Limestones Press. Kingston, Ontario–Vestal–New-York, 1987. 163 p.

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ ТВОРЧИХ УСТАНОВ У ДОНЕЦЬКОМУ РЕГІОНІ В 1950–1960-ТІ РР.

Стуканова Ю. Р.

This work attempts to the processes of institutionalization of Donetsk region's creative groups, theaters, philharmonic societies in the «Thaw period» (1950–1960th). Dynamics of quantitative changes of the Union of Writers and Artists, Theatre groups and Donbas Philharmonic was pointed out.

Key words: *cultural processes, institute, institutionalization, structure, organization, creative groups, theaters, philharmonic societies, Donetsk region, the «Thaw period».*

Інституціоналізація культури та організаційне оформлення відповідних процесів пов'язані з переходом діячів культури до професійної діяльності, з появою професійно діючих творчих співтовариств, спеціальних культурних установ та розвитком їхнього функціонування. Це приводить до більш чіткого визначення соціально значимих функцій культури, підвищує роль культурних процесів у суспільстві. Ознакою інституціоналізації культури є оформлення діяльності творчих установ у суспільстві. У цій розвідці планується розглянути динаміку інституційного оформлення установ культури і творчих спілок Донецького регіону в роки «хрущовської відлиги» (1950–1960-ті рр.).

Досвід оформлення мережі культурних установ та творчих спілок Донецького регіону у період лібералізації радянської держави, з урахуванням позитивних і негативних аспектів цих процесів, може бути використаний для сучасної культурної політики в Україні і Донбасі зокрема.

Означена проблема наразі не стала предметом спеціального дослідження. Структура театральних і музичних установ розглядалася в контексті вивчення музично-театральних процесів у статті та дисертаційному дослідженні О. Стяжкіної [14–15], кількісний склад творчих спілок та установ культури, віхи їхнього організаційного оформлення в період «відлиги» простежені в статтях і дисертації авторки [8–13]. Фактичні дані про діяльність митців та письменників, які стояли на чолі культурних установ, інформують довідники, праці мистецтвознавців та музикознавців (Т. Кіреєва, С. Саварі та ін.) [6; 7; 16].

У регіоні діяла Донецька організація Спілки письменників України (ДО СПУ) з центром у м. Сталіне, яка поширювала свій вплив на Донецьку і Луганську області. Керівну роль у Донецькій організації відігравали українські письменники (голова Правління П. Байдебура, літературний критик А. Клоччя, В. Соколов, який головував з 1961 р.). До складу Донецького відділення на 1 січня 1954 р. входило 18 членів Союзу письменників, на 1 серпня 1964 р. – вже 49 осіб [8, с. 189].

Результати письменницької діяльності організації м. Сталіно мав завдання висвітлювати літературно-художній та громадсько-політичний альманах СПУ

«Літературний Донбас» (колишній «Забой»), з 1960-х рр. – журнал «Донбас» (виходив українською та російською мовами).

Якщо творча діяльність письменників Сталінської області вже мала в цей період певні традиції та порівняно налагоджену організовану роботу, то у Ворошиловградській області діяльність практично була відсутня. Зокрема, через підготовку до 2-го Республіканського з'їзду письменників (в м. Києві) в 1954 р. член правління регіонального відділення СРПУ Ф. Вольний зазначав, що «заходи розповсюджені лише на половину Донбасу. Північної частини Донбасу, м. Ворошиловграда, ніби не існує» [1, арк. 16]. На кінець 50-х рр. ситуація практично не змінилася. В літературному об'єднанні Ворошиловградської області була відсутня поліграфічна база, не було власного альманаху, майже не існувало видавничої діяльності [4, арк. 12]. Водночас, 1965 р. літератори Луганщини відокремилися і створили окремо обласну філію [12, с. 176].

Разом із відділенням СРПУ в регіоні діяла широка мережа літературних об'єднань та гуртків: «Забой» в м. Артемівську (створене в 1922 р. при газеті «Кочегарка»), «Стахановець» в м. Стаханов (створене на початку 1930-х рр.), обласне літоб'єднання ім. В. Сосюри у Ворошиловграді (створене в середині століття), Жданівське літоб'єднання (створене 1949 р. при заводі «Азовсталь»), Горлівське, Дружківське (створене 1954 р. при заводській газеті «Ворошиловець») та інші. В кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. виникло багато нових молодіжних літературних об'єднань: у 1962 р. при ДО СПУ було створено Клуб молодого літератора [12, с. 53].

Для театрального життя Донбасу, як і для України загалом, була характерна незавершеність структури театральних установ і продовження їхнього розвитку. Впродовж 1950–1960-х рр. відбулося зменшення кількості театрів регіону з дев'яти до шести. В 1955 р. було створене Донецьке міжобласне відділення Українського Театрального товариства.

Станом на 1954 р. в Донецькому регіоні функціонували шість стаціонарних та один пересувний драматичні театри, зокрема: чотири українські (Ворошиловградський обласний український музично-драматичний театр ім. Островського, Сталінський обласний український музично-драматичний театр ім. Артема, Артемівський міський український музично-драматичний театр, Лисичанський пересувний обласний український драматичний театр) та три російські (Ворошиловградський обласний російський драматичний театр, Єнакіївський обласний російський драматичний театр, Слов'янський міський російський драматичний театр ім. Пушкіна) [16, арк. 33].

Донецька область входила до шістки областей, де структура театральних установ була найрозвиненішою (п'ять і більше театрів в 1955 р., чотири і більше в 1964 р.), з оперним театром включно (один із п'яти в УРСР) [12, с. 65].

Театри Донбасу очолювали режисери М. Смирнов (Донецький обласний український музично-драматичний театр ім. Артема), П. Ветров (Луганський і Жданівський обласні російські театри), А. Бондаренко (Луганський обласний український музично-драматичний театр ім. Островського), О. Здиховський (Донецький державний російський театр опери і балету) та ін. Одним із провідних театрів Донбасу був Ворошиловградський обласний російський театр [12, с. 65].

Наприкінці 1962 р. – на початку 1963 р. внаслідок скорочення держдотацій у сфері культури в Україні була здійснена кампанія щодо злиття малих театральних колективів у великі: тотально одержавлений радянський театр був малоспроможний працювати рентабельно [15, с. 164]. Під удар потрапили передусім міські драматичні театри – майже два десятки по всій Україні. В Донбасі були ліквідовані театри в м. Чистякове і Артемівську, в останньому були перервані 30-тирічні традиції як професійного театру і 50-тирічні – як аматорського.

Водночас відбулися й позитивні зрушення: 1959 р. був створений обласний російський театр в м. Жданові, відновивши штучно перервані традиції, започатковані наприкінці ХІХ ст. [12, с. 69].

У рамках зазначеної кампанії на початку 1963 р. Луганські театри були об'єднані в один обласний театр з двома трупамі, при чому практично за рахунок складу українського [10, с. 33–34]. Це рішення загостило вже існуючу кризу в Луганському українському театрі, який опинився без значної частини акторів, без головного режисера (призначений головою об'єданого театру П. Ветров фактично так і залишився режисером російського театру) і був ще більш обмежений в репертуарі. Звернення до Міністерства культури УРСР наприкінці 1963 р. (згідно з рішенням загального зібрання працівників театру) із обґрунтованим проханням повернути структуру театрів Луганська до такої, яка була до об'єднання (але з переведенням українського театру до районного міста Северодонецька) не дало результату [5].

Другий обласний український театр – Донецький – на початку 1965 р. був реорганізований в драматичний з українською і російською трупамі (разом з Ужгородським театром таких в республіці було три). Помітну роль в реорганізації театру ім. Артема відіграв М. Амітов, що перейшов сюди після ліквідації Єнакіївського російського драмтеатру [12, с. 70].

На початку 1950-х рр. у Донбасі ляльковий театр існував лише у Ворошиловградській області (відновив роботу 1946 р.). Сталінський театр ляльок було ліквідовано на початку Другої світової війни в 1941 р. і відновлено тільки 1958 р. Тоді в області була відсутня як матеріально-технічна, так і кадрова база для роботи театру. Початком професійної роботи колективу стало запрошення головного режисера О. Юдовича з Харкова в 1961 р. [9, с. 248–249].

Так звана «офіційна» музична творчість Донбасу була представлена професійними та непрофесійними композиторами, Сталінською і Ворошиловградською

обласними філармоніями (засновані у 1930ті рр.). При Сталінській обласній філармонії діяв Українській ансамбль пісні і танцю, заснований 1944 р. [3, арк. 42]. З листопада 1959 р. в приміщенні Сталінської філармонії почав діяти орган з 3 884 поліфонічними трубами (виготовлений до революції німецькою фірмою «Валькер» для собору Петра і Павла в Петербурзі і встановлений тут після реставрації чехословацькою фірмою «Рігерт-Клок») [12, с. 146].

Обласне відділення Спілки композиторів України було організоване в Донбасі лише 1969 р., а до того тут діяли уповноважені СКУ – З. Дунаєвський (до 1954 р.) і С. Ратнер, діяльність обох була пов'язана із м. Сталіно, так що Луганськ взагалі не мав жодного офіційного представника СКУ (з'явився в другій половині 1960-х рр.). Треба відзначити, що філії СКУ на середину 60-х рр. існували тільки в чотирьох містах – Києві, Львові, Одесі та Харкові. З 1954 р. і впродовж наступних років залишився тільки Самуїл Ратнер, який відіграв важливу роль у професійному становленні композиторської школи Донбасу [13, с. 294–295]. З-поміж донецьких майстрів означеного періоду потрібно назвати також уродженця Луганщини, молодого композитора Альберта Водовозова (в подальшому – голова правління Донецької організації СК УРСР), випускника Київської консерваторії [6, с. 17].

У м. Сталіне наприкінці 1940-х рр. було створене Об'єднання самодіяльних композиторів. Чисельність композиторів Донбасу у період, що вивчається, визначити складно. Згідно з поточними замітками в пресі, Об'єднання в 1953 р. налічувало 34 особи, а в 1956 р. – вже 80 осіб. Не є з'ясованим, чи враховано професійних музичних працівників, по-перше, та композиторів Луганщини взагалі, по-друге [11, с. 133].

На початок 1950-х рр. художнє життя регіону було представлене такою структурою: в обох областях Донбасу діяли міські філії Спілки художників; обласні відділення всеукраїнського товариства «Укоопхудожник», які мали філії в містах Горлівка, Краматорськ і Макіївка та Жданівське міське відділення (Сталінська область), в м. Кадіївці (Ворошиловградська область); в м. Ворошиловграді працював Художній музей, під виставки художників виділялися експозиційні зали в стінах обласних Краєзнавчих музеїв [12, с. 84–20].

Українське художнє товариство «Укоопхудожник» за характером діяльності було скоріше ремісничою, ніж творчою організацією (зокрема, в середині 1950-х рр. на творчі види робіт для Сталінського відділення було заплановано 5 % від загального держбюджетного фінансування діяльності).

Спілка художників України (СХУ) як організація покликана виконувати творчі завдання, на початок 1950-х рр. була представлена в Донбасі міськими відділеннями і за чисельністю не перевищувала двох десятків осіб в областях регіону [12, с. 82–83].

Період 1950–1960-х рр. характеризувався подальшим пошуком оптимальних організаційних художницьких інститутів. Відповідно до прийнятого під час I-го Всесоюзного з'їзду художників СРСР Статуту, восени 1957 р. в містах Ворошиловград та Сталіне були створені обласні відділення СХУ [3]. Провідними художниками були Є. Муза, В. Гладкий, В. Мухін, І. Паніч; скульпторами – П. Гевеке, Л. Бринь, В. Полонік та інші.

У 1959 р. в Сталінській області було створено відділення Художнього фонду УРСР. 1963 р. Художній фонд остаточно вигіснів Спільку «Укоопхудожник», яку було ліквідовано разом з обласними і міськими товариствами. На відміну від товариства, профілем якого була робота оформлювального плану, в загальному обсязі робіт, що виконувалися в системі Худфонду СРСР, художньо-оформлювальні складали 33 % [12, с. 85].

Необхідно зазначити, що образотворче мистецтво Луганської області розвивалося за сприятливіших організаційних умов. Зокрема, в Донецькій області протягом означеного періоду був відсутній спеціалізований – обласний художній – музей, тільки на початку 60-х рр. з'явилася картинна галерея (розміщувалася в м. Донецьку, мала філію у м. Горлівці) [12, с. 85].

Отже, в 1950–1960-ті рр. в Донецькому регіоні тривав процес інституалізації установ культури. Відбулися важливі кроки щодо становлення творчої спільки письменників, створення та розширення творчих спілок художників, композиторів, театральних діячів. Структура театральних установ зазнала змін у бік укрупнення театрів за рахунок зменшення їхньої кількості, що мало негативні наслідки. Загалом культурні процеси в Донецькій області розвивалися динамічніше, ніж в Луганській, її обласний центр мав розвиненішу організаційну структуру (за виключенням організації художників).

Джерела та література

1. Держархів Донецької області. Ф. Р-5832. Оп. 1. Спр. 6.
2. Держархів Донецької області. Ф. Р-6416. Оп. 1. Спр. 19.
3. Наказ № 53 від 4 вересня 1957 р. Правління СХ СРСР та № 67 від 23 листопада 1957 р. Правління СХ УРСР. *Держархів Донецької обл.* Ф. Р-6771. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.
4. Держархів Луганської області. Ф. Р-2426. Оп. 1. Спр. 96.
5. Доповідна записка про роботу Луганського обласного об'єднаного російсько-українського драматичного театру. *ЦДАВО України.* Ф. 5116. Оп. 4. Спр. 148. Арк. 8–14.
6. Киреева Т. И. Савари С. В. Композиторы Донбасса. *Очерки жизни и творчества.* Київ: Мин-во культури України, 1994. 256 с.
7. Письменники Донеччини. Довідник / упоряд. І. О. Білий, С. В. Жуковський. Донецьк: Національна Спілька письменників України, журнал «Донбас», 2005. 428 с.

-
8. Стуканова Ю. Р. Аналіз кількісного та якісного складу Донецького відділення Спілки радянських письменників України в 1953–1964 роках. *Історичні і політологічні дослідження*. 2007. № 5–6. С. 188–194.
 9. Стуканова Ю. Р. Державна політика радянської влади щодо діяльності лялькових театрів Донецького регіону в 1950–1960-ті роки. *Феномен української інтелігенції в контексті глобальних трансформацій* (до 60-річчя утворення кафедри філософії й 80-ти річчя утворення кафедри історії і права ДВНЗ «Донецький національний технічний університет»): матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (Покровськ, ДонНТУ, 19–20 квітня 2018 року) / відп. ред. проф. М. О. Нікульчев. Покровськ: ДВНЗ «ДонНТУ», 2018. 313 с. С. 248–252.
 10. Стуканова Ю. Р. Діяльність Ворошиловградських (Луганських) обласних театрів в роки відлиги. *Наукова молодь: зб. праць молодих учених*. Матер. I регіональної наук.-практ. конф. («Внесок молодих учених у розвиток науки регіону»). Луганськ: Знання, 2005. Т. 4. С. 27–36.
 11. Стуканова Ю. Р. Донецьке (Сталінське) об'єднання самодіяльних композиторів в 1950-ті – на початку 1960-х років. *Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість*: Матеріали IX Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 25–27 квітня 2006 р.); у 5-ти т. Т. 1(II) / відп. ред. І. І. Тимошенко та ін. Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2006. С. 132–135.
 12. Стуканова Ю. Р. Культурна еліта Донбасу в 1953–1964 роках: дис. ... канд. наук: 07.00.01. Донецьк, 2010. 180 с.
 13. Стуканова Ю. Р. Музичне життя Донбасу в період відлиги (1953–1964 роки). *Нові сторінки історії Донбасу*: Збірник статей. Кн. 17/18. Донецьк: ДонНУ, 2009. С. 290–303.
 14. Стяжкина Е. В. Культурные процессы в Донбассе в 1960 – нач 90-х гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. Донецк, 1996. 208 с.
 15. Стяжкина Е. В. Театральное искусство Донбасса (1960–1990 гг.). *Новые страницы в истории Донбасса*: ст. Кн. 4 / редкол.: З. Г. Лихолобова (пред.) и др. Донецк, 1995. С. 160–173.
 16. Художники Донеччини: довідник / укл. Р. Г. Клименко; відп. ред. А. Ф. Дереза. Донецьк: Донецька обл. організація НСХУ, 2004. 328 с.
 17. ЦДАВО України. Ф. 5116. Оп. 11. Спр. 36.

БУДЕННЯ УЧИТЕЛЬСТВА ДОНЕЧЧИНИ У 1980-Х РР.: УСНІ ІСТОРІЇ

Лаврут О. О.

The anthropological approach to covering any issue creates a new historical background and interest in the life of a particular population. Discipleship was no exception. We stopped to study this period, because at that time there were transformations of society, which were reflected in the lives of teachers of Donetsk region.

Key words: *teaching, awakening, history, life, school, children, work.*

Останнє одне–півтора десятиліття, замість перебігу політичних подій, розвитку економічної сфери, науковці звернули увагу й на буденну історію, яка охоплює ті дії і те оточення, що притаманне людині кожного дня: клопіт, потреби, одяг, дозвілля. На думку Я. Куденка, це сфера діяльності, що визначається основним смислом і спрямованістю на «проживання життя» [1]. Питання діяльності учительства у зазначений період розглядали в контексті розвитку різних сфер колишньої УРСР [6; 7], особливо як виконавця партійних рішень, з позиції представництва інтелігенції тощо [8]. Регіональний аспект також знайшов відбиття у науковій літературі, проте буденне життя залишилося дещо осторонь досліджень [9].

Існують різні джерела, котрі допомагають вивчити минуле – кожне певну сферу життєдіяльності людини, яка є крапелькою суспільства, зливаючись, усі стають океаном – потужним і могутнім, цікавим і хвилюючим [7]. Сьогоднішньому поколінню дещо пофортунило, оскільки є можливість побачити, почути і відчутти події минулого, зокрема ХХ ст. Події другої половини 1980-х рр. відбулися відносно нещодавно, тому їх очевидці мають змогу передати власний досвід і ставлення до них. Зокрема у повсякденності вирізняють два рівні смислів: онтологічний та аксіологічний. У повсякденності людина стикається з явищами, процесами, подіями, справами, котрі відбуваються щодня і повторюються з дня на день (щодня одне й те саме). Інша – суб'єктивна, психологічна і аксіологічна її сторона фіксує емоційну реакцію на це повторення та його оцінку. Повсякдення учительства не було автономною сферою, відокремленою від суспільства [1].

Спіраючись на проведені інтерв'ю з представниками сільського учительства, спробуємо зануритися у їхнє життя. Педагоги потрапляли до шкіл згідно із розподілом. Часто було таке, що молодий фахівець проживав в одному регіоні, а його відрядили в інший. Ця практика набула поширення ще з початку існування колишньої радянської держави не тільки для вирішення кадрового питання, але й задля принесення туди певної культури та радянських ідеологем. Зокрема, на початку 1980-х рр. на Донеччину відправили випускників із Чернігівщини, Хмельниччини, Харківщини, Запоріжжя. Це пояснювалося й давніми освітніми традиціями зазначених регіонів. Молоді педагоги досить швидко адаптувалися до но-

вих умов, не забуваючи власне коріння (і вже не одне десятиліття тут живуть), викладали у школах різні предмети: математику, українську та російську мову і літературу, іноземну мову тощо [5].

Молоді фахівці, які були випускниками педагогічних училищ, інститутів та університетів, забезпечувалися житлом. Це могли бути гуртожитки, колишні дитячі садки, будинки культури, які з часом переформатували у будинок на декількох господарів. Більш комфортно було житло у місцевостях, де був газ, а де ні – пічне (яке рятувало майже пів будинку, бо виходила в іншу кімнату груба), згодом і парове опалення, яке вимагало коштів. Будинки особливо не були теплими. Незначний відсоток педагогів будували власне житло [10, арк. 32]. Вони працювали тут зі своїми сім'ями та родичами. А діти, граючись, допомагали: підносили воду, пісок, землю, особливо любили місити босими ногами глину, ляпали один на одного, стрибали і бігали, бавлячись. Будинки зводилися з цегли або шлакоблоку. Сторони мали міжвіконне обрамлення – вирізьблені цегляні геометричні фігури. Двори були, переважно, невеликі, обнесені дерев'яною загорожею, рідше кам'яною, цегляною або металевою. Були ворота або хвіртки, коли заходиш у двір і на господарське подвір'я. Обов'язково педагоги мали присадибну і додаткову ділянки, господарство: курей, качок, гусей, розводили кролів, кіз, тримали корів, овець, які мешкали у сараях. Урожай залежав від погодних умов та від наявності колодязя у дворі. Якщо у населеному пункті була криниця, то їздили туди за доброю і прохолодною, джерельною водою. Жили невибагливо. Із техніки були чорно-білі телевізори, які показували декілька програм, транзистори, магнітофони з бобінами, пральні машини. Захоплювалися фото. Із начиння – дерев'яні та металеві меблі, іноді – закордонні – з Німецької демократичної республіки, Польської та інших країн соціалістичного табору. У закладах охорони здоров'я, які обслуговували населення, приймали різні лікарі, навіть у селах були власні стаціонарні лікарні із відповідними фахівцями [2].

Учителі любили свої предмети, купували книги або здавали макулатуру і обмінювали гроші на книжки, захоплюючись ними. Любили пісню. Ще в дитинстві у школі вели пісенники з наклеєними картинками, листівками – були гарно оформлені. І тоді у 1980-ті рр. заводили пісенники українських народних пісень: переписували один в одного, вирізали та клеїли з газет. У середині 1980-х рр. почали відкриватися церкви, але у деяких населених пунктах вони до цього були. Учителі та діти долучилися до скарбів народної культури. Проводили вечорниці, грали й на музичних інструментах, співали пісні, танцювали, ставили вистави з літературних вивчених творів, імпровізували. Класичні твори залишалися. «Водночас проводили й Масляну, Стрітіння, каталися на возах, які запрягали у коней (у селі була конюшня, де їх розводили, зараз вже немає). Коней використовували у господарстві: підвозили вантаж, воду, харчі для колгоспників; населенню взагалі» [4].

Часто проводили шкільні ярмарки. Діти із задоволенням допомагали щось готувати, здебільшого пекли. Цю продукцію несли до школи і продавали за копійки, а виручені кошти йшли на потреби школи. Діти мали власні домашні обов'язки: поприбирати, начистити картоплю, нарвати траву для кролів, гусей, попасти останніх, дати усім води, позбирати жуків із синіньків (баклажанів), обірвати фрукти, переробити, позбирати і порахувати господарство на ніч і ще купувсього. «А на вихідних намагалися приготувати щось смачненьке для усіх. Пиріжки духові із фруктами, сиром, гарбузом, витягнувши які з духовки, мазали медом зверху, щоб блистіли і були солодшими. Робили «розочки» (скручували вчинене тісто у формі троянди), виставляли на лист – пекли так». Смажили пиріжки із картоплею, капустою, сиром, варили вареники; пекли кекси, торти, особливо медовики різними за формою. Робили салат олів'є: замість миської ковбаси різали домашнє м'ясо. Створювали і власні рецепти, записуючи у блокноти, якими користуються й дотепер [3].

Майже скрізь працювали будинки культури із бібліотеками з хорошим книжковим та журнальним фондом, де проходили гуртки, готувалися різні свята, влаштовували танці, дивилися фільми і мультфільми. Квитки коштували недорого: дитячі – 10 коп., дорослі – дорожче. Для дітей демонстрували фільми і мультфільми вдень, для дорослих – ввечері. Учителі були учасниками різних заходів, що проводилися. «У селі був хор, який мав свої костюми, давав концерти не лише односельцям. Тут же був глядацький зал, де на сцені йшли вистави. Поряд із клубом у сприятливу погоду працював танцювальний майданчик із живою музикою, співали й грали односельці, які були «місцевими зірками». Клуб розташовувався у парку, який був завжди доглянутий. Там росли (і зараз) верби, багато кленів, горіхів, шовковиці, рай-дерева, з якого діти і дорослі їли кислі, а потім достиглі – кисло-солодкі маленькі яблучка» [3].

Педагоги виписували газети і журнали різного спрямування – за інтересами, фахом, захопленнями або віком. Популярністю користувався «Перець», у дітей – «Веселые картинки». Він містив вірші та оповідання, настільні ігри, комікси, ребуси, жарти, загадки, організуючи дозвілля всій сім'ї; «Малютко», пізніше – «Барвінок». З газет – «Известия», «Правда», «Піонерська правда» та інші. Із середини 1980-х рр. до шкіл почали надходити журнали «Знамя», «Огонек» тощо, на сторінках яких писали про злочини радянської влади, друкували листи до редакцій, літературну творчість поетів та письменників. Щодо дітей, то вони слухали старших, дивилися на свої сім'ї. До цього ж були піонерами, комсомольцями. Прийняття до їхніх лав вважалося почесним. Діти вчили клятви, їх приймали до лав в урочистостях. Коли у Москві відбувся путч, педагоги переймалися, спостерігали, що відбувалося у колишній радянській столиці. Пам'ятали й грудень 1991 р., коли здійснили свій вибір, підтримуючи ідею і прагнення мати власний шлях розвитку [5].

Вільного часу майже не було. Але захоплювалися читанням, спілкуванням, етнографією, подорожжю. Любили грати у лото, доміно, шахи, грали у різні ігри із картами, придумували фокуси, дивилися телевізор. Діти – мультфільми: «Ну, постривай», «Простоквашино», «Пластилінова ворона», «Кіт Леопольд», «Чебурашка і Крокодил Гена» та інші радянські. Любили дивитися мультфільм «Живбув пес» – весь він є шедевром: «Ой там на горі!», життя родини, її заняття, господарство, стосунки, обов'язки, ставлення до природи, вирішення різних питань сімейно-побутового характеру, фрази: «Шо, опять?», «Ты заходи, если что!», «Спа-си-бо!» стали крилатими у багатьох. Дивилися дитячі передачі. Пізніше з'явилися Діснеївські мультфільми. Із фільмів – «Д'Артаньян і три мушкетери», «Мушкетери 20 років потому», «Гардамарини, вперед!», «Весілля у Малинівці». Тенденції моди зачипали усіх. Проте тоді не було можливостей купувати, що хотілося, тому шили. Працювали ательє з пошиву та ремонту одягу, де клієнти вибирали тканину, пропонували, розробляли або замовляли фасон, потім через деякий час приміряли і забирали одяг. Були й перукарні. Зачіски носили різні: жінки – короткі, каскад, каре, з чолкою та без неї, часто начесана, покрита лаком, а якщо не було, то його робили самостійно; чоловіки – короткі й ні, з вусами, бородами й без них [3].

Отже, учительство будувало своє реальне життя, «вписуючи» своє тіло в пануючі норми і правила, прагнучи відповідати ідеальним приписам. Друга половина 1980-х рр. сформувала власні канони, свою символіку правил людської поведінки, що знайшло відбиття у буденності. Педагоги Донеччини продовжували виконувати власне покликання. Вони щиро відгукнулися на ті зміни, які відбувалися у суспільстві. І, не дивлячись на те, що довгий час Донецький регіон був виразником радянських ідеологем, він по-своєму сприйняв нові суспільні виклики, що були обумовлені відповідними трансформаціями.

Джерела та література

1. Зміст понять «повсякденність», «повсякденне життя», «історія повсякденності». URL: http://history.org.ua/JournALL/jittia/jittia_2010_1_1/3.pdf
2. Інтерв'ю з Величко Н. І., 1955 р. н. (Донецька обл., Мар'їнський район, с. Максимільянівка). 29 грудня 2019 р. Транскрибований аудіозапис. Особистий архів автора.
3. Інтерв'ю з Герасименко Т. Я., 1956 р. н. (Донецька обл., Мар'їнський район, с. Костянтинівка). 23 грудня 2018 р. Транскрибований аудіозапис. Особистий архів автора.
4. Інтерв'ю з Кобець Т. А., 1933 р. н. (Запорізька обл., Токмацький район, с. Новопрокопівка). 22 серпня 2019 р. Транскрибований аудіозапис. Особистий архів автора.

5. Інтерв'ю з Линник Н. О., 1956 р. н. (Донецька обл., Мар'їнський район, с. Костянтинівка). 29 грудня 2019 р. Транскрибований аудіозапис. Особистий архів автора.
6. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.
7. Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. URL: <https://m.krytyka.com/ua/reviews/istoriya-povsyakdennosti-yak-objekt-istorychnoho-doslidzhennya-istoriohrafichnyu-i>
8. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України: монографія: у 2-х т. Т. 2. (1943–2007 рр.). Київ: Вид. Ешке О. М., 2010. 586 с.
9. Мухіна І. Г. Ціннісні домінанти радянського освітньо-культурного простору. Харків: Майдан, 2013. 365 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ України). Ф. 582. Оп. 10. Спр. 2292. Арк. 32.

ВИДАТНІ ЛЮДИ СЕЛА ПРЕЛЕСНЕ

Лусак Т. К., Лусак Л. К.

The paper presents the life histories of outstanding people of Slovianshchyna, who made notable contributions to the socio-economic, cultural, educational and spiritual development of the village of Prelesne – Lysak Kostiantyn Kharytonovych, patriarch of agricultural production; Liakh Roman Danylovych, scientist and local lore specialist; Shevchenko Olexandr Ivanovych, innovative.

Key words: *village, people, labour, culture, active citizenship.*

Сьогодні в Україні пишеться нова історія, з'являються нові герої, реформуються життя. Але, на нашу думку, нове не може існувати без історичного минулого, яке ґрунтується на досвіді багатьох поколінь і щедре на розумних, талановитих та щирих людей. Хто створює історію? Люди! Історія нашого краю завжди славилася і славиться гарними вчинками, звершеннями, трудовими подвигами простих українських людей, яких гідно можна назвати – славетні імена Слов'янщини.

До дослідження проблеми участі особистостей у розбудові нашого краю долучилося декілька науковців і краєзнавців, серед яких: Роман Данилович Лях, Надія Романівна Темірова, Валерій Іванович Романько, Віктор Петрович Скрипник та ін. Особистості с. Прелесне є основою історико-краєзнавчих видань авторів цієї статті. За книги «Життя, яке віддане людям», «Літопис села Прелесне», «Люди і село» автори у 2019 р. стали лауреатами ХХ загальнонаціонального конкурсу «Українська мова – мова єднання» у номінації «Країна. Витоки. Родовід».

Метою статті є висвітлення життєвого шляху видатних людей Слов'янського району Донецької області – Лисака Костянтина Харитоновича, Ляха Романа Даниловича, Шевченка Олександра Івановича, які зробили вагомий внесок у соціально-економічний, культурно-освітній і духовний розвиток с. Прелесне та відзначені за це сільською громадою відповідними меморіальними дошками.

29 липня 2019 р. минуло 24 роки, як пішов із життя наш земляк, мешканець с. Прелесне Слов'янського району Лисак Костянтин Харитонович. Сільська молодь особисто Костянтина Харитоновича не знає, бо народилася вже після його трагічної загибелі, але багато теплих слів про нього чула від своїх рідних, односельців, учителів. У музеї Прелесненської школи є куточок, присвячений пам'яті односельця. Восени 2015 р. на зборах територіальної громади було ухвалено рішення відродити й увічнити світлу пам'ять про легендарного Харитоновича, який своїми зусиллями та роботою створював і підтримував інфраструктуру життєдіяльності сіл Слов'янщини – Прелесне і Майдан. Увічнити пам'ять вирішили виготовленням меморіальної дошки, яку зробили із червоного та чорного мармуру з нанесенням портрета й пам'ятного напису: «Провідний аграрій і хлібороб Донеччини, керівник колгоспу з 1961 до 1995 р. Мріями і трудовими досягненнями цієї видатної людини створювалася краса і велич нашого рідного краю».

Лисак Костянтин Харитонович народився не на Слов'янщині, але життя своє присвятив розбудові двох сіл цього регіону – Петрівці і Прелесному, бо саме тут з 1955 р. по 1995 р. сумлінно працював на сільськогосподарській ниві: агрономом колгоспу ім. 1-ого Травня (1958–1961 рр.), головою колгоспу ім. 12-річчя Жовтневої революції (1961–1993 рр.), директором колективного сільськогосподарського підприємства «Колос» (1993–1995 рр.).

Гортаючи сторінки міськрайонної газети від 27 липня 1983 р., можна прочитати статтю про Костянтина Харитоновича «Найкраще переконувати справами»: «Хороший спеціаліст, ініціативний керівник, який бачить перспективу, уміє працювати з людьми, невтомний поборник передової технології у сільськогосподарському виробництві – таким знають голову колгоспу імені 12-річчя Жовтневої революції К. Х. Лисака у господарстві і районі ...» [1, с. 1]. Колгосп здійснював шефську допомогу двом школам та двом дитячим садкам на території колгоспу – Майданським та Прелесненським. У школах Костянтин Харитонович був частим гостем. Його запрошували на урочисті лінійки, вечори, зустрічі випускників. Голова колгоспу завжди займав активну громадянську позицію, багато разів обирався депутатом сільської ради народних депутатів, декілька разів – районної та обласної. Для нього прості громадяни, колгоспники були поважними людьми. Двері від відвідувачів не зачинялися ні на роботі, ні вдома. Питання, з якими вони зверталися, стосувалися не лише виробничих справ, багато з-поміж них було й суто особистих.

На посаді очільника колективного сільського господарства Лисак Костянтин Харитонович працював 33 роки. Трагічний випадок обірвав його життя. Ось як про це писав В. Савенко в газеті «Вісті» від 08 серпня 1995 р.: «...Він був з давніх, тепер уже рідкісних організаторів виробництва, хто, керуючи людьми, не підноситься над ними. У першу-ліпшу хвилину він ладен був підставити, якщо треба, своє плече, взяти у руки мішок, ключ, сапку. Від чого і загинув. Того фатального дня йому досить було дати команду, і можна їхати далі – КСПП «Колос» чимале господарство. Але він сам схилився над купою щойно намолоченого зерна, у яке могли потрапити грудки землі. Він, хлібороб, не міг допустити бруду в пшениці. І поклав за це життя. Оце б колоссянам, як і всім іншим, назавжди зберегти у своїх серцях» [2, с. 3]. Шістдесят три з половиною роки прожив Костянтин Харитонович. Із них 48 років він віддав людям. За роки головування колгоспом йому неодноразово пропонували підвищення – працювати головним спеціалістом району чи області. Але Костянтин Харитонович від своєї землі не хотів виїжджати, бо він до неї прикипів усією своєю душею. У 2016 р. вийшла з друку збірка науково-біографічних статей «Славетні імена Донеччини» за редакцією департаменту освіти і науки Донецької облдержадміністрації та Донецького обласного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді. Стаття про Лисака Костянтина Харитоновича розміщена у розділі «Майстри своєї справи». Так, він дійсно був майстром сільськогосподарської справи, видатним організатором сільгоспвиробництва. Світла йому пам'ять! [3]

Лях Роман Данилович трудову діяльність розпочав 1948 р. на педагогічній ниві: учитель історії, завуч, директор Георгіївської, Ганнівської шкіл Мар'їнського району. Але хист організатора в молоді роки найбільше виявився під час перебування на посаді директора Прелесненської школи Слов'янського району Донецької області. Роман Данилович докладав максимум зусиль до організації навчального процесу та облаштування школи. Як згадують очевидці, уже перше знайомство з легендарною вченою людиною, яка на той час знала все, як здавалося післявоєнним учням 1950-х рр., вважалося казкою. На всі питання він відповідав без зупинки, з гумором і завжди не відхиляючись від відповідної теми, чим спонукав учнів до додаткового вивчення матеріалу. Під його керівництвом і за його безпосередньою участю було побудовано в 1963 р. нове приміщення школи, в якій і нині навчаються прелесненські дітлахи. Багато уваги Роман Данилович приділяв матеріально-технічному забезпеченню школи: на зароблені школярами кошти було придбано мотоцикл, кінопроектор та ін. Учні школи, як згадує М. П. Жижченко – колишня його учениця, брали активну участь у засадженні соснового лісу біля залізничної зупинки. Безпосередній шлях Романа Даниловича Ляха в науку розпочався 1964 р., коли він вступив до аспірантури Харківського державного університету. Через три роки ним була захищена кан-

дидатська дисертація на тему «Аграрні перетворення в Донецькій губернії в 1920–1922 роках». Саме в цей час на базі педінституту в Донецьку відбувалося формування держуніверситету, і йому потрібні були висококваліфіковані кадри. Романа Даниловича запросили працювати в цьому виші, він погодився із пропозицією і разом із сім'єю переїхав до Донецька. В університеті обіймав посади асистента, старшого викладача, доцента, заступника декана, виконувача обов'язків декана, завідувача кафедри історії України. 1982 р. захистив докторську дисертацію. Після цього обіймав посаду професора кафедри історії УРСР, завідувача кафедри історіографії, джерелознавства та методики викладання історії Донецького державного університету, протягом десяти років очолював кафедру історії України. Роман Данилович Лях не лише сам займався науковою діяльністю, а й активно залучав молодь, бо вважав, що це – обов'язкова складова навчального процесу. Науковий доробок Романа Даниловича становить понад 100 праць. Провідне місце серед них належить аграрній проблематиці. Іншим важливим напрямом творчості науковця, викладача було краєзнавство. Особливо поживилася його діяльність у цьому напрямі з початком роботи над створенням багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Він був членом редколегії тому «Донецька область». Його перу належать нариси, присвячені селам Прелесне та Сергіївка Слов'янського району. Р. Д. Лях видав низку статей з різноманітних питань історії рідного краю, був активним учасником Всеукраїнських конференцій з історичного краєзнавства, співавтором монографії про розвиток краєзнавства в Україні. Як голова правління Донецького обласного відділення Всеукраїнської спілки краєзнавців Роман Данилович надавав методичну підтримку місцевим краєзнавцям (ніколи не забував і про Слов'янщину), музейним працівникам, учителям шкіл. Третій напрям наукової діяльності Р. Д. Ляха – методичний. Він брав участь у створенні навчальних посібників для учнів і студентів. Освіті України Роман Данилович віддав 54 роки свого життя, з яких протягом 36 років плекав молоде покоління істориків у Донецькому університеті. Творча спадщина доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника народної освіти України, дійсного члена УАІН, завідувача кафедри історії України Романа Даниловича Ляха багата й різноманітна. Він був справжнім патріотом, славним сином України! [4, с. 95–97].

Олександр Іванович Шевченко – засновник і керівник дитячої художньої студії «Синій птах» (1973–1988 рр.) та музею народної архітектури, побуту та дитячої творчості в с. Прелесне (1983). О. І. Шевченко – широкознаний як педагог-новатор, про нього написані статті, зняті документальні фільми, але мало кому відомо, що він був і талановитим, самобутнім художником. Картин після себе залишив небагато, бо напружена педагогічна праця й організаційні клопоти, пов'язані з роботою студії та музею, майже не залишали вільного часу для

творчості. Але в кожному творі митця яскраво і своєрідно відбилися його почуття і роздуми, закарбувалася частка його широкої, закоханої в прекрасне душі. Малювати Шевченко почав ще в армії, самотужки пізнаючи основи мистецтва. Мистецький хист він успадкував від пращурів по лінії матері, які колись писали народні картини та ікони. Відтоді з мольбертом і пензлем він не розлучався, проте надалі все частіше переконувався в тому, що художнику, крім любові до мистецтва, потрібні фахові знання.

Олександр Іванович вступив до заочного народного університету мистецтв ім. Н. К. Крупської МК РРФСР (Москва) на відділення малюнка і живопису, після закінчення якого з 1963 р. почав працювати вчителем малювання в Прелесненській СШ і вести гурток малювання. Художник мав рідкісний природний дар бачити прекрасне, яким щедро ділився зі своїми вихованцями, учив їх бачити прекрасне в найбуденніших проявах життя і відбивати це на папері, полотні. Разом із дітьми творив і сам учитель, надихаючи своїм прикладом юних художників. Працював Шевченко в різних техніках – мастихіном, клав мазки пальцем. Працював Олександр Іванович і з деревом – із коріння та гілок виготовляв неповторні шедеври. Ще в молоді роки Шевченко захопився й краєзнавчими проблемами, вивченням історії та філософії рідного краю. Разом із учителем історії А. О. Купріяною брав участь у постійних експедиціях щодо знаходження історичних експонатів, допомагав в оформленні шкільного історичного музею, який став найкращим у районі. Пізніше ці навички стали корисними під час облаштування власного музею. Олександр Іванович любив зустрічатися із цікавими людьми, бесіди з якими записував на касети. Сьогодні їх використовують під час вивчення історії рідного краю.

Будинок сім'ї Шевченків був своєрідним інтелектуальним клубом, який часто відвідували різноманітні особистості: відомі й невідомі журналісти, краєзнавці, священники, письменники, поети. Тут спілкувалися на філософські теми, співали пісні, обговорювали глобальні проблеми. Багато часу художник проводив із отцем Валентином, що відроджував на Слов'янщині Українську православно церкву, навіть надавав для проведення релігійної служби помешкання сільської хати на території музею. У нього була мрія приєднати до музею колишній панський маєток, що розташований у селі, але різні бюрократичні колізії не дали цього зробити... 14 жовтня 2016 р. в с. Прелесне було освячено пам'ятний Хрест на місці розташованої за панських часів і спаленої радянськими активістами церкви. Разом із пам'ятним Хрестом були освячені і надгробні плити сім'ї Бантишів, віднині так символічно розташовані з обох боків Хреста, адже до цього вони валялися на території колишнього поміщицького маєтку протягом майже століття. Отже, крапелька мрії Олександра Івановича вже здійснилася, маємо надію, що нащадки допоможуть збутися їй повністю.

Він був напрочуд працездатним та винахідливим. У 2000-му, наприклад, коли готувалися святкувати 55-річчя Великої Перемоги, митець запропонував спорудити пам'ятник односельцям, які загинули в роки Другої світової війни. Відразу ж стикнувся зі спротивом: а де взяти гроші? О. І. Шевченко запропонував давній спосіб увічнення пам'яті: поруч зі школою і музеєм насипали курган, обклали його дерном, на вершині поставили камінь, закріпили пам'ятну плиту з написом: «Пам'яті солдат-односельців, які загинули в роки війни 1941–1945 років. Їх 176». Ось до цього незвичного пам'ятника йдуть селяни не лише в День Перемоги чи в річницю визволення краю, а й у визначні дати своїх рідних, сімейних свят. За ініціативою О. І. Шевченка і за його безпосередньої участі в с. Прелесному споруджено пам'ятники першому вчителю М. Й. Штихову, який працював у селі понад 200 років тому, та математику І. Д. Заводовському. Самовіддана праця О. І. Шевченка відзначена орденом «Знак Пошани», йому присвоєно звання «Почесний громадянин Слов'янського району». Помер Олександр Іванович у грудні 2010 р. на 84-му році життя. У 2011 р. музею народної архітектури, побуту та дитячої творчості с. Прелесне присвоєно ім'я Олександра Івановича Шевченка. У музеї відкрито виставкову залу картин О. І. Шевченка [5, с. 19–23].

Отже, колишня Прелесненська волость, пізніше – Прелесненська сільська рада, а нині – територіальна громада Черкаської селищної ради славилася і славиться добрими, чесними, талановитими і розумними людьми. На жаль, життя швидкоплинне, одна подія змінює іншу, закінчується одна епоха – приходить наступна. Варто зберігати пам'ять про історію рідного краю через його особистості. Адже велич рідного краю – у його людях!

Джерела та література

1. Найкраще переконувати – справами. *Комуніст*. № 119. 27 липня 1983 р. С. 1.
2. Савенко В. Прелесне сумує. *Вісті*. 8 серпня 1995 р. С. 3.
3. Лисак Т. К., Лисак Л. К. Життя, яке віддане людям. Слов'янськ: Видавництво «Друкарський двір», 2015. 68 с.
4. Лисак Т. К., Лисак Л. К. Літопис села Прелесне. Слов'янськ: Видавництво Б. І. Маторіна, 2016. 232 с.
5. Лисак Т. К., Лисак Л. К. Люди і село: книга перша. Краматорськ: Видавництво «Друкарський дім», 2018. 124 с.

УКРАЇНСЬКА КАПЕЛА БАНДУРИСТІВ З ДЕТРОЙТА: КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ З ДОНЕЧЧИНОЮ. 1991 РІК

Пішванова Т. Г.

The article highlights the half-forgotten fact from the history of the cultural Donetsk region – the visit to Donetsk of the Ukrainian chapel of the Taras Shevchenko bandura-players (Detroit, USA). The only concert of the group was held on June 14, 1991. A brief history of this collective, on a tour of the Great Ukraine in the summer of 1991, is also outlined.

Key words: *Donetsk, Ukrainian chapel of the bandurists. Detroit, tour, Ukrainian Western Diaspora, T. Shevchenko National Prize.*

Коли йдеться про новітню історію України, то значн місце традиційно відводиться українській діаспорі. Незважаючи на той факт, що «історична Батьківщина» стала виявляти все менше цікавості до українських общин за кордоном, тема діаспори не втрачає своєї актуальності: з одного боку, західна українська діаспора багато зробила у наданні практичної і моральної допомоги молодій державі, з іншого – забезпечення міцних і постійних культурних зв'язків із закордонним українством є одним із найважливіших чинників зміцнення авторитету України у світі [1].

Емігранти під впливом рідних земель пройшли прискорений процес національного самоусвідомлення: потреби згуртування серед заокеанської еміграції стимулювали українців до створення цілої мережі власних релігійних, кредитних, освітніх, господарських, громадсько-політичних, наукових та культурних організацій у нових країнах поселення.

Метою розвідки в рамках краєзнавчої конференції є культурний візит української капели бандуристів імені Тараса Шевченка з Детройту (США), який відбувся 14 червня 1991 р. Саме ця капела бандуристів є яскравим прикладом збереження своєї етнічної спільноти як вислів окремої культурної спадщини, незважаючи на свою інтегрованість у державне життя країни свого перебування.

Капела бандуристів імені Тараса Шевченка була і є саме тим містком між українською та світовою культурою, який сприяє інтеграції самобутньої української культури у світове співтовариство, ознайомленню населення зарубіжних країн з культурним надбанням українського народу.

Капела бандуристів має складну історію свого існування і розвитку. До початку Другої світової війни кобзарський хор виникав тричі – 1918 р., 1923 р. та 1935 р., виступав на урочистих святах у Кремлі, спів його чули в Середній Азії, на Кавказі, Далекому Сході, Уралі, Криму. І завжди його супроводжували галасливий успіх та бурні овації.

Але і гинув він тричі – у 1919 р., 1934 р. та 1941 р., відчув страждання і утиски під час революційних подій, зазнав репресій сталінського тоталітарного

режиму, розформовувався і об'єднувався з іншими кобзарськими хорами, переніс військову мобілізацію початку Другої світової війни.

Зараз деякі дослідники культури західної діаспори вважають, що відлік історії цієї творчої організації треба вести з 1941 р., коли в окупованому Києві виникає українська капела бандуристів імені Тараса Шевченка, яка складалася з решток уцілілих артистів з кобзарських хорів 1920-х – 1930-х рр.

Відголоски культурної діяльності капели під час війни знаходимо навіть на шпальтах окупаційної газети «Донецький вісник». Зокрема, у газеті за 16 липня 1942 р. згадується, що український національний хор під керівництвом диригента Володимира Божика знаходиться в Німеччині, у Кенігсберзі, для обслуговування українців, що працюють на третій рейх, і концерти хору проходять з великим успіхом [9]. Далі в замітці зазначається, що цей хор вже завоював собі гарну репутацію попередніми поїздками до Німеччині. Додамо, що практика виступів перед німецькими остарбайтерами була доволі поширеною під час другої світової війни: зокрема, у 1942 р. в Німеччині виступали і голландське вар'єте, і фламандський ансамбль, і французька театральна трупа, і український хор «Бошик», і італійська організація «Дополаворо». Для культурного обслуговування іноземних робітників було навіть утворено спеціальну організацію «Сила радості», про що сповіщається у газеті «Донецький вісник» за 25 червня 1942 р. [8].

На рідну Україну капелі бандуристів імені Тараса Шевченка повернутися вже не судилося.

Після довгих повоєнних негараздів у Німеччині, пов'язаних з подіями, які визначили подальший хід історії у світі, капела емігрувала у 1949 р. до США, де осіла у місті Детройті (штат Мічиган) – центрі автомобільної промисловості країни. Коріння нації виявилось таким могутнім і життєздатним, що і на чужині невтомно проростало чудовими пагонами кобзарського мистецтва.

І хоча зберегти свій повністю професійний статус капелі не вдалося, хоча вона виступала з концертами лише кілька тижнів на рік, кобзарі, як і в сиву давнину, несли слово правди і волі. Детройт, Пітсбург, Чикаго... І всюди незмінний успіх: «група унікальна..., глибоко впливає на душу та залишає слід на тривалий час», «їхня музика – дуже радісна, сповнена героїчної долі й чистої імпровізації, і це є знаменний факт», «бандуристи чудові завдяки своєму зразковому хорові»...

У 1958 р. для виправлення фінансової ситуації капела виїхала на гастролі до Європи. Іспанія, Франція, Швейцарія, Німеччина, Голландія, Данія, Бельгія, Великобританія – Європа вражена козацьким фольклором і мистецьким виконанням пісень та музики. Близько 150 схвальних рецензій в найавторитетніших європейських газетах: «капела бандуристів переважає над усіма європейськими хорами», «концерт став сенсацією», «наша публіка голодна на такі події»... [6].

Після кількох десятиліть замовчування радянськими засобами масової інформації взагалі про існування унікального фольклорного колективу, на рідній землі капелу бандуристів імені Тараса Шевченка під керівництвом Мирослава Гнатюка слухачі побачили і почули лише у 1991 р. – в перший післявоєнний візит на батьківщину. Велике гастрольне турне пролягло через Київ, Канів, Полтаву, Харків, Донецьк, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Вінницю, Чернівці, Івано-Франківськ, Тернопіль, Львів. П'ятнадцять концертів, лише п'ятнадцять концертів по Великій Україні. Концерти не з комерційною метою, а заради відродження національної культури українського народу [7].

Українські газети сповнені заголовками із знаками оклику, які свідчать про надзвичайний успіх виступів: «Тріумф капели бандуристів імені Тараса Шевченка!», «Браво, бандуристи!», «Козаки йдуть!» [4].

У Донецьку капела виступала 14 червня. Донецькі глядачі побачили справжню організацію свята дійсно за світовими стандартами: якісні афіші, квитки, досконало оформлений проспект з друкарні Миколи Баб'юка з Нью-Йорка, в якому викладено історію капели і програму її виступу [2].

Дехто із місцевих керівників намагався надати для єдиного виступу капели концертний зал філармонії, розрахований лише на 427 місць. Керівник капели Мирослав Гнатюк відмовився категорично: він знав, що робив. Більш ніж тисячний зал палацу молоді «Юність» був вщент заповнений. Серед присутніх – місцеві артисти, інтелігенція, люди з родинними зв'язками з капелою, преса називала і представників влади: начальника обласного управління культури В. Ф. Вовенка та голову обласного відділення Фонду культури України В. М. Пугло [5].

Головний диригент капели Володимир Колесник підняв диригентську паличку, і зазвучали українські пісні – маловідомі або зовсім забуті («Блажен муж», «Благослови, душе моя, господа»), які відкривали глибинні шари самоусвідомлення («Заповіт» на музику Гната Хоткевича), які пробуджували історичну пам'ять (героїчна поема «Байда» та старовинні козацькі думи). Особливо вразила слухачів-донецчан пісня «Ой у лузі червона калина», яку бандуристи виконували двічі, і двічі зал, стоячи, вшановував виконавців: справжнє мистецтво – вічне! Сцена і сама капела втопали у квітах, долонь не жалкували, овації неслися за стіни палацу [3].

Наприкінці виступу капела бандуристів імені Тараса Шевченка отримала грамоту, скромний сувенір від місцевої влади та щирі слова вдячності за велику подвижницьку працю [10], за яку у 1992 р. одержала звання лауреата Національної премії імені Т. Шевченка.

У цій премії є частина життя тих, хто свідомо зберігав, охороняв та поширював українську культуру на чужині: Григорія Китастого, П. Потапенка, І. Задорожного, В. Колесника, О. Махляя та багатьох інших, які підтримували духовний зв'язок між українцями по обидві сторони океану, які завжди плекали мрію

про суверенність України, які зміцнювали міст єднання і спільності попри усі провладні намагання роз'єднати українців за географією, вірою, політичними симпатіями, соціальною ієрархією.

Пройшло майже тридцять років з тієї пам'ятної зустрічі. Україна стала незалежною державою, а українська діаспора, на думку багатьох сучасних дослідників, втратила свою основну місію – носія національної ідеї та репрезентанта вільного українства, борця за державність. Стара генерація з політико-культурними домінантами та елементами глибокої ностальгії вимирає, нова генерація західної діаспори вже не має яскравих ознак українського етновизначення. Але українська діаспора є невід'ємною частиною українського народу держави Україна і творить глобальний український простір.

Капела бандуристів імені Т. Шевченка своєю діяльністю морально допомагала українцям у становленні нової держави 1991 р. З іншого боку, історія капели показала, що Україні потрібно постійно розвивати міцні зв'язки із закордонним українством для забезпечення потужної підтримки авторитету України в світі.

Отже, історія та мистецька діяльність української капели бандуристів з Детройту є невід'ємною частиною історії Донеччини, культурне надбання української західної діаспори є насамперед надбанням України, а лише потім – світової цивілізації.

Джерела та література

1. Білецький В. Українська діаспора сьогодні: перспективи і реалії співпраці з Україною. Культурні зв'язки Донеччини з українським зарубіжжям: матеріали науково-практичної конференції 17 грудня 2004 року. Донецьк: б. в., 2004. URL: <http://www.experts.in.ua/baza/doc/download/conference.pdf>
2. Головащенко М. Bravo, бандуристи! *Культура і життя*. 1991. 15 липня.
3. Головащенко М. З піснею і Україною в серці (про запис творів Гната Хоткевича у виконанні Державною капели бандуристів України і капели бандуристів ім. Т. Шевченка). *Культура і життя*. 1992. 1 лютого.
4. Гордиенко В. Козаки йдуть! *Жизнь*. 1991. 15 юнія.
5. Єременко А. Чийх батьків ми діти?: нотатки про виступ капели бандуристів імені Тараса Шевченка з Детройта (США). *Сільська Донеччина*. 1991. 20 червня.
6. Колесник В. Капела бандуристів ім. Т. Г. Шевченка. *Музика*. 1991. № 5. С. 24–25.
7. Козак С. Тріумф Капели Бандуристів імені Тараса Шевченка! *Літературна Україна*. 1991. 11 липня.
8. Культурное обслуживание иностранных рабочих. *Донецкий вестник*. 1942. 25 юнія.
9. Украинский хор в Германии. *Донецкий вестник*. 1942. 16 ююля.
10. Уманцева Е. Гости Украины – кобзари Америки. *Социалистический Донбасс*. 1991. 22 ююнія.

ВИКОРИСТАННЯ ДОСВІДУ ВЛАДИ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ
ТА ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

Мелєксцев К. І.

This article focuses on Polish-Ukrainian contacts-related experience accumulated by the regional government of Donetsk Oblast and the academic circles of Vasyl' Stus Donetsk National University. The researched documents show that the unique Donetsk experience was deemed useful by other regions, such as Vinnytsia Oblast. The results of Polish-Ukrainian cooperation strengthened Ukraine's economy and education practices and extended the scope of Ukrainian interaction with the EU, despite some long-standing historical disagreements with the Poles.

Key words: Donbas, Donetsk National University, Donetsk Oblast, Poland, Polish-Ukrainian relations, Ukraine.

У сучасних умовах Польща залишається одним із найважливіших партнерів України, можна навіть сказати, одним із небагатьох реально стратегічних партнерів, відносини з яким є актуальними для економічного добробуту, зовнішньополітичного статусу, безпеки та оборони України. Незважаючи на це, відносини не є ідеальними – вони страждають від болісних питань національної історичної пам'яті. Одними заявами про те, що «історію варто залишити історикам» (ці слова часто звучали в українській президентській риторичі), не обійтися. Питання історичної пам'яті залишається критичним для польської сторони, яка в очікуванні подальших поступів від української держави в цьому аспекті відносин. Проте історія відносин сучасних України та Республіки Польща містить багато прикладів високоякісної співпраці у сферах економіки та культури, незважаючи на історико-політичні неузгодженості. Донеччина та Донецький національний університет імені Василя Стуса відрізняються прикладами успішного співробітництва з польською стороною. Розглянувши різноманітні матеріали, маємо сенс говорити про те, що завдяки, по-перше, обміну інформацією між обласними адміністраціями, а по-друге, вимушеному переміщенню ДонНУ до Вінницької області з тимчасово окупованої території, з донецьким досвідом були ознайомлені представники влади та громадськості з інших регіонів.

Серед джерел, які стали у нагоді, є матеріали Державного архіву Вінницької області, міжнародні угоди, викладені в Офіційному віснику України, газета «Університетські вісті», внутрішня документація Донецького національного університету імені Василя Стуса, книжкові матеріали з історії університету [4], книга «Учені Донецького національного університету» [14].

За останні десятиліття українські дослідники видали безліч публікацій з питань українсько-польської співпраці в європейському та атлантичному, культурному, економічному аспектах. Значно скрутішою була ситуація з історіо-

графією з теми у 1990-х рр. через брак доступних джерел. Не дивлячись на це, вважаємо за потрібне виділити публікацію проф. О. М. Бута 1996 р., в якій він розглядав, як Україна та Польща сповідували спільні інтереси переходу від «соціалістичної» системи, нав'язаної радянським режимом Центрально-Східній Європі, до спільного ринку [1]. Знаний євроатлантист проф. І. Я. Тодоров, розглядаючи ситуацію з використанням в Україні європейського та атлантичного досвіду, відмічав, що такі практики були характерні не лише західним областям країни. Як зазначає дослідник, близькі за змістом тенденції помічалися і на сході України, зокрема в Донецькій області. Конкретно, співробітництво з Польщею у області активно проводило агентство регіонального розвитку «Донбас» на чолі з В. Ковалем, а з 2001 р. у області почав діяти проєкт «Розбудова стратегій місцевого розвитку в Україні на основі польського досвіду» [12, с. 187]. Ці стратегії втілювалися в життя за участю міської влади Донецька, Маріуполя, Краматорська, Макіївки, Єнакієвого. Польща підтримувала такі проєкти: 7 листопада 2002 р. радник Посольства Республіки Польща В. Зайчковський взяв участь у регіональному семінарі стосовно проблем і особливостей інтеграції країни до ЄС, яка відбувалася саме в цей період [12, с. 187–188].

На 2000 р. ми можемо констатувати успіхи реалізації польсько-українських угод другої половини 1990-х рр. (період, який довгий час характеризувався як період занепаду відносин, незважаючи на успіхи міжрегіональної співпраці), як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні [15]. Підписання у 1997 р. міжурядової «Угоди про співробітництво в галузі культури, науки і освіти» спонукало до розширення контактів науково-освітніх установ. Визначною для українсько-польського партнерства у сфері науки датою стає створення у 2000 р. Європейського колегіуму польських та українських університетів. Це колективна польсько-українська науково-освітня установа, створена за ідеєю дослідника історії Центральної та Східної Європи Б. Осадчука, підтриманого польським істориком Є. Ключовським та Є. Гедройцем. Колегіум був заснований Університетом Марії Кюрі-Складовської, Люблінським католицьким університетом Івана Павла II (Польща), Київським національним університетом ім. Тараса Шевченка, Львівським національним університетом ім. Івана Франка, та Національним університетом «Києво-Могилянська академія» (Україна). З 2002 р. до колективних членів приєднався Дніпропетровський державний університет [5, с. 382]. Низку угод з польськими вишами на поч. ХХІ ст. почав реалізовувати і Донецький національний університет [14, с. 29].

Низку ефективних економічних рішень свого часу прийняла Міжурядова комісія з питань економічного співробітництва України і Республіки Польща [13]. Перед комісією була поставлена важлива мета – реалізувати положення різногалузевих міжвідомчих угод на всіх рівнях. Основні зусилля були спрямовані

саме на подальше посилення міжрегіональної економічної співпраці. Про це свідчать збільшення фінансування областями України спільних заходів із відповідними партнерами-воєводствами Польщі. Наприклад, протягом 2005–2006 рр. Сьвентокшиське воєводство проводило спільні з українською стороною міжнародні конференції, культурно-економічні форуми, ярмарки, співпрацю у галузі спорту і туризму за умов спільного фінансування [2, арк. 2–19]. Іншим проявом діяльності комісії стало втілення пункту про міжрегіональну співпрацю шляхом підписання «Договору про міжнародне – міжрегіональне співробітництво Донецької області (Україна) і Сілезького воєводства (Республіка Польща)» [3]. За документом здійснювалися обмін делегаціями представників регіональної влади, керівних кадрів, спеціалістів та експертів, залучення до контактів господарських структур [3]. Як і в Донецькій області, на Вінниччині з часом поширилася практика стажувань у Республіці Польща представників органів регіональної влади [2.1, арк. 14].

Договору передувала довга та плідна співпраця Донбасу та Сілезії протягом 1998–2005 рр. з питань місцевого самоврядування, громадських організацій та навчальних закладів. Як зазначив І. Годоров, важливим результатом співпраці в межах проєктів стало використання в Донецькій області досвіду та інструментарію програмування регіонального розвитку промислових регіонів Франції та Німеччини, які були до того з успіхом ужиті у Верхній Сілезії [11, с. 226]. Відносини Донеччина–Сілезія продовжилися протягом 2005–2015 рр. Активну участь у співпраці взяв Донецький національний університет, який проводив обмін студентами, стажування викладачів у навчальних закладах Сілезії (за сприяння Міжнародного фонду «Відродження» та Інституту соціальних досліджень та політичного аналізу) [10].

Хоча західні області України та східні воєводства Польщі співпрацювали активніше, ніж решта регіонів, ми маємо зазначити, що це пов'язано не лише з географією, а й зі спорідненими ролями в економіці країн. Інші регіони України й Польщі з подібним спорідненням галузевої спеціалізації брали активну участь у міжрегіональному партнерстві, незважаючи на географічну віддаленість. Яскравим прикладом такого партнерства є продовження співробітництва Донецької області (Україна) і Сілезького воєводства (Республіка Польща), двох індустріальних, гірничопромислових регіонів на, відповідно, сході України й заході Польщі. Успіх контактів між Донеччиною та Сілезією привів до продовження діяльності попереднього договору 2005 р. у 2008 р. [3].

Розвиток мережі консульських установ Республіки Польща в Україні в 2007–2010 рр. був великою мірою підтриманий і особистою ініціативою дипломата Томаша Олейнічака, який з 1997 р. працював у польських дипломатичних відомствах в Україні. Плідну роботу Т. Олейнічака щодо удосконалення роботи

консульств та їхнього розгалуження обласними центрами України було відмічено як польською, так і українською стороною. У 2015 р. він отримав посаду Генерального Консула Республіки Польща у Вінниці [7].

Задля підвищення мобільності студентів та викладачів заклади вищої освіти користувалися двосторонніми угодами з польськими вишами та залученням здобувачів освіти до міжнародних програм, таких як Erasmus+. Підтримку програмам академічної мобільності надало і польське МЗС. Конкретно, як Генеральний консул Республіки Польща у Вінниці Т. Олейнічак допоміг у реалізації програм, що було відзначено у присвоєнні польському дипломатові у 2017 р. звання «Почесний доктор Донецького національного університету імені Василя Стуса» [7, с. 7].

Окрім вищезгаданої Erasmus+, під егідою Єврокомісії проводилися такі освітянські проекти, як TEMPUS. Безумовним регіональним лідером у реалізації завдань TEMPUS став Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара: за період ректорства М. Полякова університетом було виграно 18 конкурсів [9, с. 203]. Ці факти підтверджують успіхи співпраці задля втілення Болонського процесу, вказують на активізацію мобільності освітян та ініціатив зближення із загальноєвропейськими науково-освітніми установами.

До таких ініціатив також долучився Донецький національний університет імені Василя Стуса. Найактивніше розвивалася співпраця із Варшавським університетом, відповідно до підписаного у 2013 р. та оновленого у 2017 р. Меморандуму про взаємопорозуміння. Темами для співпраці (обміни молоддю, стажування, конференції та воркшопи) було визначено сферу політології, міжнародних відносин та історії пострадянських держав [16]. За період 2017–2019 рр. 35 здобувачів освіти з університету навчалися у більш ніж десяти різних польських вишах за новими програмами [8]. Студенти позитивно схвалювали можливість для мобільності у навчанні та організацію обміну молоддю. Відзначали отримання досвіду саморозвитку в навчанні, можливість спілкування та культурного обміну із молоддю з багатьох країн. Надані стипендії покривали витрати на всі потреби студента [6].

Отже, проведені заходи задля розширення торговельно-економічних та науково-культурних зв'язків протягом «Року України в Польщі» стимулювали довготривале співробітництво між урядами та окремими регіонами двох країн. Позитивна динаміка відносин яскраво розкривається на прикладах співпраці на місцях. Окрім традиційних партнерств регіонів, встановлених ще у радянські часи, області України почали шукати нові втілення міжрегіональної співпраці. Приклади Львівської, Вінницької, Донецької, Дніпропетровської, Харківської областей України відбили успіхи впровадження українсько-польської співпраці в економічній, культурній галузях, обміну досвідом реформування місцевого

самоврядування протягом 1995–2004 рр. Досліджені факти співпраці підтверджують набуття відносинами статусу «стратегічного партнерства», з визнанням на початку ХХІ ст. актуальності інтеграції до ЄС. На жаль, українсько-польські відносини за економічними показниками не досягли попереднього рівня торгівельних зв'язків України з Москвою, нинішнім агресором. Проте ці контакти мали й іншу цінність для України, відкриваючи перспективи шляху інтеграції до європейських структур.

Джерела та література

1. Бут О. М. Лібералізація економіки: міжнародний досвід і Україна. *Східна Європа і світове співтовариство: історія і сучасність*. Донецьк, 13–14 вересня 1996 р.; оргкомітет: Г. П. Єрхов та ін. Донецьк. 1996. С. 47.
2. Державний архів Вінницької області. Ф 6200. Оп. 1. Спр. 8. 47 арк.; Державний архів Вінницької області. Ф. Р-6147. Оп. 3. Спр. 1299. 203 арк.
3. Договір про міжнародно-міжрегіональне співробітництво Донецької області (Україна) і Сілезького воєводства (Республіка Польща). *Офіційний вісник України*. 17 травня 2006. № 18. С. 139.
4. Донецький національний університет / Г. Я. Пономаренко та ін.; відп. ред. В. П. Шевченко. 3-є вид. Донецьк: Норд-Прес, 2007. 372 с.
5. Історія Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. 1918–2018 / гол. редкол. чл.-кор. НАН України, проф. М. В. Поляков. 5-те вид., переробл. і доповн. Дніпро: Ліра, 2018. 416 с.
6. Освітні можливості програми Еразмус+ Україна. *Університетські вісті*. Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2018. URL: <https://news.donnu.edu.ua/2018/11/22/osvitni-mozhливosti-programi-erazmus-ukrayina/> (дата звернення: 12.12.2018).
7. Протокол № 8 від 28 квітня 2017 р. Засідання нагородної комісії. *Присвоєння звання «Заслужений професор ДонНУ»*. Донецький національний університет імені Василя Стуса. Матеріали нагородної комісії. Вінниця, 2017. С. 1–8.
8. Протоколи засідань щодо академічної мобільності (2017–2019). Донецький національний університет імені Василя Стуса. Матеріали відділу міжнародних зв'язків. Вінниця, 2017–2019.
9. Савчук В. С. Ректори Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (1918–2018). Книга нарисів / гол. редкол. чл.-кор. НАН України, проф. М. В. Поляков; В. С. Савчук. Дніпро: Ліра, 2018. 212 с.
10. Стажування у Вроцлавському університеті. *Університетські вісті*. 4 грудня 2015. Донецький національний університет імені Василя Стуса. URL: <https://news.donnu.edu.ua/2015/12/04/stazhuvannya-u-vrotslavskomu-universiteti/> (дата звернення: 10.10.2018).
11. Тодоров І. Я. Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти : монографія. Донецьк: ДонНУ, 2006. 268 с.
12. Тодоров І. Історичні, геополітичні та політико-правові засади співробітництва України та НАТО. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2014.

№ 77. URL: http://www.ji.lviv.ua/n77texts/Zasady_spivotbitnyctva.htm (дата звернення: 10.10.2018).

13. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про економічне співробітництво. *Офіційний вісник України*. 12 липня 2006. № 26. С. 291.
14. Учені Донецького національного університету: 1937–2007 / авт.: Г. Я. Пономаренко (наук. кер.), М. Є. Безпалов, П. В. Добров та ін.; редкол.: В. П. Шевченко (відп. ред.) та ін. Донецьк: Норд-Прес, 2006. 372 с.
15. Kozakiewicz J. Polska i Ukraina na progu trzeciego tysiąclecia. *Warszawskie Zeszyty*. Ukrainoznawcze. Warszawa, 2000. №10. S. 294–300.
16. Memorandum of Understanding between the University of Warsaw and the Donetsk National University. *Угоди про партнерство 2017 р.* / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Відділ міжнародних зв'язків. Вінниця, 2017.

Пам'яттєвий простір Донеччини

ОКРИЛЛЯ СЛОВА:

ВИМІРИ СУЧАСНОГО ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНОГО МОВНОГО ДІАЛОГУ

Загнітко А. П.

Language dialogue status through verse and prose literary works analysis of the participants of the Open creativity contest «A word is in a soul – a soul is in a word» has been revealed together with the trace of its sense essence rendered as a result of creative personalities self-realisation and self-identification, since the peculiarities of a personality language socialization in regard with external and internal factors as well as the main tendencies of the Ukrainian language functional meanings extension due to the research of the Open contest participants' literary works have been qualified.

Key words: *the Open creativity contest, a personality language socialisation, language self-identification, language self-expression.*

У сучасному українському просторі надзвичайно важливим є не лише самореалізація особистості, її всебічна комунікативна активність, а й можливість творчого діалогу та єднання, обміну й дискусії. Коли у 2015 р. народилася ідея зробити Відкритий регіональний творчий конкурс учнівської і студентської молоді «Слово у душі – душа у слові» (далі – Конкурс), не можна було прогнозувати, як він сприйматиметься в загальному просторі. Внаслідок неможливості повноцінної роботи на користь Української Держави Донецький національний університет імені Василя Стуса з осені 2014 р. продовжив свій повноцінний науково-дослідницький, освітньо-пізнавальний, культурно-виховний процеси на гостинній Подільській землі. Водночас було прагнення зберегти належним зв'язок із рідною донецькою землею, з традиціями рідного краю, розвивати й поглиблювати напрацьоване. Отже, з одного боку, задум такого конкурсу був логічним продовженням великої й кропіткої роботи зі збереження неповторного мовного багатства Донеччини, опису й дослідження діалектного й усно-розмовного розмаїття [4; 5; 6; 7], а, з другого боку, логічним розвитком умонтованої в запити суспільної думки радіопередачі на Донецькому обласному радіо «Мово рідна, слово рідне...», яка щомісячно виходила в ефір з 1980 по 1996 рр. [1; 2] й здобула своїх прихильників. Картотека листів нараховувала більше двох із половиною тисяч. Були тут різні матеріали, але основним було одне – небайдуже ставлення до рідного слова, його тяглості на донецькій землі, глибин пам'яті та ін. До цього потрібно додати також цикл літературно-мистецьких вечорів в Донецькому міському палаці працівників культури [3]. Від першого конкурсу, що об'єднав 40 учасників (здебільшого учні й студенти Вінницького краю) й до сьогоденішнього п'ятого, в якому бере участь більше 250 школярів і здобувачів

вищої освіти, минуло достатньо часу, щоб поглянути й зримо побачити рівень краєзнавчого заглиблення його учасників, простежити динаміку складу учасників. Безперечно, що охоплення просторів донецької землі не могло б відбутися без активної участі Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. Окриллям Конкурсу постає його: 1) рідномовна тяглість; 2) розвиток напрацьованих традицій; 3) усвідомлення значущості й знаковості рідної мови для розбудови Української Держави й формування цілісності Українського Духу; 4) організаційні структури Донецької й Вінницької областей; 5) добровільність участі та відкритий характер. Окриленість конкурсу гарантують його учасники, які подають власні роботи – поетично-творчі і / чи прозово-творчі або ж есеї, науково-дослідні студії та ін. – на конкурс. Актуальність розгляду перебігу Конкурсу, його занурення в духовний простір мотивована розширенням самих його обривів, збільшенням кількості його учасників, встановленням його функційного навантаження в єднанні різних земель Держави.

Метою дослідження є визначення статусу Конкурсу у формуванні суспільно-мовних цінностей із визначенням спільних та відмінних мотивів у роботах учасників конкурсу. Заявлена мета мотивує вирішення відповідних завдань: 1) схарактеризувати статус законотворчих актів функціонування мови в ідеології Держави; 2) встановити основні кваліфікаційні ознаки робіт учасників конкурсу; 3) виявити функційне навантаження Конкурсу в самореалізації творчих особистостей; 4) з'ясувати доцентрові сили організації й проведення конкурсу в єднанні українських земель і територій. Новизна дослідження зумовлена обстеженням досі неопрацьованого матеріалу учасників Конкурсу (2017–2018 рр.) і встановленням рівнів і чинників мовної соціалізації особистості в суспільстві. Теоретичне значення студіювання зумовлене обґрунтуванням поняття мовної соціалізації, її внутрішнього й зовнішнього чинників, а практичне значення визначає можливість використання результатів дослідження в університетській практиці під час вивчення різних дискурсів, їхньої інституціоналізації, опрацюванні питань мовної політики, мовної ідеології тощо.

У сучасному полі Української Держави легко відчутні й пізнавані офіційно проголошені кроки до посилення функційного навантаження української мови, її утвердження як визначального об'єднавчо-соборного чинника. Заявлене знайшло відбиття у проголошенні десятиліття української мови на найвищому адміністративному рівні (Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо зміцнення державного статусу української мови та сприяння створенню єдиного культурного простору України» від 31 травня 2018 р. № 156/2018) від 2018 до 2028 р., ухваленні Закону України «Про функціонування української мови як державної» (остання редакція від 17.03.2020). Попри офіційні заходи, українська мова вимагає пильної уваги урядових та адміністративних структур, громад-

ських і суспільно-корпоративних організацій, культурно-мистецьких колективів та ін. Не кажучи уже про фінансово-банківську, транспортну, комунікативно-інформаційну (засоби масової інформації – телевізія, газети, радіо і под.) та інші системи, де досі домінує не державна мова. Істотну роль у розширенні функційного навантаження української мови, посиленні її статусу в активній сфері усного й письмового спілкування відіграють різні творчі конкурси, один із яких – це «Слово у душі – душа у слові».

Українській мові притаманний високий ступінь внутрішньої та зовнішньої соціалізації. Перша пов'язана із самопізнанням, самовиявом та самоідентифікацією, із тим, що можна було б назвати самістю. Зовнішня ж соціалізація визначується входженням особистості в людське суспільство, різні його структури, сприйняття усього набутого й напрацьованого досвіду, збереженого в мові. Гармонія обох соціалізацій свідчить про достатній рівень національної самоспроможності, а слабкість однієї з них – відбиває втрати на духовному, культурно-історичному, цивілізаційному вимірах нації. Набуття українською мовою статусу державної в останні десятиліття минулого століття, поступове її розпросторення спричинили мало помітні зовні процеси активнішої соціалізації нового (молодого) покоління, особливо на теренах східних територій, зокрема Донецької області. Подібний стан стривожив ідеологів «цілісного неоімперського простору», тому в програмах окремих партій з'явилися ідеї другої державної мови і / чи співіснування державної та офіційної мов. Відчуваючи внутрішній спротив суспільства щодо активного упровадження таких ідей, було напрацьовано модель поетапного знецінення державного статусу української, її маргіналізації. Ситуація була зручна й тим, що Білорусь запровадила дві державні мови, в низці інших пострадянських республік це питання спорадично виносилося на шпальти усіх медійних ресурсів. Потрібно віддати належне тим, хто опрацьовував основи й формулював засадничі принципи поетапної мовно-гібридної експансії, адже було враховано підґрунтя функційної лінгвістики Н. Хомського [8, с. 117–137], М. Голлідея та ін. Визначальним поставало врахування того, що мова соціалізує особистість, і вона ж творить людське суспільство в багатофункційних його виявах, адже мова належно забезпечує міжособистісний обмін (мовець і слухач, письменник і читач), реалізує внутрішні й зовнішні світи, дає змогу їх фіксувати й перетворити один на інший. Ось чому й до сьогодні більшість телевізійних каналів та й інших мас-медіа не відмовляються від ідеї донесення різного гатунку інформації до читача ↔ глядача ↔ слухача чужою мовою (російською), що дає змогу знову й знову на рівні масової свідомості пересічному громадянину нав'язувати думку про домінування не державного мовного і / чи мовленнєвого середовища.

І нарешті – формулювання усієї сукупності значень у згуртовані розмовні та письмові тексти, де останні створюють цілісність життєвої самобутності на-

ції: просторової, часової, наукової, культурної, мистецької та ін. Насиченість мовного простору нації, щільність такого простору знаходить відбиття в світовій мовнокомп'ютерній мережі. Цілком можливо сьогодні говорити про мережево сильні нації, багатство яких адекватно відбито у світовому павутинні – мережі Інтернет, що найшвидше відкриває незвідане, постає найдоступнішим джерелом для розширення власних знань тощо

Загалом Конкурс, що започаткований Донецьким національним університетом імені Василя Стуса у 2015 р. і підтриманий Вінницькою обласною держадміністрацією і Донецькою військово-цивільною обласною держадміністрацією, збирає широке коло учасників у двох етапах свого перебігу. У ньому беруть участь у середньому близько трьохсот учнів і студентів різних закладів освіти Донецької й Вінницької областей. Учасники змагаються в поетичних та прозових жанрах, додаються також аматори, які пропонують твори за мотивами оригінальних літературних творів, художніх фільмів. У літературознавстві їх називають фанфіками. Не менш активними постають науково-дослідницькі змаги. У загальному полі учасників активними є й творці есе (есеїв). Загалом з обох українських земель в щорічному конкурсі – майже рівна кількість учасників, що дебютують своїми оригінальними й дослідницькими працями на здобуття нагород імені Михайла Стельмаха в номінації «Проза», імені Василя Стуса – за кращу науково-дослідну роботу, імені Михайла Коцюбинського – за творчі роботи в оригінальному жанровому виконанні та оформленні, імені Степана Руданського – в номінації «Поезія», імені Ольги Виноградової – в номінації «Есе» та ін. В останній номінації у 2018 р. кращою була Катерина Затула з Вапнярської середньої школи № 3 (Вінницька область), а друге місце посіла Лоліта Вінниченко із загальноосвітньої школи № 9 м. Покровська (Донецька область). К. Затула за епіграф до свого твору взяла геніальні слова В. Липинського: «Ніхто нам не збудує держави, коли ми її самі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути». Есей сповнений внутрішньої динаміки. Уся розповідь – це події до Майдану, сам Майдан... Драматизм зображеного посилено тим, що головний герой твору Ярослав Рожок стає учасником подій на Майдані цілком спонтанно, його вчинки визначає почуття – ніжне й водночас променисте кохання до Ориси Гайдан. Батько Ярослава – беркутівець («Я – батько»), бере участь у розгоні майданівців. За сюжетом – він і побачив свого скривавленого сина, який лежав на Майдані. Участь у розгоні молоді на Майдані спричинила переоцінку свого службового становища: батько звільняється зі служби, бо не уявляє, як можна дивитися синові у вічі після такої трагедії. Неподалік від Ярослава на бруківці лежала й непритомна Орислава. Напруження пізнаного, сприйняття баченого насичують внутрішнім психологізмом міркування головного героя, відправним моментом яких є почуття до Ориси. Глибинні роздуми приходять у час перебу-

вання на межі життя й смерті, коли Ярослав лежав на холодній бруківці Майдану: *«Куди ти привела мене? Я пішов за тобою на мирний протест, а виявилось, що у пекло. Виявилось, я не знаю Києва. Я не знаю країни. Виявилось, у моїй країні вбивають. Вбивають невинних. Виявилось, що я нічого в цім світі не знав. А ти, облудо, привела мене до реальності. Привела й залишила там. Покинутого, ошуканого, обманутого. І ким? Собою, певна річ. Чи ні? Чи бувають такі люди, на яких Господь нап'ялив розжеві окуляри і нестримно реготав з їх засліпленості? Скажи, Орису, я не один такий? Скажи, бо, може, світ такий паскудний через те, що лиш я один не бачу всього паскудства? Що лиш я один не дію проти нього?»*. Від розміреного, упорядкованого, матеріально забезпеченого життя нічого не залишилося. Десь там – до Майдану – були студентські безтурботні дні. А сьогодні динаміка розмірковувань приводить героя до однозначного висновку: *«То чого ж я хочу? Я, як і мільйони інших свідомих українців, хочу незалежної країни. Не тільки на папері. Аби ми відчували, що ми є незалежними, гідними та вільними громадянами не лише на День Незалежності чи День Соборності та Гідності. Бо чи була моя країна хоч хвилину по-справжньому вільною? Усе своє існування Україна була під гнітючим впливом інших держав. Проте українці ніколи не кидали її напризволяще. Завжди нація творила державу. А ми – націю. Так, і саме ми – кожен з нас – відповідаємо за творення своєї нації. Адже нація – це щось більше, ніж кордони, влада, відповідність соціальних станів та спільна економіка. Нація – це та спільна свобода, яка живе в кожному з нас, яка нас об'єднує та змушує у важкі часи вигризати волю зубами»*.

Головний герой любить свій народ, понад усе ставить цінності й пріоритети рідної країни. Увесь плин думок приводить Ярослава до висновку: *«Я вперше відмовляюся здатися просто так. Краще повернутися до реальності. Закривавленої та вогняної. Краще всім разом згоріти у тому пеклі, а потім відродитися з попелу і з попелу будувати Її. Нашу сильну Україну. Я йду назустріч тобі, країно. Лінію оборони тримає кожен із нас»*. Кожний із дев'яти розділів цілісного есе має свою назву, його можна вважати окремою новелою – це розповідь Ярослава про шкільні роки або міркування батька про безпорадність опору майданівців, чи тривога матері про свого сина, що бере участь у майданівських подіях та ін.

Певною мірою поглиблює думки про українську націю есей Лоліти Вінниченко із Покровської школи № 9 (Донецька область), яка в есеї «Скарбниці українського народного духу» переконливо говорить про те, що український народ протягом багатьох століть *«створював та удосконалював морально-етичні норми життя. Вони були пов'язані зі світоглядом українців, відбивалися в їхньому способі життя, рисах характеру. Працелюбні, вправні, досить кмітливі, здібні до сприйняття нового – так характеризують українців у багатьох етнографічних джерелах та історичних пам'ятках. Найважливішою особливістю*

світогляду й ментальності нашого народу було споконвічне прагнення до незалежності, відстоювання своєї честі та гідності. Славилися своєю відвагою, сміливістю, миролюбністю, доброзичливістю й гостинністю. Шанобливе ставлення до традицій попередніх поколінь, повага до старших, звичай спільного вирішення важливих питань – найголовніші риси українського характеру». Справді виважено й аргументовано, але водночас вражають авторські сентенції про сучасну долю Держави: «Невже хтось думає, що зранена Україна не відчуває болю, що в пам'яті народу зникло все, чим позначена його страдницька історична дорога? Що забули ми й легендарні Крути, і звірства муравйовських банд, і як у сліпій садистській ненависті розстрілювали вони наш золотoverхий Київ. Невже й сьогодні вважають нас здатними забути геноциди, голодомори, терори, забути сльози солдатських матерів, чиїх дітей було безповоротно кинуте в пекло Афганістану – цього найпотворнішого породження загребущого імперського тоталітаризму?». Добре упорядкована низка риторичних питань, що нагадують відповідні сторінки історії, умотивовує твердження: «Ні погрозами, ні фальшивими лестощами вже не зломити нашої всенародної волі, нічим не затримати владну ходу нового часу. Усе, що маємо, завойоване в кривавих битвах і боріннях духу й сумління. Одним пишаємось, за інше – розплачуємось. Та бережемо в собі добре й гірке, щоб знати себе. Щоб не забути себе». Так пише авторка, чия домівка за декілька десятків кілометрів від фронтової лінії, для якої віра в рідну Державу – це віра в перемогу добра і справедливості, бо, на її думку, «...безсмертний той, хто вміє збагнути й зберегти усе, що передано з його минулого, хто вміє множити славу землі своїй».

Досить влучними є рядки поезії Оксана Некитюк із Вінницького педагогічного коледжу: «Сині очі твої, Україно, / потемніли, зоріють сумними. / Стільки років отак не боліло, / як болить нам війна вчора й нині». Вона здобула найвищу нагороду імені Степана Руданського. Її тривожить те, що відбувається на рідній українській землі, адже й справді: «Схід. Там незрячий вітер / вільні ламає віти. / Війни – як мідні сплави. / Матері очі давить...», а в іншій поезії, під назвою «Вишиватникові», авторка викриває тих, хто любить рідну Державу лише на словах: «Пам'ятаєш, ти горлав «Росія!»? / Носиш нині синьо-жовту стрічку. / Вибач, любий, не твоя стихія / та вода, яка годує річку. / Йде війна – б'єш байдики в кімнаті, / та не в себе вдома – у знайомих, / в Раді (у сільській, низенькій хаті). / Квилиш, бо не звів собі хороми? / Вельми «відданий» землі, країні / на словах лише, не серцем щирим. / Гімн звучить – клякаєш на коліна, / Але я тобі уже не вірю!». Назва та зміст вірша передають біль, переживання юної душі за рідний край, наголошують значущість актуальної для сьогодення чесності.

Цікавими є поетичне осмислення питань війни, життєвої долі тих, хто повертається з фронтових буднів до усталеного й буденного життя. Зокрема, Катерина

рина Вітвицькаї із середньої школи № 32 м. Вінниці у вірші «Він приїхав з війни...» передає складний перебіг звикання ліричного героя до мирного ритму, адже йому щонаочі приходить війна, її тривоги, болі дорогих серцю й душі людей. На досить просте питання про значущість звичайного свята в мирному житті людини ліричному героєві складно відповісти, тому що заради такого свята на фронті воїни, не задумуючись, віддають найдорожче – власне життя: *«Він приїхав з війни, він дістався додому живим, / Він ночами в поту рятував своїх друзів від кулі. / Крізь жахи й крізь сни, що гіркі, наче там сірий дим, Рахував свої дні, ніби їх прокували зозулі. // Він приїхав у місто, де сяяли сотні вогнів, / Від салютів зривався, мов вибухи в серці лунали. / Він старався бороти в собі люті і гнів / На людей, що спокійно свята святкували. // У душі боротьба між війною і мирним життям, / Між слізьми, що змішалися разом з землею і сміхом. / Скільки бачив каліцтв, скільки бачив він драм, / Та невже людям цим лише радість і втіха?»*. Висновкові рядки про необхідність єднання у відстоюванні цілісності України ґрунтовані на тому, що *«Заповіт Кобзаря з малих літ нам усім пам'ятати. / Рідну землю, як матір свою берегти, / Лиш одна Батьківщина так може людей об'єднати! // Крізь століття, віки, гул снарядів, мов грім, / Нам Тарасове слово близьке і понині. / Він приїхав з війни... Він дістався додому живим... / Він молився за мир в своїй рідній країні!»*.

Віру в рідний народ, свою націю, їхню місію в сучасному державотворенні розширює поезія Катерини Медяник, учениці загальноосвітньої школи № 31 м. Вінниці. Життєствердно звучать рядки: *«Ми – нація, каменярі, родина! / Будуємо державу молоду. / Ніхто за нас не створить Україну, / Якщо самі не схочемо зрости. // Ми – молодий народ, і нас ненависть / Не знищить, не розіб'є в пух і прах. / Ми – нація, міцна духовна сила! Нову Вкраїну йдемо будувать!»*. Така нація – *«каменярі, що вгору пнуться, / Лунають скали бідності й безправ'я, / Зневіри, бездуховності й сум'яття. / Ми – дух, що вже готовий гордо йти. // Ми молоді завзяті європейці! / Ми – нація, що любить рідний край. / Ми вже відомі світу українці – / Дух пам'яті, історії, ідей»*. У сконденсованих віршованій формі належно пошановано історичне минуле українського народу, усіх тих, хто своє життя присвятив служінню великої ідеї – зміцненню національного духу: *«У наших душах скрізь вирує слово / Сковороди, Шевченка і Франка. / Довженка, Українки, Хвильового / І Стуса, Симоненка й Семенка... // Вкраїну розвивали думи й пісня, / Наука, драма, книга всі віки. / Це Потебня, Вернадський, Яворницький, Це Курбас, Ступка, Івасюк і ... ми»*. Історія змінювала націю й нація змінювала історію, зміцнювала себе: *«Майдан змінив історію країни. / І молодь вийшла обирати свій шлях. / Студенти й школярі з'єднались в силі / І з впертістю перемогли страх»*. Авторка свідомо, що лише самосвідомість і самореалізація можуть дати впевненість людині в собі, своїй історії, творенні державницьких за-

сад: *«Ми всі чекаєм мудрого Мойсея, / Що об'єднає, виведе з нітьми. / Та треба зрозуміти просту істину: / Ми маємо змінитися самі. // Лиш мусим серцем чути Україну, із гордістю соборний стяг нести»*. Порівняння держави, формування її духовно засадничих основ з високою майстерністю скульптора цілком мотивоване й викінчене: *«...з'явився скульптор – дух, що рветься / Скалу трощить невдячного життя. / І ми воскресли, оновились серцем. / Від нас залежить щастя й майбуття. // Ми молоді, йдемо в нову епоху. / Європу вибудовуєм в собі. / Ми – гідна нація, соборна і велика! / Ми – українці – в серці і душі»*. Мотив війни, трагедії навіть одного втраченого життя не оминає К. Медяник: *«Заради благодаті в ріднім краї / Сьогодні гинуть дочки і сини»,* стверджуючи, що *«Схід і Захід – це єдина країна, / Єдина мова, радість і біль. / Не треба нас ділити на частини. / Ми – нація, а значить – єдність дій»*. Не потрібно підкидати горезвісні ідеї проведення референдумів в окремих областях та на окремих територіях без вивчення загальнонаціональної думки, люди прекрасно розуміють, навіщо виголошено такі ідеї. Чому ж тоді у трагічний час війни не дали змогу висловити народу Чеченської Республіки власну думку про можливість створення власної держави?.. Та й сьогодні ніхто навіть не промовляє вголос подібні думки про Татарстан чи інші краї... Насправді ж: *«Ми віримо, надіємось і знаєм: / Лише від нас залежить вік новий. / Відмовитись потрібно від принижень / І зазіхань сусідньої землі»*. Бо й справді: як можна оцінити дії тих, хто сьогодні – до святкування 75-річчя закінчення Другої світової війни – присвоює окремим військовим утворенням атрибутиви славних українських земель. Чи не для того, аби підготувати ґрунт для реалізації майбутніх експансіоністських планів. Лише міцність духу українського, соборність помислів і сила війська спроможні стати на сторожі усієї землі, її цілісності, зупинити будь-які зазіхання ворогів різного гатунку.

Для Анни Раленко, учениці Білозерської школи, що на Добропіллі Донецької області, в «Ритмі сучасного життя» – таку назву має поетична добірка, істотним є високе ставлення до слова: *«Слова втрачають душу й хист, / І уподібнюється мова, / Хоч мелодійна і чудова, / До фрази, що втрачає зміст»*. Її однойменна поезія «Мова» ще раз заперечує іронічну тезу Анни Луканської про «солов'їну». З відповідним (шовіністично-нігілістичним) підтекстом її висловила Анна Луканська в невеличкій публікації «Визначено порогові бали ЗНО з державної та іноземної мов» (газета «Голос України» за 15 червня 2018 р.). Про відтінки такого звучання «солов'їна» вже писав Микола Степаненко в газеті «Слово Просвіти» за 28 червня 2018 р. А тут потрібно навести переконливі рядки А. Раленко, яка мешкає неподалік від фронту і для якої ставлення до рідного слова – це пошанування власного народу, Української Держави, прагнення бути з нею в найскладніші часи: *«Мова, що жити допомагає, / Мова, що всі перешкоди долає. / Мова надії, життя, процвітання, / Мова, що має народу визнання. / Мова, яка,*

переживши негоду, / В душу і тіло ввірвалась народу. / Мова долини, річок, полонини, / Мова коханої України. / Мова, що має властивості жити...». Напевно, рядки про Донеччину мотивовані глибокою тривогою про її долю, відсутність цілісності усіх її куточків, розірваність душі рідного краю: «Донбасе, мій рідний, / Тебе я люблю. / Тебе прославляю / Я в кожному краю. // Вугілля донбаське – / Це гордість країни, / Великої, славної України! // Простори твої Ні з чим незрівнянні: / Луги і степи, і ниви безкрайні. // У кожному дворі – червона калина, / Донбас прославляє тебе, Україно! // Тут люди хоробрі, прекрасні, надійні, / Готові померти на благо країни. // Для мене Донбас – це завжди Україна – / Країна, яка не стає на коліна!». А. Раленко також стала лауреатом в номінації «Поезія».

Для Ірини Гіріч з Іверської загальноосвітньої школи, що на Донеччині, мотиви малярської творчості геніального Тараса Шевченка постали визначальними, тому й аматорську збірку вона назвала «Майже Кобзарь», наголошуючи в передньому слові: *«Збірка поезій «Майже Кобзарь» – своєрідна поетична інтерпретація спадщини Шевченка-художника... Збірка містить вісім поезій. Саме тому її назва «Майже Кобзарь», бо, як відомо, до першого «Кобзаря» ввійшло вісім віршів поета». Кожний вірш – це своєрідна акварель, ґрунтована на словесному прочитанні зображеного. Зокрема, художня картина «Тополя» (1839–1840) викликала такі рядки: «Одна. Покинута. Сумна. / Замріяна та одинока. / Високая. Струнка. Ще молода. / Вітрами бита, постаріла у скорботі. // Заплакана дощами восени, / Засніжена хурделицею взимку, / Стоїть біля обрію, чекаючи весни, / Плекаючи надію на підтримку. // Підтримку неба, сонця та життя, / Життя, наповненого змістом, / Життя, із вірою в буття, Життя, з коханням, у зеленім листі... // Одна. Покинута. Сумна». І. Гіріч здобула нагороду імені Степана Руданського.*

Дар'я Янчук, лауреат нагороди імені Михайла Стельмаха, із Бродецького навчально-виховного комплексу, що на Козятинщині, в егалітарній новелі «Інфекція» показує, як під впливом усвідомлення пережитого – ненавмисного наїзду на дитячий візочок із немовлям – головний персонаж Максим різко змінює власні життєві орієнтири, адже його внутрішній голос чітко промовляє: *«Яким же нікчемним було його життя до тієї межі». І маля, й мати, яка везла візочок, залишилися живі й неушкоджені, але безглуздя поїздки, що могла призвести до непоправної втрати, зверхнє ставлення до людей з іншими матеріальними статками спричинили внутрішні видозміни: «Максим спокійно відчинив двері військкомату. Для себе він уже все вирішив. Поки батьки відпочивають у Франції, підпише контракт і піде до тих, хто не розважається, а служить Вітчизні. Не треба театральні дивуватися. Це тепер для нього не просто красиві слова чи книжна істина. ... Його журналістський фах допоможе хоч комусь стати потрібним і без таткових сприянь». І зустріч Максима у військкоматі з*

матусею немовляти, яка виявилася головою медичної комісії, упевнила його у правильності думки – боронити рідний край, тому й «не зіщулився як боягуз».

Мирослава Голембівська (Бродецька школа Козятинського району), також лауреат премії імені Михайла Стельмаха, в одній із сучасних акварелей словесно-художніми барвами зображує фронтову ситуацію волонтерки Олі у Свято Миколая: *«На лінії вогню тихо. Весело риплять чобітки по пришехлому сніжку, серця бентежно завмирають у передчутті щасливої миті зустрічі. Он уже на білому чорнявиться покрівля невеличкого бліндажа, а над нею смачно пахне кавою синій патлатий димок. І раптом! Звідкіля він узявся, цей чорний гримлячий клубок? Бах! Над бліндажем піднявся вихор диму, болота, снігу та уламків дерев і усе накрив»*. Герої не помирають, бо оберігають спокій і стримують агресивні зазіхання на рідний край. Не перешкоджала ані замерзла земля, ані іржаві цвяхи, *«які роздирали до крові долоні і душу»*, ані те, що *«по обличчях одночасно збігали ніт, кров і бруд»*, бо під усім цим знаходилися дороги й рідні воїнозахисники Андрій і Вовчик. Щасливий кінець мотивований жанровою специфікою – Святий Миколай дарує добро, радість, щастя: *«Сьогодні він подарував їм життя. А чи є ще щось дорожче за нього? Хіба доля України. І вони про це пам'ятають»*.

Перше місце в номінації «Проза» здобув Захар Голощапов (Костянтинівський ліцей (Донецька область)) як автор сучасної казки «Златомир і чарівна країна», в якій головний герой Златомир допомагає захистити Чарівну країну маленьких гномів і позбутися її мешканців злого чаклуна Трояна. Завдяки своїм знанням Златомир підключив до головного комп'ютера злого чаклуна Трояна свій мобільний телефон, запустив комп'ютерний вірус і *«той зламав усі комп'ютери в Чарівній Країні»*.

У своїй поезії «Боротьба» Олександр Ватага – лауреат у номінації «Поезія», учень Новоободівської школи Тростянецького району (Вінницька область), переконує в необхідності віри в майбутнє Української Держави: *«Ми українці, ми не сіра маса, / Нестримний Дух Свободи пророста... / Живе між нами «Заповіт» Тараса, / Це тої правди істина свята! / І хоч які трапляються халепи, / Та не скінчалася визвольна ця війна: / Проти Петра боролись за Мазепи, / І проти Никона боролись за Махна. / Живуть між нами Ольжичі й Бандери, / Донцови закликають знову в бій, / Життя щоб дати юорцям Нової Ери, / Щоб врятувати любий нарід свій. / Між нами є Творці, Борці, Поети... Сосюри, Винниченки, Хвильові... / Живе Вкраїна! І степи, і гори! / І наша боротьба, їй-бо, не ще. / Каменяря погляда нас суворо, / Кобзар питає: «Чи не вмерла ще?!» / Не вмерла, Батьку! І не вмере ніколи, / Бо є у Неї гідні ще сини, / Які боронять видноколи / Від Сяну до Дніпра, та до Десни!»*.

Замість висновків. Конкурси минають, залишаються матеріалізовані думки, враження учасників. Добре те, що Конкурс знайшов свою підтримку з-поміж

молоді Вінницької та Донецької областей. Та й про учасників складно писати, звідки вони. Адже окремі з тих, хто брав участь у Конкурсі, є тими, хто належить до числа переміщених осіб. Отже, не так істотно, з якої школи чи закладу вищої освіти є учасник, важливими є переживання за долю рідної землі, тривога за людину. Особливими поставали міркування про війну, тих, хто захищає Вітчизну, а також цінності нашого сьогодні.

Пригадалося... Нещодавно в Російській Федерації ученими-лінгвістами Інституту лінгвістичних досліджень та Інституту слов'язознавства Російської академії наук було упорядковано й підготовлено до друку фундаментальне видання – том 1 «Лексичний атлас російських народних говорів» (ЛАРНГ), його том «Рослинний світ» (Москва; Санкт-Петербург, 2017), у якому (очевидно, ні для кого це буде великим відкриттям) український Крим віднесено до Російської Федерації та уміщено на всіх численних мапах Атласу відповідні позначки наявності відповідних слів на цій території. Подумалося, чи ж багато (поки немає такої інформації) науковців-лінгвістів Росії не підтримали такої ідеї. А були ж все-таки приклади, коли науковці відстоювали власний погляд на відповідні досліджувані факти.

Маленький постскрипtum про опублікований атлас російських говорів пов'язаний із розглядом матеріалів про Конкурс тому, що відбиває значущість навіть суто лінгвістичних досліджень у формуванні мовного простору особистості, її самореалізації в суспільстві. Ба більше, аналіз праць учасників цього конкурсу дає змогу зіставляти і мовні уподобання, й тематичне розмаїття, й цінності окремої особистості, й визначення особливостей самовираження й самоідентифікації такої особистості.

Перспективним постає створення цілісного корпусу текстів учасників Конкурсу для наскрізного обстеження усього мовного тла, визначення обтяження творчої роботи рідним контекстом (контекстом малої вітчизни). Не менш значущим є створення літопису конкурсу для подання в ньому кращих із кращих поезій, оповідань, новел, нарисів, есеїв, анотування науково-дослідних робіт.

Джерела та література

1. Загнітко А. Шляхами слова: Розповіді за сторінками авторської програми «Мово рідна, слово рідне...» (1989–1999 рр.). Донецьк: ДонНУ, 2009. 339 с.
2. Загнітко А. Слово у душі – душа у слові. Розповіді за сторінками авторської програми «Мово рідна, слово рідне...» (1989–1996 рр.). Вид. 2-ге, доопрац. та доповн. Донецьк: ДонНУ, 2010. 577 с.
3. Загнітко Анатолій. Подих рідного слова. Донецьк: ДонНУ, 2014. 236 с.
4. Кушмет-Бодаммер М. Небайдужість: [художньо-публіцистична збірка]. Тернопіль: Крок, 2016. 196 с.
5. Кушмет-Бодаммер М. С. Атлас сільськогосподарської лексики східностепових говірок Донеччини. Тернопіль: Крок, 2017. 260 с.

-
6. Кушмет-Бодаммер М. С. Діалектологічний портрет Донеччини: кінець 2014 р. (сільськогосподарська лексика). Тернопіль: Крок, 2017. 278 с.
 7. Омельченко З. Л., Клименко Н. Б. Матеріали до словника східноstepових українських говірок / відп. ред. А. П. Загнітко. Донецьк: ДонНУ, 2006. 294 с.
 8. Хомский Н. Избранное. Москва: Энциклопедия-ру; Харьков: Фолио, 2016. 720 с.

ПРО ЩО ПРОМОВЛЯЮТЬ МОНУМЕНТИ ДОНЕЦЬКА?

Темірова Н. Р.

The research is devoted to the analysis of the memorial and monumental space of Donetsk. The analysis of the available information showed that it was formed mainly during the Soviet era. Objects established in the years of independence, dedicated to people whose activities were related to the Donetsk region. It was emphasized that the monumental space of the city provided for the formation of a specific regional identity.

Key words: monument, Donetsk, memorial space, identity.

Одним із потужних факторів ідентифікації та самоідентифікації виступає символічний простір. Складовою його є пам'ятники, що позначають важливі для певної спільноти смисли. Пам'ять будь-якого населеного пункту втілена у різних формах – назвах, будинках, меморіальних дошках, брендах тощо. Найбільш наочними виступають монументальні споруди, спрямовані на увічнення найвизначніших подій чи діячів минулого. У камені чи металі не просто фіксуються певні смисли, довкола них здійснюються церемонії, спрямовані на закріплення певних стереотипів, які впливають на конструювання колективних уявлень про минуле, що відіграють важливу роль у процесі самоідентифікації, а це, зі свого боку, програмує поведінку у визначальні для соціуму моменти.

Меморіально-монументальний простір Донецька – мегаполіса з мільйонним населенням, потужного індустріального центру України з розвинутою інфраструктурою, освітою, доволі розмаїтним культурним простором – хрестоматійний приклад цілеспрямованого плекання регіональної ідентичності. У цьому процесі значна роль відводилася пам'ятникам.

До «Переліку пам'яток культурної спадщини місцевого значення Донецької області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України») станом на 2016 р., занесено 22 меморіально-монументальні об'єкти. Два із них – Б. Хмельницькому та Т. Шевченку – позиціоновані як пам'ятки монументально-го мистецтва, решта мають статус пам'яток історії. Три об'єкти встановлені у міжвоєнні роки – дві братські могили червоноармійців (1920 р.) та пам'ятник Ф. Дзержинському (1937 р.). 16 з'явилися у 1943–1945 рр. і вшановують пам'ять

про загиблих у боротьбі за звільнення від німецько-нацистської окупації. Це братські могили та три персональні монументи (Ф. Гурову, Ф. Грінкевичу, М. Табунову). Три пам'ятники – О. Пушкіну, Т. Шевченку, Б. Хмельницькому – датовані 1955–1972 рр. [4]. Тобто пам'ятки історії та культури у Донецьку, що перебувають під охороною держави, мають винятково радянське походження.

Виразнішу картину формування монументально-меморіального простору Донецька подає «Реєстр культурного надбання Донецької області (пам'ятки історії та культури)», яким зафіксовано 257 об'єктів місцевого значення, серед яких 193 пам'ятники. Три з них споруджені у міжвоєнні роки, найбільше – 175 – з'явилися у 1940–1980-х рр., 15 – у роки незалежної України. За тематичною ознакою 43 пам'ятники пов'язані з «Великою Вітчизняною війною», 39 – братські могили, 20 монументів присвячені подіям «революції та громадянської війни», 15 – радянським діячам, 9 – письменникам, 7 – праці тощо [6].

Отже, формування меморіального простору Донецька відбувалося переважно протягом другої половини ХХ ст. Монументи, передусім, відбивають історію становлення та розвитку радянської влади на Донеччині, що добре ілюструє пам'ятник керівнику «Донецько-Криворізької радянської республіки» Артему (Ф. Сергєєву) в центрі міста на вулиці, що має його ім'я. Досить добре пам'ятники місцевого значення репрезентують тему боротьби проти загарбників у роки Другої світової війни [9]. У радянській монументальній традиції виконані пам'ятники українським діячам – Т. Шевченку, І. Франку, Б. Хмельницькому (єдиний у Донецьку кінний пам'ятник). Показово, що пам'ятник Б. Хмельницькому встановлено у периферійному Пролетарському районі міста, а монумент Леніну височить на центральній площі Донецька. Монументальна пропаганда тоталітаризму сприяла ретрансляції комуністичної міфотворчості новим генераціям донеччан.

У роки державної незалежності символічний пам'ятниковий простір міста поповнювався новими об'єктами. Протягом 1990-х – 2000-х рр. було встановлено монументи Герою Радянського Союзу Ф. Толбухіну (1995 р.), загиблим міліціонерам (1998 р.), засновнику Донецького металургійного заводу Дж. Юзу (2001 р.), оперному співаку А. Солов'яненку (2002 р.), жінці-матері (2003 р.), жертвам політичних репресій (2005 р.), воїнам-інтернаціоналістам (2006 р.), жертвам Голокосту (2006 р.), герою-рятівнику (2006 р.), ліквідаторам Чорнобильської катастрофи (2006 р.) та інші. Переважають пам'ятники землякам і місцевим діячам, що засвідчує орієнтацію на формування регіонального патріотизму, гордості за визначних земляків. У цьому контексті привертають увагу прижиттєві пам'ятники – С. Бубці, українському легкоатлету, чемпіону Європи та світу, Олімпійському чемпіону у стрибках із жердиною, Герою України, та російському співаку Й. Кобзону, який походив із м. Часів Яр Артемівського району Донецької області.

У 1999 р. на площі біля виставкового центру «Експо-Донбас», а у 2007 р. – на бульварі Пушкіна біля будівлі Донецької обласної держадміністрації були встановлені дві копії «Пальми Мерцалова». Це – скульптурне зображення пальми, виготовлене у 1896 р. робітниками Юзівського металургійного заводу О. Мерцаловим і його помічником Ф. Шкаріним для Всеросійської промислово-художньої виставки у Нижньому Новгороді, на якій вона отримала Гран-прі. У 1900 р. скульптура демонструвалася на Всесвітній виставці в Парижі, де також здобула Гран-прі. Пальма, виготовлена із цілого шматка рейки. Її оригінал зберігається в музеї Гірничого університету в Санкт-Петербурзі. За задумом скульптура символізує цілеспрямованість, єдність, багатство і процвітання та є виявом робітничої майстерності [8]. У Донецьку є пам'ятники, презентовані містами-побратимами: Бохум подарував дзвін (копія), Москва – Цар-гармату (копія), Київ – скульптуру Архистратига Михаїла (оригінал).

У незалежній Україні найбільше встановлених пам'ятників присвячені Голодомору 1932–1933 рр. і жертвам політичних репресій [2, 193]. У Донецьку на Рутченковому полі у Кіровському районі на місці масового поховання жертв терору 1930–1940-х рр. встановлено пам'ятник жертвам політичних репресій (1989 р.). Водночас відсутній монумент, який би вшановував жертви Голодомору, натомість у 2008 р. на центральній вулиці з'явився пам'ятний знак – кам'яна брила, на якій викарбувано: «Здесь по велению наших сердец заложен камень на строительство мемориала всех невинно убиенных и замученных» [10].

Протягом усіх років незалежності простежувалася цілеспрямована політика місцевої влади щодо непорушності меморіального простору. Зокрема, у вересні 2008 р. депутати Донецької міськради майже одностайно відхилили проєкт документа «Про заходи щодо ліквідації символів тоталітаризму у м. Донецьку». Відповідне рішення підтримали лише два депутати, 48 висловилися проти [1].

Продовженням цієї позиції стало встановлення 8 вересня 2009 р., у День визволення Донбасу від німецьких окупантів, у центрі Донецька пам'ятника генералу М. Ватутіну. Виступаючи на церемонії відкриття, тодішній міський голова О. Лук'янченко заявив, що пам'ятник генералу – свого роду протест мешканців міста проти «переписування истории официальным Киевом». Наголошувалося на тому, що пожертви на його спорудження зробили фонд Б. Колеснікова (200 тис. грн), обласний осередок Компартії (100 тис.), районні організації Партії регіонів, ветеранські організації та пересічні жителі – разом було зібрано 698 тис. грн. Водночас варто нагадати, що Герой СРСР генерал М. Ватутін не мав жодного відношення до звільнення Донбасу від нацистської окупації. Спорудження пам'ятника мало на меті не вшанування полководця, а просування радянської версії загибелі генерала від рук «бандерівців» [7]. Цей об'єкт невідповідно з'явився з наближенням чергових президентських виборів (2010 р.), адже

актуалізувалася необхідність мобілізувати «свій» електорат. Це приклад цілеспрямованого використання меморіального об'єкта для розпалювання розбрату всередині Української держави, протистояння між її Сходом і Заходом, наголошення на інакшості та винятковості донеччан і навіть нарощування внутрішньої агресивності.

Із заповзятістю довкола діячів радянської доби дисонує відсутність монументів, присвячених козацтву, хоча ця територія належала до сфери впливу козаків, Кальміусом, який перетинає міський простір у центральній частині, у середині XVIII ст. проходила адміністративна межа між землями Нової Запорізької Січі та Війська Донського. Так і не з'явився меморіал, присвячений В. Стусу, який зростав на Донеччині, а вищу освіту здобув у тодішньому Сталінському педінституті, де й відбулося становлення його громадянської позиції. Незважаючи на численні пропозиції місцевих активістів, обмежилися лише барельєфом при вході до корпусу філологічного факультету ДонНУ.

Отже, монументально-меморіальний простір міста Донецька сформовано переважно за радянської доби. Пам'ятники стосувалися знакових для того часу подій – «Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни», «Великої Вітчизняної війни», чимало об'єктів присвячені праці, зокрема шахтарській. Вони цілеспрямовано працювали на формування радянської ідентичності. Данина українській історії та культурі обмежувалася монументами Т. Шевченку, І. Франку, Б. Хмельницькому. У роки незалежності у місті встановлено півтора десятки пам'ятників, переважно присвячених людям, життя та діяльність яких була пов'язана з Донецьком чи Донецькою областю. Принципова відмінність монументального простору Донецька полягає у тотальному збереженні радянських символів. У місті на початку 2014 р. залишалися недоторканими монументи В. Леніну, С. Кірову, Ф. Дзержинському, Артему, «борцям за радянську владу», «полеглим комунарам» та іншим героям «Громадянської» та «Великої Вітчизняної» воєн. Монументально-меморіальний простір Донецька вирізняв(еться) переважно радянським наповненням, який і на межі XX–XXI ст. не зазнав істотних змін, що впливало на формування специфічної ідентичності, яка вкладалася у поняття місцевого, «донецького» патріотизму.

Джерела та література

1. Горсовет Донецка отказался сносить советские памятники. URL: <http://glasweb.com/news54226/>
2. Денисенко Г., Денисенко О. Меморіальний простір України у формуванні історичної пам'яті. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2016. Вип. 21. С. 187–199. С. 193.
3. Депутати Донецької міської ради не підтримали проект рішення «Про заходи щодо ліквідації символів тоталітаризму в місті Донецьк». URL: <http://ngo.donetsk.ua/print/ donsociety/3008>

4. Перелік пам'яток культурної спадщини місцевого значення Донецької області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. *Державний реєстр нерухомих пам'яток України (місцевого значення) станом на 15 березня 2016 року*. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245082884&cat_id=245037959
5. Реєстр культурного надбання Донецької області (пам'ятки історії та культури). URL: <https://wikimediaukraine.files.wordpress.com/2012/06/donetsk-register>
6. Реєстр культурного надбання Донецької області (пам'ятки історії та культури). URL: http://wikilovesmonuments.org.ua/listy_pamiatek/
7. Родионов А. (2009). В Донецке открыли памятник расколу Украины. *Новости Донбасса*. 11 сентября 2009, 10:07. URL: <http://novosti.dn.ua/article/1843-v-donecke-otkryly-pamyatnyk-raskolu-ukrayny>
8. Символіка. Донецька обласна державна адміністрація. URL: <https://dn.gov.ua/oblast/simvolika>
9. Стасюк І. (2018). Реєстр пам'яток місцевого значення та його роль у збереженні культурної спадщини. *Історико-культурна спадщина: європейський вимір*: тези Всеукраїнської науково-практичної конференції. Львів. С. 122–123.
10. Ukrainian institute of national memory. URL: <http://www.holodomor-monuments.org/donetsk.html>

ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТНИКІВ АРХЕОЛОГІЇ В ЗОНІ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ НА СХОДІ УКРАЇНИ

Дубяга А. П.

The article deals with the problem of preservation and study of objects of archaeological and cultural heritage in the Donetsk region in the context of military conflict. The issue of the importance of archeological monuments for local lore studies in the region is highlighted and the continuity of archeology and local lore is emphasized. An analysis of current Ukrainian legislation on the conservation and study of archaeological sites has revealed that it is extremely difficult to perform archaeological heritage functions in a military conflict. Based on the situation in the east of Ukraine, the main content lines are outlined for the activities of central, local authorities, scientists and citizens for the preservation and study of the archaeological and cultural heritage of Ukraine in the context of hybrid military aggression.

Key words: *archeological heritage, cultural heritage, archaeological sites, local history, hybrid war.*

Нерозривність археології та краєзнавства є аксіомою дослідження історії рідного краю, зокрема саме завдяки археологічним матеріалам досліджуються періоди дописемної історії, вивчається процес заселення того чи іншого регіону. Багато в чому саме археологічні матеріали дають змогу підтвердити писемні джерела, які, на жаль, дуже часто мають неточності, а інколи й умисні викрив-

лення. На важливості вивчення саме археологічних пам'яток під час краєзнавчої роботи неодноразово наголошувалося у науковій літературі. Д. А. Крайнов зазначав, що краєзнавство має доволі багато форм і методів дослідження, проте однією зі сторін цієї роботи є первинна фіксація та дослідження археологічних пам'яток [5, с. 272]. Ю. А. Балабанова акцентувала увагу на необхідності систематичного вивчення археологічних пам'яток у межах краєзнавчих досліджень. Саме робота з археологічним матеріалом, на думку дослідниці, дає змогу створити цілісну систему краєзнавчої роботи. До того ж, з плином часу через антропогенний вплив відбувається руйнація археологічних пам'яток, і тому саме краєзнавчий рух може надати змогу врятувати їх [1, с. 524]. Треба підкреслити, що спільним знаменником подібних наукових нарисів є консолідація зусиль навколо збереження археологічних пам'яток.

Загалом можна виділити декілька основних факторів руйнування археологічних пам'яток:

1. Природний – руйнування археологічних пам'яток унаслідок природних процесів з плином часу: дія вітру й опадів, зсуви ґрунту, підмивання, затоплення тощо.

2. Антропогенний – руйнування пам'яток археології внаслідок неконтрольованого та безсистемного відвідування туристами, відпочинку безпосередньо біля них, будівельні роботи тощо.

У першому випадку запобігти цьому процесові неможливо, тому у випадку вчасної фіксації процесу руйнування пам'ятника археології проводяться так звані рятувальні дослідження.

У другому випадку діяльність людини на об'єктах, що підпадають під визначення археологічних пам'яток, регламентується Законом України від 06.12.2018 р. № 2641-VIII «Про охорону культурної спадщини». У випадках, коли фінансово-господарська діяльність людини може завдати шкоди пам'ятнику археології (здебільшого йдеться про нерухомі об'єкти, що визначено у згаданому вище Законі України: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, їхні залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети [3]), проводяться так звані «новобудовні експедиції», у межах яких відбувається дослідження пам'ятника перед тим, як він буде повністю зруйнований будівництвом. Такі експедиції були доволі розповсюдженими за часів Радянського союзу під час прокладання магістральних автодоріг, водогонів, дамб, великих промислових підприємств та інших великих споруд, проте на сьогодні такі експедиції стали рідкісним явищем. Щодо другого аспекту, доцільно звернути увагу на неконтрольований туризм. У цьому разі,

хоча законом і передбачено захист пам'ятників археології, проте дієвість нормативно-правових актів обмежена, та здебільшого доводиться звертатися до свідомості населення. Варто зазначити, що останнім часом інформаційне поле насичене закликами до захисту та збереження навколишнього середовища, що зумовлено активністю природоохоронних організацій. Порівняно з природоохоронними, краєзнавчі організації Донеччини можна охарактеризувати як пасивні в інформаційній площині.

Зважаючи на потужний антропогенний фактор у процесі руйнування пам'ятників археології, наразі постала необхідність привернення уваги до ще одного аспекту антропогенного фактора – військові дії на Сході України. Під час військових дій відбувається постійне знищення пам'яток археології. Зокрема звіти про археологічні дослідження курганів мають доволі масові відомості про часткове або повне зруйнування курганів під час створення оборонних споруд в часи Другої світової війни. Звичайно, сучасний конфлікт не стане виключенням. Під час створення оборонних споруд (окопів, бліндажів, вогньових точок) уже зруйновано, або буде зруйновано, безліч пам'яток археології. На сьогодні можна виділити такі варіанти знищення пам'ятників археології:

– знищення внаслідок створення оборонних споруд. Доцільно зауважити, що умисне пошкодження пам'яток археології за українським законодавством карається або штрафами, або позбавленням волі. Зокрема ст. 298 Закону України від 16.10.2012 № 5461-VI «Про охорону археологічної спадщини» за умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження пам'яток-об'єктів культурної спадщини передбачено покарання у вигляді штрафу до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк до трьох років [4]. У цьому ракурсі необхідно звернути увагу на дефініцію «незаконне знищення». В умовах військових дій ніхто з військовослужбовців дозволи на роботи в зоні існування археологічної пам'ятки не отримує. І взагалі, коли йдеться про збереження життя військовослужбовців, будь-які заборони щодо збереження археологічної спадщини взагалі не діють. У рідкісних випадках військовослужбовці здають знахідки, які було здійснено під час створення оборонних споруд, до науково-дослідних установ. Таким прикладом є знайдений військовослужбовцями фрагмент сокири із зеленого граніту без наявних слідів використання, але збереглася лише обушкова частина (метричні характеристики: 42×45×24 мм, діаметр отвору 10 мм). Знахідку було здійснено у 2014 р. під час облаштування оборонних споруд біля селища Богородичне Слов'янського району на висоті № 199. Знахідку було здано до Слов'янського краєзнавчого музею та досліджено старшим науковим співробітником А. В. Шамраєм. З дозволу останнього відомості щодо знахідки було введено до наукового обігу автором статті [2]. Але треба розуміти, що такі випадки є поодинокими та не є правилом

для всіх військовослужбовців. Це скоріше приклад, який повинні наслідувати всі та за який можна подякувати від усієї наукової спільноти;

– руйнування археологічних пам'яток внаслідок влучення снарядів та інших боєприпасів. На цей варіант руйнування археологічних пам'яток, на жаль, вплинути не може ніхто;

– навмисне знищення пам'ятників археології. Як правило, такий варіант знищення здійснюється для знахідок рухомих об'єктів культурної спадщини України, які є матеріальною цінністю для особистого збагачення. Якщо у випадку Збройних сил України для нівелювання цього варіанта необхідно провести цілеспрямовану роботу задля роз'яснення важливості збереження культурної спадщини (ініціатором цієї роботи також повинні виступити місцеві краєзнавчі організації), то на збереження об'єктів археологічної спадщини, що знаходяться на тимчасово непідконтрольних територіях України, впливати наразі неможливо.

Отже, на Сході України, зокрема на Донеччині, краєзнавчо-археологічна робота характеризується зниженням активності розвідувально-археологічних заходів і зниженням кількості безпосередньо археологічних досліджень. Системні роботи щодо реєстрації та збереження археологічних пам'ятників фактично не проводяться. Після евакуації Донецького національного університету кількість археологічних експедицій значно знизилася. Центральними археологічними чи дослідними установами інших регіонів роботи не ведуться (фактично археологічні дослідження ведуться лише співробітниками Донецького обласного краєзнавчого музею). На частині області, що окупована терористичними угрупованнями, взагалі не контролюється збереження археологічних пам'яток. Територія Донецької області, з огляду на краєзнавчо-археологічні дослідження, по факту поділяється на 3 зони:

1. Неконтрольована українською владою територія – збереження та дослідження археологічних пам'яток неможливе через військову агресію РФ.

2. «Буферна зона» – збереження та дослідження археологічних пам'яток неможливе або суттєво обмежене через значну мінну небезпеку та безпосередню близькість до лінії зіткнення і постійні обстріли.

3. Звільнені території Донецької області (зокрема ті, які не було захоплено у 2014 р.) – роботу зі збереження та дослідження археологічних пам'яток необхідно негайно розпочинати.

З огляду на вищезазначені аспекти доцільно зробити такі висновки у вигляді змістових ліній діяльності краєзнавців, археологів, істориків, громадських діячів, місцевої та центральної влади, також небайдужих до питань збереження і дослідження археологічної спадщини Донеччини:

1) ініціювати внесення доповнень і змін до законодавства України щодо збереження археологічної та культурної спадщини відповідно до сучасних умов і викликів;

2) розпочати інформаційну роботу з населенням щодо збереження археологічної та культурної спадщини;

3) на рівні командування ООС провести роз'яснювальну роботу з військово-службовцями щодо культури поведінки з нерухомими археологічними об'єктами та поведінки з археологічними знахідками;

4) укласти угоди з урядовими та неурядовими організаціями щодо розмінування територій, на яких містяться археологічні пам'ятники;

5) здійснити за підтримки центральних і місцевих органів влади, урядових та громадських організацій археологічні розвідки з обов'язковою реєстрацією всіх об'єктів археологічної спадщини із зазначенням їхнього сучасного стану, що дуже важливо здійснити, виходячи з нещодавніх військових дій і, як наслідок, можливими частковими або повними руйнуваннями останніх; це надасть змогу створити сучасну карту об'єктів археологічної та культурної спадщини і суттєво полегшить роботи з їхнього збереження;

6) залучення міжнародних організацій до моніторингу стану та збереження археологічної спадщини на лінії зіткнення і непідконтрольних українській владі територіях об'єктів археологічної та культурної спадщини.

Отже, краєзнавчо-археологічні дослідження та збереження археологічної і культурної спадщини на Сході України через військові дії не можна вважати задовільними. Вони потребують активізації за тими змістовними лініями, що пропонувалися вище. Водночас вкрай важливим є привернення уваги міжнародних організацій до питань збереження об'єктів археологічної спадщини на лінії зіткнення та на непідконтрольних українській владі територіях. Зокрема, ЮНЕСКО, статутом якої передбачена «допомога щодо збереження, збільшення та розповсюдження знань, турбуючись про збереження та охорону світової спадщини людства книг, витворів мистецтва та пам'ятників історичного та наукового значення» [6]. Проте в умовах неоголошеної гібридної війни здійснити ці функції навіть міжнародним організаціям, угоди з якими ратифіковано і Україною, і Росією, буде вкрай важко.

Джерела та література

1. Балабанова Ю. А. Использование памятников археологии в организации краеведческой работы. *Молодой ученый. Международный научный журнал*. № 26, 2016. С. 523–526.
2. Дубяга А. П. Колекція кам'яних сокир катакомбної спільноти з фондів Слов'янського краєзнавчого музею. *Науковий вісник Національного музею історії України*. Збірник наукових праць у двох частинах. Ч. 1. Київ: Національний музей історії України, 2016. С. 32–34.
3. Закон України від 06.12.2018 № 2641-VIII «Про охорону культурної спадщини». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14> (дата звернення: 14.04.2020).

4. Закон України від 16.10.2012 № 5461-VI «Про охорону археологічної спадщини» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15> (дата звернення: 14.04.2020).
5. Крайнов Д. А. Археология и краеведение. *Советская археология*. № 3, 1957. С. 270–274.
6. Статут Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_014 (дата звернення: 14.04.2020).

АЛЬМАНАХ «ЄВШАН» І «ГОРБАЧУКІВСЬКІ СТУДІЇ» ЯК ОСЕРЕДКИ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОГО РУХУ НА ДОНЕЧЧИНІ

Щербатюк В. С., Кочукова Н. І.

The report presents the almanac «Evshan» and the internet-conference «Horbachuk Studies», which are the centers of the cultural and educational movement of the philological faculty of the Donbas State Pedagogical University. «Evshan» is a collective collection of literary and artistic works of masters of different generations, and «Horbachuk Studies» is a scientific-methodological studies mainly of university professors and teacher-philologists.

Key words: *almanac, poetry, prose, art of the word, challenges of modern science, conference, collection.*

Філологічний факультет Донбаського державного педагогічного університету – один із найбільших у виші, де з повагою ставляться не тільки до наукових досягнень, але й до творчих пошуків як початківців, так і досвідчених майстрів слова.

Творчим кредо факультету можуть бути слова Монтеня: «*Прихований талант рівноцінний бездарності*». Талановитих студентів на факультеті не бракувало. Яскравою сторінкою була і є поетична творчість Ю. Доброносолової, Є. Фролова, І. Ціко, Н. Шинкаренко, М. Яривчик, С. Горбатенка, Н. Лягуші, К. Бараненко, К. Груціної, О. Брижашової, проза О. Кулика, Є. Лубенець, С. Єжової, Л. Чорної, О. Хоменко, Н. Кірій, Ю. Коробки, С. Нагорного та інших. Тоді це були молоді й обдаровані початківці, які намагалися висловити свої почуття, переживання, мрії через слово поетичне чи прозове. Сьогодні більшість із них – це вчителі з певним досвідом, науковці, працівники різних сфер освіти й культури. Але зв'язки з рідною альма-матер вони ніколи не поривали, тому часто на сторінках літературно-культурологічного часопису «Євшан» можемо прочитати натхненні рядки наших випускників.

Ініціаторами творчих ідей та наставниками обдарованої молоді завжди були викладачі філологічного факультету. Ідея створення «Євшану», а також вибір

влучної назви належали тодішньому декану філологічного факультету, професору В. Горбачуку. Значний внесок у розвиток літературно-творчих здібностей студентів робили (В. Півень, М. Сіробаба, О. Кичукова) й роблять викладачі кафедри української мови та літератури (О. Колган, Т. Полякова, Л. Тищенко, В. Щербатюк та інші).

Краєзнавець В. Романько в обласній газеті «Світлиця» схвально писав: «„Євшан” – саме так назвали свій літературно-мистецький альманах студенти та викладачі філологічного факультету Слов’янського державного педагогічного інституту в 1997 році. Талановита молодь, майбутні вчителі української мови та літератури, котрі сьогодні знаходяться у творчих пошуках, та викладачі, для яких художня творчість є справою аматорською, умістили в першому числі цього видання свої поетичні та прозові доробки...» [Цит. за: 2, с. 5].

Яка мета альманаху? Вона закладена в назві. Наведемо уривок із редакторського слова В. Горбачука, уміщеного в першому числі «Євшану»:

«Євшан – не лише милозвучне, але й сповнене якоюсь глибиною, притягальною силою слово, оповите романтичною аурою!

З цієї назвою пов’язана давня, записана вісімсот років тому в Галицько-Волинському літописі поетична легенда, у якій порушені такі вічні, неперехідні теми, як мінливість людської долі, трагічна розлука з батьківщиною, яку, особливо в біді, не годиться покидати й забувати, потяг людини до витоків та її синівський обов’язок перед своїм народом...

Ця розповідь подана на початку Галицько-Волинського літопису і звучить вона як заспів, заклик бути вірним батьківщині незалежно від обставин. Чи насправді мала місце якась подібна до описаної бувальщина, невідомо. До речі, подія ця записана аж через сто років після походів Мономаха і не в значно ближчому до половців стольному граді Києві, а в далекій Галичині. Однак легенда буває реальнішою за саму дійсність, бо виражає якусь глибинну сутність певного явища.

Тут йдеться нібито про чужинців, ба більше – ворогів Київської Русі половців. Однак це давній і поширений у казках, легендах прийом – виражати якусь ідею, розгортати сюжет на прикладі подій «у тридесятому царстві», «у сімдесять сьомій державі»...

Підкупляє, захоплює благородна громадянська позиція літописця: подати як приклад для наслідування людяні риси навіть у противника!

Ця високого морального звучання легенда зворушувала серця не одного покоління українців, особливо тих, які, гнані завойовниками чи під тиском інших обставин, опинялися за межами своєї батьківщини. Ось чому й зараз образ євшану відомий кожному свідомому українцеві в далекій, як прийнято тепер говорити, діаспорі, зокрема в США й Канаді. Наприклад, у Канаді функціонує на-

віль Yevshan Corporation. У нас же, на жаль, на нашій землі, де історична пам'ять викорінювалася, підрастаюче покоління не знає цього сказання. Здобувши незалежність, намагаючись повернути наших «блудних синів» до національних витоків, шукаємо опори й підтримки і в минулому...

Дорогий читачу! Ви зрозуміли, які наміри й надії покладаємо на видання під такою назвою. З іншого боку, ця назва личить ще й тому, що живемо саме в «євшанному» колись степу, саме тут, на Донеччині, відшуміли описані в легенді події» [1, с. 3–4].

З висоти дня сьогоднішнього з приємністю можемо стверджувати, що мрії та надії, які закладалися в підмурок альманаху в 97-му, не залишилися віртуальними. Упродовж 23 років на сторінках альманаху друкувалися й продовжують радувати читачів студенти, викладачі та колишні випускники філологічного факультету. Добрі «євшанські» традиції на філологічному факультеті підтримувалися й підтримуються завдяки кропіткій праці деканів С. Швидкого й Н. Овчаренко, завідувачок кафедри української мови та літератури Н. Овчаренко й О. Біличенко, представників редакційної ради альманаху В. Горбачука (почесний декан філологічного факультету та головний редактор часопису з 1997 р. по 2002 р.), В. Півня (головний редактор «Євшану» з 2002 р. по 2011 р., автор численних поетичних збірок, мистецьки обдарована людина), В. Щербатюк (тепер – головний редактор), О. Колган (креативний редактор), що позитивно відбивається на іміджі нашого факультету та університету.

З легкої руки наставників «Євшану» більшість дописувачів часопису вже стали авторами власних поетичних чи прозових збірок. Зокрема, лірична М. Ярвичик має дві поетичні збірки: «Перший дотик» (2002) і «Сезон печалі» (2006); новатор у поезії – С. Горбатенко – «Афекти» (2003) та «Зелені яблука» (2006); романтична С. Єжова – автор двох новелістичних збірок – «Перетин паралелей» (2004) та «Нагий янгол» (2006); «сентиментально-романтичний і водночас аналітичний стиль» (В. Півень) властивий прозовій збірці О. Кулика «Мозаїка життя» (2005); збірка прози і поезії «Сльоза в росі» Н. Лягуші побачила світ у 2005 р.; своєю неповторністю й багатогранністю вражають поетичні збірки К. Бараненко – «Так просто про все і про тебе...» (2010 р. – у співавторстві з В. Щербатюк) та «Плетиво Намист» (2012).

Літературно-мистецький альманах «Євшан» містить переважно твори літературно-художнього характеру й презентує кілька рубрик, зокрема: «Поезія», «Проза», «Творча мозаїка», «Гостина», «Наш вернісаж», «Оповідник».

Серед сьогоднішніх дописувачів: М. Стульнева, А. Моргун, М. Боровиков, Є. Рухленко, Р. Балабойко, І. Данилейченко, Д. Венков, Г. Шевченко та інші.

Ми і довікля. День сьогоднішній і майбутнє. Що нас тривожить, а що приносить розраду. До чого прагнемо й про що мріємо. Що є для нас святиною. Про

це й багато що інше міркують автори, люди різних поколінь, чії ліричні та прозові твори входять до альманаху. Це можливість доторкнутися до думок, вражень, настроїв, кольорів авторів, які уміють знаходити веселку в безбарвних днях, роздивитися посмішку серед смутних облич і донести це до читача. Вони щирі у своїх міркуваннях і не втрачають віру в людей і в майбутнє. Тут приклади справжнього кохання, вірності та честі людей, що мають життєвий досвід, їхньої відданості своїм принципам і справі, якій служать; і відчуття людей, які лише починають доросле життя, їхня мудрість і світогляд. Тут мрії молоді, що не лише уміє мріяти, але й здатна втілювати свої мрії в життя: «У кожного своя душі криниця, / Невичерпне гаряче джерело... / І кожному його дитинство сниться, / Де материнська ласка і тепло... / У кожного своя душі криниця / Занедбана, а може золота... / І кожному його дитинство сниться, / Коли він мрії серця залиша» (І. Гайдукова) [2, с. 34].

До співпраці редактори «Євшану» залучають не лише дорослих, а й зовсім юних любителів слова – школярів закладів загальної освіти Донецької області. Для них – привітна «Гостина». Тут представлена творчість Д. Сергєєва, П. Тендітної, А. Стащенко, П. Ісечко та інших. Як зауважував В. Романько, «якраз на молодь і покладаються великі надії і сподівання, на тих, хто проживає саме в «євшанному» колись степу, тут, на Донеччині, де відшуміли легендарні події...» [Цит. за: 2, с. 5].

Зазначимо, що постійною рубрикою альманаху є «Наш вернісаж», де студенти та викладачі представляють на суд читачів оригінальні фотографії та малюнки. Своє бачення світу намагалися передати в художніх полотнах І. Новікова, О. Гербач, О. Хоменко, О. Ткаченко, В. Федорчук, В. Чабанова, Д. Мацюк, Д. Полтавець, В. Мельник; у графічних композиціях – О. Легких, Д. Дерев'яно, О. Оксанюк, С. Масич, М. Яривчик, Т. Малишко; у світликах – К. Сиротенко, К. Кононова, Д. Калатур та інші.

В останньому ювілейному номері «Євшану» надруковано натхненні поетичні рядки ректорки університету С. Омельченко, що звучать як настанова майбутнім дописувачам альманаху: «Традицій є багато на землі / І в вищі нашім їх доволі буде. / «Євшан» завжди подобався мені – / Він з розуму талановиту молодь зведе. / Хай процвітає! / Хай величним словом / Натхненну мову нашу прославля! / А ми готові кожен випуск знову й знову / Його презентувати, пестить, як дитя!» [3, с. 14].

Хоча «Євшан» кілька разів змінював жанрове потрактування (від літературно-мистецького альманаху до літературно-культурологічного часопису), проте, як говорить народна мудрість, від зміни назви суть не змінюється. Отже віримо, що закладені традиції не втраять своїх послідовників, і в майбутньому часопис «Євшан» знайде нових дописувачів, творчо обдарованих людей, які даруватимуть усім натхненні рядки, диктовані самим життям.

Якщо літературно-мистецький альманах «Свшан» є творчим досягненням філологічного факультету, то його науковим досягненням є щорічна всеукраїнська заочна науково-практична Інтернет-конференція «Горбачуківські студії: Мовно-літературний потенціал Донеччини в соціально-комунікативному просторі України та світу», яку проводить кафедра української мови та літератури. Цього року конференція проводитиметься вп'яте. Цей захід названо на честь ушанування фундатора філологічного факультету ДДПУ, професора Василя Горбачука – людини, яка переймалася станом української освіти й культури, долею рідної мови в російськомовному регіоні, особистості з непохитними переконаннями, вірою у відродження української духовності.

Метою заходу є підвищення інтересу учасників до активної наукової діяльності в досліджуваній галузі, сприяння формуванню наукових зв'язків між навчальними закладами та науковими установами, залучення до активної наукової співпраці не лише викладачів вишів, а й учителів-дослідників закладів загальної середньої освіти, допитливих студентів, магістрантів, створення електронного збірника за результатами конференції, популяризація результатів наукових, науково-методичних досліджень.

Для учасників конференції пропонуємо таку тематику питань:

1. Життя і творчість професора В. Горбачука: уроки для нащадків.
2. Мовний та мовленнєвий матеріал у його структурній, семантичній та стилістичній інтерпретації.
3. Літературознавство та міжкультурна комунікація.
4. Літературне краєзнавство: перспективи вивчення.
5. Інноваційні методи формування іншомовної комунікативної культури.
6. Фольклорна та етнографічна самобутність сучасності: проблеми досліджень, збереження, розвитку.
7. Педагогічні традиції та дидактичні інновації Донеччини.
8. Культуромовна особистість фахівця у ХХІ ст.
9. Культурно-просвітницький рух на Донбасі в контексті загальноукраїнських подій.
10. Мистецький універсум Донеччини.

Редакційна колегія коригує зазначені рубрики, додає ті, які відповідають новим викликам сучасної науки. Заплановано додати тематику, пов'язану з журналістикознавством, медіакомунікаціями, зокрема залучити наукові дослідження українського медійного контенту в соціальному вимірі (на філологічному факультеті вишу навчаються студенти й магістри – майбутні фахівці з інфокомунікацій).

Протягом чотирьох років у роботі конференції взяли участь близько 200 дослідників, серед яких викладачі вишів Донеччини, Сумщини, Київщини. До спів-

праці щороку залучено вчителів навчальних закладів Донецької області, зокрема Слов'янського педагогічного ліцею Слов'янської міської ради, Української загальноосвітньої школи I–III ступенів Селидівської міської ради, Ярівської загальноосвітньої школи I–III ступенів Лиманської міської ради, Спеціалізованої школи I–III ступенів № 3 з поглибленим вивченням окремих предметів Маріупольської міської ради тощо.

За матеріалами конференції редактори укладають електронний збірник, який розміщено на офіційному сайті Донбаського державного педагогічного університету. Видання випускається у світ для створення спільної платформи обміну науковими ідеями, думками, для презентації і самих досліджень, і їхніх ідей, для апробації отриманих результатів та широкого наукового діалогу.

Отже, філологічний факультет й зокрема кафедра української мови та літератури, дотичні до формування культурно-мистецького руху на Донеччині, продовжують писати історію краю своїми справами, креативними ідеями, наполегливою науковою працею на філологічній ниві.

Джерела та література

1. Євшан: літературно-мистецький альманах / гол. ред. В. Т. Горбачук. Слов'янськ, 1997. № 1. 53 с.
2. Євшан: літературно-мистецький альманах / гол. ред. В. Т. Горбачук. Слов'янськ, 1998. № 2. 76 с.
3. Євшан: літературно-мистецький альманах / гол. ред. В. Щербатюк. Слов'янськ, 2019. № 20. 108 с.

ІСТОРИЧНІ НАЗВИ ВІД ЗАВОЙОВНИКА

Щибря Л. І.

Thirty years have passed since Ukraine gained independence from the Russian Empire. This is a sufficiently long period of time for a change of generations. However, the burden of repeating historically used names and phrases is passed down from generation to generation. Consciousness has long been held hostage to misinterpretations. As an example, let's analyze only three historical definitions that directly relate to our land. Although in our time there are many.

Key words: *Slobozhanshchina, Belgorod line of defense, Izyum line of defense, Ukrainian line of defense, First capital.*

Стаття не має спрямовання та наміру «переписувати історію», бо історія – це факти, а привертає увагу нав'язаній ідеології, історичних визначень минулих подій та назв Російської імперії. У більшості випадків саме історичні назви спо-

нукають сприймати події за їхнім формулюванням. Рівень життя людини пов'язаний зі свідомістю, яка зі свого боку формується знаннями людських відносин попередніх поколінь. Тож тема переосмислення подій і назв має неабияку актуальність для незалежної країни після більш ніж трьохсотлітньої окупації.

Мета статті не в проведенні аналізу великого обсягу сучасних та історичних назв, а в наданні поштовху до переосмислення звичних історичних фраз і застереженні від повторення сучасних визначень, породжених ворожими ідеологіями.

Слобожанщина, хто і коли так назвав частину України, кому це було вигідно [3, с. 12]. Проіснувавши історично короткий термін, назва офіційно втратила свою чинність в 1708 р. з утворенням губерній [1, с. 529]. Чому сьогодні реанімується ця російськомовна назва? Варто зауважити, що до назви Слобожанщина звернулися вже в часи Незалежної України. Ця назва надумана свого часу і виникла в далекоглядних політичних цілях московитів-росіян. Сьогодні дехто вживає стару назву несвідомо, за звичкою, а дехто навмисно використовує історично сформовані назви в політичних цілях. Як відомо, назва виникла в XVII ст., в часи активної стихійної колонізації земель черкасами (українцями) лівобережної України та планомірного розширення Московської імперії. «Слово «свобода» ми почали тріпати років двісті тому всього лише, і, як правило, синонімічно споконвічного своєму слову воля». Навмисно наводжу цитату з книги для читання учнів 9–11 класів. Можливо, наше молоде покоління оговтається і перестане спіткатися об каміння ідеології постійно воюючої країни-імперії.

Напевно, саме назва краю Слобожанщина увела в обіг української мови слово свобода, паралельно споконвічному слову воля. Для переконання: людина буває вільною, а не «свобідною». Слово «Слобожанщина» російськомовного походження. Українською воно б звучало як «Вільноземщина, чи Вільножанщина». Раніше не існувало чітких визначених кордонів країн, до яких ми звикли сьогодні. Межі країн визначалися за мовними, релігійними, культурними ознаками людей цієї території. Постійні нав'язані війни Україні з усіх боків: поляки, московіти, татари, турки. Московія, вслід за Османською, почала розбудовувати свою імперію. Захоплювалися все нові й нові території. Поневолені народи в подальшому використовувалися для завоювань інших територій. Для згуртування має завжди потрібна проста зрозуміла ідеологія. Саме з такою ідеологією, свого часу, і йшлося розширення імперії, колонізації «свободних земель», куди планомірно переселяли московитів, заманювали зарплатнею на військову службу черкас (українців). Чим простіша і безглуздіша ідеологія, тим більш виявляться життєвою та мусується роками.

Ідентична тактика Росії практично не змінилася і дотепер. В XIX–XX ст. слово «Слобожанщина» почало виходити з постійного вжитку, крім історичних

згадок. Реанімувати стару назву краю Слобожанщина активно почали з років встановлення Незалежності України. Важко визначити ініціатора в «розкручуванні» старої назви Слобожанщина, яке на сьогодні лише розколює країну. Великий поштовх в реанімації і пропаганді назви припадає Євгену Кушнарьову, голові Харківської обласної державної адміністрації (2000–2004 рр.). Спонукало цьому пишне відзначення дати 350-річчя Переяславської ради та особисті його російські корені. Народився в російській сім'ї, хоча й в Харкові. У пізніших анкетах вказував національність – українець. Саме в початкові роки протистояння України з Росією, з року утворення Незалежної України, була витягнута з «шухляди» стара назва. Як наслідок, виконуючи постанови Закону про декомунізацію України, на Харківщині перейменовували селище Комсомольське на Слобожанське. Харківський трактор нарекли іменем «Слобожанець», та, як відлуння, з'явилося багато інших використань старої назви.

Тільки археологи, всупереч спалюєної історії краю, мають підтвердження: на «Слобожанщині» майже завжди проживали люди [4, с. 527]. Тож, українцям вживати назву Слобожанщина аналогічно гордості за своє минуле згвалтування.

Білгородська, Ізюмська, Дніпровська (Українська) «черта», лінії оборони «будувались вони для захисту від набігів татар». Такі політично-історичні штампи знайомі кожному історику, бо розтиражовані в багатьох навчальних посібниках, їх нав'язують у музеях [2, 7]. Чому ми, українці, до сих пір повторюємо брудну вікову імперську полігісторію? Ці захисні оборонні лінії захищали Україну та її жителів? Ні, навіть навпаки. Визнати, що цим московити створювали буферну зону для своєї імперії. Частково так, але з військового погляду розширення лінії фронту послаблює захист території імперії. Китайці для свого захисту будували Великий китайський мур, а московити діяли навпаки – розширювали лінію оборони. Де ж логіка цих історичних тез? Провали в історичній визначеності стають підставою для формування комплексу національної меншовартості і браку відчуття власної ідентичності. Фактично ця ідеологія почала формуватися після поглинання Гетьмачини Московією.

Переглядаючи історичні записи про боротьбу з татарами українських козаків на службі Московії, рахунок знищених татар йдеться десятками, сотнями. Водночас тільки на Ізюмській лінії оборони промосковськими українськими козаками було знищено тисячі українських козаків, стерті українські селища з лиця землі. Царське військо, до якого входили козаки на чолі з ізюмським полковником Ф. Шидловським, поблизу м. Тор (нині м. Слов'янськ), в урочищі Крива Лука, наголову розбило ватаги С. Безпалого та С. Драного [4, с. 529]. Так згадується Булавінське повстання, Барвінківська паланка Барвінківська стінка та інші [2, с. 135]. Для прикладу: «У 1708 році до Барвінкової Стінки приїхали Петро І,

гетьман Мазепа, кошовий Кость Гордієнко. Петро I попередив місцевих козаків, щоб вони більше не сміли виступати проти нього. Однак незабаром разом із Запорізькою Січчю барвінківчани підтримали Мазепу в його боротьбі проти Петра I. У 1709 р. Барвінкова Стінка за розпорядженням царя була знищена». В дійсності йшла багатомісячна війна проти українського народу, витравляючи її культуру, мову, історію. Пізніше на Лівобережжі й Слобожанщині за указом Катерини II було встановлено кріпосне право. Українські землі в основному роздавалися російським поміщикам. Багато сіл ще й сьогодні носять назву прізвищ російських поміщиків, а ніяк не закріпачених українських селян.

Коли ж ми оговтаємося від цієї розумової чуми, схаменемося і почнемо називати події своїми іменами? Як сказав Левко Лук'яненко: «Усі ми вийшли із московської тюрми народів з двома ганджами, або хворобами: низька українська національна свідомість і низька громадянська активність. Ми вийшли рабами. Звикли коритися владі. У нас немає свідомого розуміння, що ти – громадянин. За все, що робиться у твоїй країні, ти відповідаєш. От почуття стану відповідальності за стан України в нашого населення нема. За 25 років не дуже щось змінилось» [5]. Тож, настав час переосмислення звичних штампів і треба нарешті визнати, що Росією проводилося звичайнісіньке поетапне захоплення нових територій та розширення імперії. То чому в Україні й досі, по-зрадницькі, повторюють нав'язані нам історичні штампи? Не закликаю змінювати історію подій, а лише змінити рабський погляд оцінки подій. Потрібно багато чого переосмислити і не повторювати нісенітницю, а визначати події з погляду України, яка віками завойовувалася Московією. Тож, для України ці «лінії оборони від набігів татар» були звичайним розширенням моковитсько-російської імперії, цілі якої не змінилися і в наші дні.

«Харків – Перша столиця» – помпезна ідеологічна назва від загарбників початку ХХ ст. Відлуння такого пафосного повторення цієї фрази можна почути ще й сьогодні. І досі не вмер міф про «першу столицю» Харків і про те, що українська держава була створена більшовиками. Проаналізуємо нав'язане нам безглуздя «Першої столиці». Виходить, що до осені 1919 р. в Україні ніколи не було столиці? Хтось може заперечити, що назва стосується побудови «Нової соціалістичної України». Згадаємо, 1918 р. з прийняттям четвертого Універсалу Україна здобула статус незалежної держави. Київ визнається столицею України. Оговтавшись, нова російська влада в основному складі не російської національності, здійснивши в Росії державний переворот, почала знову завойовувати самостійну Україну. Оскільки йшов шалений спротив загарбникам, а Харків був підкорений раніше, то й став адміністративним центром завойованої території [4, с. 104]. Саме адміністративним центром, а не столицею. Харків столицею країни ніколи не був! Існує чітке визначення: «Столиця – головне місто держави, адміністратив-

но-політичний центр країни. Зазвичай є місцеперебуванням найвищих органів державної влади і державного управління, а також вищих судових, військових і інших установ». Фактично союзу України з Росією ніколи не було. У 1919 р. більшовики створили маріонетковий український уряд, який зрештою осів у Харкові. Розпочалася неприхована інтервенція. Практично тоді ж цей уряд підписує нову угоду з урядом більшовицької Росії, де встановлюють нові кордони. Вони були обрані цілком довільно, без врахування економічних зв'язків, населення. Тож українцю зі здоровим глуздом сьогодні назвати Харків «Першою столицею» можна лише тільки в ролі гумору, синонімічно, образливо підкреслюючи, що Харків – місто перших зрадників Україні. Харків ніколи не був столицею України.

У своєму житті ми постійно використовуємо завчені, часто повторювані фрази, штампи, не замислюючись над їхнім походженням і спрямуванням. Непродумане використання нав'язаних Україні міфів призводить до меншовартісного визнання української нації. Щоб стати дійсно потужною нацією, українцям потрібно постійно стримувати свою принизливу толерантність і хоча б усвідомлювати та менше використовувати нав'язаних нам фраз, які ніяк не відповідають дійсності: «Дике поле», «Я народився в СРСР», «ДНР», «ЛНР»... та багато інших.

Джерела та література

1. Булавинское восстание (1707–1708 гг.): сб. документов / подгот. к печ. и предисл.: Н. С. Чаев, К. М. Бибилова. Москва: Изд-во Всесоюз. о-ва политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1935. 528 с.
2. Загоровский В. П. Изюмская черта. Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1980. 237 с.
3. Историчний атлас України Мюнхен-Париж, 1993.
4. Історія міст і сіл Української РСР: в 26-ти т. / гол. редкол.: П. Т. Тронько (голова). Харківська область / редкол. тома: М. А. Сіроштан (голова). Київ: Гол. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1967. 1001 с.
5. Лук'яненко Л. Громадське радіо / Євген Павлюковський, Дмитро Тузов. 25 жовтня 2017.
6. Подьяпольская Е. П. Восстание Булавина. 1701–1709. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. 216 с.

ПРОБЛЕМИ ПОДОЛАННЯ ВПЛИВУ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ В КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Луковенко С. П.

The article presents an analysis of the negative consequences of the influence of Soviet historiography on the overall development of local history in the Donetsk region. It is shown how, after gaining independence, regional studies gradually get rid of historical stereotypes and myths imposed by Soviet ideology. The characteristic of the process of crowding out post-Soviet rudiments on the history of cities and villages of the Donetsk region, the revival of historical justice and Ukrainian national identity is given.

Key words: regional studies, soviet ideology, historiography, party archives, new directions, influence, consequences, myths, stereotypes.

У 1970 р. світ побачив п'ятий том із серії «Історія міст і сіл Української РСР», присвячений Донецької області. З цього моменту на довгі роки це видання стає настільною книгою всіх донецьких краєзнавців і основним джерелом початкових знань з історії рідного краю для багатьох школярів і студентів. Варто визнати, що за роки Незалежності не з'явилося нічого рівноцінного цьому фундаментальному виданню [1].

Тому, на превеликий жаль, воно досі ще залишається для багатьох своєрідною краєзнавчою «Біблією», не дивлячись на зміну політичного курсу, переоцінку «вічних» цінностей і пошук нових історичних орієнтирів. Але ця безумовно фундаментальна історична праця містить так названі «рудименти радянської ідеології», а стосовно до історії Донеччини містить факти, терміни та поняття, що відверто викривляють історичну дійсність. Не кажучи все про численні помилки, неточності і невідповідності в трактуванні історичних подій в окремих регіонах Донбасу.

Саме на прикладі міст і сіл Донеччини можна наочно проілюструвати значний вплив радянської історіографії на трактування і відбиття як окремих подій в історії населених пунктів, так і подій державного масштабу в бік повного замовчування негативних процесів або їх нівелювання «на тлі здобутків соціалістичного ладу».

Після жовтневого перевороту в 1917 р. ідеологи партії більшовиків вимагали «всю історію вивчати заново». Основна установка була на виправданість революційних заходів і радянського ладу. Для підготовки суспільної свідомості до беззастережного прийняття марксистських доктрин виділялися значні кошти, створювалися цілі колективи вчених, незважаючи на важке соціально-економічне становище в країні. Протягом 74 років панування радянської ідеології безжально винищувалася історична пам'ять українського народу. Названа проблема заслуговує на особливу увагу.

Новий етап в історії України, що характеризується зміною суспільного ладу і почався в 1990-і рр., звичайно ж, не міг не вплинути не тільки на загальні процеси в Незалежній Україні, але і на інтереси і пріоритети суспільства. Це яскраво відбилосся і на тематиці досліджень, що проводяться в державних архівах. В часи СРСР історики і краєзнавці, приходячи в архів, займалися роботою з вивчення історії партії і її керівництва народним господарством країни. Крім того, до роботи в партійних архівах допускалися в основному тільки комуністи, працівники партії та історики, які вивчали історію КППС. Отже, однорідність тематик досліджень була обумовлена не тільки специфікою архіву (він був партійний), але й ідеологічною політикою держави.

Після зміни державного ладу змінилася і спрямованість інтересів людей в області історії. Незважаючи на те, що в державних архівах в основному зберігаються документи партії та комсомолу, більшість наших краєзнавців на їхній основі почали вивчати питання, не пов'язані безпосередньо з партійною історією. Стали розглядатися теми, як присвячені загальному розвитку народного господарства, так і вузьким спеціальним питанням, вивченню яких раніше не приділялося уваги. Це історія козацтва, заселення території Донеччини, історія національних меншин, релігійних конфесій та інші краєзнавчі дослідження. Стосовно радянського часу розвиток отримали теми революційних змагань 1917–1921 рр., Голодоморів, репресій, шахтарських страйків. Зовсім по-іншому в дослідженнях краєзнавців і істориків предстали події Другої Світової війни. Звичайно, специфіка архівів не дає змоги висвітлити всі ці питання повною мірою, але їхня поява яскраво свідчить про зміну інтересів в суспільстві, про інтерес людей до доленосних подій, до ролі особистості, окремих соціальних груп і народів в історії України.

Передусім краєзнавці повинні об'єднатися навколо ідеї написати повну та правдиву історію міст і сіл Донецької області. Надактуальним на сьогодні є підготовка та випуск історій окремих районів Донецької області, які будуть позбавлені ідеологічних стереотипів, а історичні лакуни будуть заповнені не заідеологізованою, а об'єктивною інформацією. Такі дослідження повинні базуватися на принципах науковості, об'єктивності, гуманізму, національного компоненту і цивілізаційності [2; 3].

На превеликий жаль, краєзнавчий рух Донеччини дуже повільно пристосовується до мінливої реальності, дуже неохоче позбавляється від міфів, штампів, стереотипів, які унаслідувало краєзнавство від радянської історіографії. Наочний приклад цьому – «здобутки» істориків і краєзнавців Покровського району.

Зокрема й досі у роки Незалежності продовжують друкуватися нариси і книги з історії міст і підприємств району, написані в кращих традиціях радянської ідеології, в яких окремі розділи відверто копіюють передовиці газети «Правда» періоду застою. Вони присвячені комуністам, партійним діячам, Героям Соціа-

лістичної праці, керівникам радянських підприємств, де автори відверто не приховують своїх симпатій до радянського ладу, вихваляють його досягнення, відкрито ностальгують за СРСР. При цьому автори таких «досліджень», як правило, спираються на «перевірені часом радянські джерела», зокрема і на «Історію міст і сіл Української РСР» [4, с. 26–27, 50–69, 70–73; 5, с. 9–13, 26–31, 92–132].

У таких книгах немає навіть згадки про Україну (називаються лише Донбас і Донецька область як частини колишнього Радянського Союзу). Зазвичай такі книги друкуються за кошти з місцевого бюджету, поширюються в усі бібліотеки міста і рекомендовані для вивчення в школах міста (району). Про яке патріотичне виховання тут може йтися, коли краєзнавці досі знаходяться в «лещатах» радянської ідеології.

Навіть, коли книга присвячена історії вугільних підприємств, там не згадується про страшні сторінки в історії Донецького краю, пов'язані з Голодоморами і репресіями (такі факти або свідомо замовчуються, або подаються як епізодичні і нехарактерні для всього Донбасу). І навпаки, дуже детально і докладно там розповідається про ентузіазм трудящих, стаханівський рух, рекорди і перемоги шахтарських колективів Донбасу часів СРСР [4, с. 28–37; 6, с. 33–46].

І це при тому, що, насправді, репресії в Донбасі були страшними! Вони були невід'ємною складовою політичного життя всього регіону в кінці 30-х – початку 40-х рр. Лише в апараті тресту «Красноармійськвугілля» були заарештовані 230 осіб, із них 178 – розстріляні. Тільки на орденоносній шахті імені Димитрова були репресовані 68 робочих і службовців. Всього на шахтах Донбасу були репресовані 602 інженерно-технічні працівники, 3 286 робітників і 342 службовці [2, с. 109–113; 7, с. 115–122; 8, с. 21–32; 9].

А згідно з обробкою мартиронологічних матеріалів Держархіву Донецької області, в 1933 р. в селищі Новоекономічного рудника від голоду вмерли 33, а на Гродівському – 28 осіб. Хоча за офіційною інформацією в Донецькій області було зареєстровано лише 1 008 голодуючих сімей [10].

Якщо дослідженнями злочинів радянської влади займається доволі значний відсоток істориків і краєзнавців, то темою революційних подій 1917–1921 рр. і боротьби українського народу за свою Незалежність займаються одиниці. Проблема є актуальною на сучасному етапі розвитку краєзнавства Донеччини [2, с. 25–54].

Окремої розмови заслуговують історичні міфи, що дісталися в спадок від радянської історіографії, які продовжують наполегливо тиражувати наші краєзнавці у своїх «дослідженнях». Свого часу (в роки панування радянської ідеології) відсутність будь-якої документально обґрунтованої бази не завадила «узаконити» цілий ряд вельми сумнівних і відверто абсурдних за своїм змістом так званих «політичних рішень» в області історії та краєзнавства. Особливо це да-

лося взнаки у визначенні дат заснування населених пунктів і їхнього подальшого перейменування. Не стали винятком у цьому Покровськ, Мирноград і Покровський район.

Зокрема офіційна дата заснування міста Покровська – «1875 рік» – не підтверджена жодним документом і була затверджена «під ювілей» міста. Механізм «узаконення» цієї дати був дуже простий і в кращих традиціях радянської історіографії. Спочатку «спускалася» дата, а потім під неї місцеві «фахівці і знавці» вигадували певні «історичні події». А оскільки дата була «штучною» і не мала до історії міста ніякого відношення, то під неї робилися і «наукові відкриття», на кшталт «У 1879 році була споруджена станція Гришине» або «В 1881 році на станції було введено в дію паровозне депо» [1, с. 463–464; 10, с. 5]. Але, незважаючи на відсутність будь-якого документального підтвердження, «міф про станцію» отримав продовження в «дослідженнях» краєзнавців вже в пострадянський період [12, с. 9–11; 13, с. 40–41].

При цьому відверто ігнорувалися реальні історичні події (початок будівництва Катерининської залізниці в лютому 1881 р.) і відповідні документи того часу. Лише тільки 19 липня 1881 р. остаточно буде затверджений маршрут Криворізької (згодом – Катерининської) залізниці в напрямку Ясинувата–Гришине (положення «Об окончательном установлении направления Криворогской железной дороги») і тільки тоді взагалі могла з'явитися сама назва «станція Гришине» [14, с. 9; 15, с. 5].

Викликають стурбованість і подив коментарі наших краєзнавців, на кшталт: «Сільські легенди, спогади, припущення та перекази проти наукових фактів й офіційних джерел – це був справжній краєзнавчий батл між селянами-патріотами та дослідниками-істориками» – перемогли патріоти! Іншими словами, народилася нова казка, новий міф в історії Донбасу. Замість радянського, з'явився міф вже з українським забарвленням. Процес міфологізації історії України триває...

Значна частина людей і досі перебуває у полоні штампів та ідеологічних міфів, які десятиліттями нав'язувалися радянською пропагандою, для їхнього подолання необхідна цілеспрямована кропітка та тривала за часом робота на рівні від влади до окремого історика, краєзнавця, вчителя історії.

Серед людей дорослого віку можемо спостерігати активний спротив і нерозуміння цієї роботи. Як приклад, нерозуміння значення закону про «декомунізацію», повалення пам'ятників Леніну, звинувачення істориків у постійному переписуванні історії. Перепонами на шляху є двоїсна політика мас-медіа та каналів, що підтримують ностальгію за Радянським союзом. Відсутня і цілеспрямована політика влади, яка боїться втратити підтримку електорату та не проводить послідовних дій, недооцінювання предметів суспільно-гуманітарного циклу, інформаційна війна з боку Російської Федерації.

Робота з подоланням впливу радянської ідеології на сучасному етапі має бути спрямована, передусім, на молоде покоління. Історикам і краєзнавцям треба працювати та звертатися виключно до першоджерел, а не до коментарів до цих першоджерел. Критичне ставлення до інформації, що подавалася в радянській історіографії. Переглянути та переоцінити досягнення радянської історичної науки. Не боятися виступати проти «авторитетів».

Основною метою будь-якого краєзнавчого дослідження повинен бути пошук документа, що підтверджує раніше існуючу версію про ту чи іншу історичну подію, або, навпаки, спростовує вже усталену в суспільстві думку з приводу конкретного історичного факту. Історія Донецького краю, як і історія України, повинна ґрунтуватися не на міфах і легендах, а на конкретних історичних фактах і подіях. Ця важка робота розрахована на десятки років. І буде вона дієвою винятково за умови існування України як незалежної держави.

Краєзнавець – це людина, яка безмежно любить свій рідний край, по краплинах, роками збирає інформацію, фото- та відеодокументи, веде літопис важливих подій рідного міста чи села, намагається зберегти чи відновити історичну правду. Зараз перед краєзнавцями відкрилися широкі можливості (зокрема і технічні), стали доступними архіви, отримала розвиток співпраця з місцевими музеями, активізували роботу первинні організації Національної Спілки краєзнавців України. Все це безумовно сприяє як пошуково-дослідницькій роботі, так і просвітницькій діяльності краєзнавчих організацій. Проводяться історико-краєзнавчі конференції, семінари, «круглі столи» та «відкриті уроки» у навчальних закладах.

Серед краєзнавців є люди різних професій і поколінь, національностей та віросповідань. Але їх об'єднує одне – любов до рідного краю, бажання зберегти його історію з тим, щоб сьгоднішнє та наступні покоління могли пишатися славою своїх предків.

Джерела та література

1. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. 992 с.
2. Покровський район: подорож у минуле. Кн. 1. Львів: Видавництво «Левада», 2017. 318 с.
3. Покровський район: час і особистості. Кн. 2. Львів: Видавництво «Левада», 2018. 224 с.
4. Стеблякова Л. В. Солнце из забоя. История шахты имени Г. М. Димитрова ГП «Красноармейскуголь». Луганск: ТОВ «Промдрук», 2011. 200 с.
5. Стеблякова Л. В. Міцні духом. Нариси про видатних людей міста Мирнограда. Краматорськ: Вид-во «Друкарський двір», 2017. 200 с.
6. Гайворонський П. Вугільні підприємства Красноармійська. Історико-краєзнавчий нарис. Макіївка: ПП «Поліпрес», 2006. 112 с.

7. «Нескорений Український Донбас» (Історія, постаті, культура, мистецтво) Історико-краєзнавчий та літературно-мистецький альманах / ГО «Товариство Олекси Тихого». Львів: Видавництво «Левада», 2018.
8. Никольський В. Репресії 1937–38 рр. у Вугільній промисловості Донеччини: Узагальнення кількісних показників. *Реабілітовані історією. Донецька область*. Кн. 8. Київ–Донецьк, 2011. 624 с.
9. Реабілітовані історією. Донецька область. Науково-документальна серія книг. Київ–Донецьк, 2004–2011.
10. Скорботна луна. Серія книг «Гірка пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. на Донеччині». Громадсько-політичне видання. Донецьк. 2008.
11. Олейников М. Я. Красноармейск. Историко-краеведческий очерк. Донецк: «Донбасс», 1974. 96 с.
12. Гайворонський П. Історія міського статусу Красноармійська. Донецьк: «Каштан» 2009. 60 с.
13. Любимый город. Историко-краеведческий альманах. Донецк: «Каштан», 2013. 80 с.
14. Отчет начальника работ по постройке Екатерининской железной дороги. 1881–1884 годы. Временное управление казенных железных дорог. Санкт-Петербург, 1885. 500 с.
15. Белицький П. Залізниця Покровськ–Добропілля–Дубове. Короткий путівник. Краматорськ: «Каштан», 2020. 100 с.

**СТУДІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРИАЗОВ'Я
НА СТОРІНКАХ «ВІСНИКА МДУ. СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ»
(2015–2019 РР.)**

Романцов В. М., Романцова Н. І.

This paper gives a detailed analysis of historiographical aspects of evolving the history of ukrainian Pryazov region by the scientists of Mariupol State University, in the studies, published during 2015–2019 on the pages of the Bulletin of Mariupol State University. Series: History. Political Studies.

Key words: *historical country studies, history of Pryazov region, historians of Mariupol State University, Bulletin of Mariupol State University.*

Історичне краєзнавство – важлива галузь соціогуманітарних студій, сфера історичних знань, пов'язана з минулим рідного краю, яка безпосередньо впливає на формування історичної пам'яті. Кафедра історичних дисциплін Маріупольського державного університету є одним із провідних центрів історико-краєзнавчих студій в Маріуполі та загалом у регіоні українського Приазов'я. Тут зосереджено потужний фаховий потенціал вчених, які протягом тривалого часу здійснюють активні наукові розробки щодо різних аспектів історії приазовського краю, Маріуполя, які охоплюють період з кінця XVIII до початку XX ст.

Особливо активно історико-краєзнавчі дослідження науковці кафедри здійснюють протягом 2015–2019 рр. У сучасній складній військово-політичній ситуації гостро стоїть питання формування історичної пам'яті мешканців краю, патріотичного виховання молоді. Цьому великою мірою сприяють наукові дослідження краєзнавців. Важливу роль в оприлюдненні історико-краєзнавчих студій маріупольських істориків відіграє збірник наукових праць «Вісник МДУ. Серія: Історія. Політологія». В зазначений період це видання отримало загальноукраїнське наукове визнання. Завдяки цьому краєзнавчі публікації з історії Приазов'я стали доступні науковцям не лише нашого регіону, але й всієї України.

Наукову розробку теоретичних аспектів історичного краєзнавства започаткувала в 1990-х рр. д-р іст. наук, професор В. Ф. Лисак [13, с. 213–214]. У своїй сучасній публікації вона продовжила дослідження цієї теми, проаналізувавши стан дослідження історії Донеччини. Вчена відзначила також науковий доробок істориків МДУ за період до 2015 р. [16, С. 57–71].

Більшість науковців МДУ, які досліджують історико-краєзнавчу проблематику, присвятили свої студії минулому Північного Приазов'я періоду кінця XVIII – початку XX ст. Різні аспекти історії цього краю аналізували у своїх наукових статтях, опублікованих у Віснику МДУ, С. С. Арабаджи, В. С. Волоніць, В. М. Коробка, Ю. В. Коробка, С. В. Новікова, В. М. Романцов. Їхні праці ґрунтуються на широкій, різноманітній джерельній базі, яка охоплює архівні матеріали, законодавчі акти імперської доби, матеріали особового походження.

В історико-краєзнавчих студіях науковців МДУ вагоме місце посідає проблематика, пов'язана з історією м. Маріуполя кінця XVIII – початку XX ст. С. С. Арабаджи у своїй статті за матеріалами особового походження розглянула зовнішній вигляд цього міста, його впорядкованість у XIX ст. і зазначила, що містяни Маріуполя достатньо забезпечувалися промисловими та продовольчими товарами, там було чимало торговельних закладів, які знаходилися в різних частинах міста, але вони мали непривабливий вигляд, недостатньо було розважальних установ. Негативно позначалися на побуті мешканців відсутність бруківки на дорогах, велика кількість ям, нестача перевізників [3, с. 19].

С. В. Новікова, висвітлюючи питання про різні аспекти розвитку міської інфраструктури Маріуполя у XIX – на початку XX ст., звернула увагу на те, що у цей період «Маріуполь з невеличкого провінційного містечка перетворився на достатньо велике місто, повітовий центр, в якому були зосереджені найбільші заклади промисловості і торгівлі повіту». Прискореними темпами місто розвивалося з останньої чверті XIX ст., чому сприяли будівництво нового морського порту та двох металургійних заводів, а також підтримка розвитку муніципального господарства з боку міської влади та підприємницьких кіл. Але на доволі низькому рівні перебували стан медичних закладів, система шляхів сполучення,

санітарний стан міста [18, с. 75]. Також авторка зазначила, що наприкінці XIX – на початку XX ст. у Маріуполі мали свої представництва усі великі судноплавні компанії Чорноморсько-Азовського басейну, а у 1880-х рр. місцеві підприємці створили дві приватні компанії [17, с. 60].

В. С. Волоніць, розглядаючи питання становлення внутрішньої торгівлі у Маріуполі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., зробила висновок, що більшість купців у місті були греками. Статистичні дані свідчать про значне коливання чисельного складу купців другої та третьої гільдій, що пояснюється нестабільним фінансовим становищем цих категорій місцевого купецтва. Нерідко торговці змушені були закладати своє майно, аби отримати кошти на реалізацію торговельних операцій [12, с. 14].

У спільній розвідці В. С. Волоніць і С. В. Новікової зазначено, що промисловий розвиток Маріуполя у XIX – на початку XX ст. відбувався у два етапи. До 1870-х рр. промисловість міста «була розвинена дуже слабо, забезпечувала в основному лише внутрішні потреби регіону і знаходилася у безпосередній залежності від темпів розвитку сільського господарства. У місті діяли рибні, шкіряні, свічкові, миловарні, тютюнові, винокурні, борошномельні підприємства, підприємства харчової галузі, власниками яких переважно були представники грецького та єврейського, а інколи – іноземного купецтва». Будівництво у Маріуполі двох великих металургійних заводів, морського порту, залізниці значно поживило різні сфери життя міста, завдяки чому на початку XX ст. «Маріуполь став відігравати помітну роль в економіці Російської імперії» [2, с. 49–50].

У статті В. М. Коробки та Ю. В. Коробки аналізуються заходи маріупольського міського самоврядування щодо улаштування в місті електростанції та електричного освітлення [15, с. 75–89]. Автори наголошують, що «електростанція забезпечувала електричне освітлення міста, була підприємством, яке працювало на потреби міського господарства. Її будівництво збагачувало багатогранність видів трудової діяльності та дозволяло городянам». З іншого боку, дослідники звернули увагу на те, що «тиск міського самоврядування на приватників та вилучення їх з ринку електропостачання в місті» породжував монополізм, усунення конкуренції та можливість у цій сфері одному економічному суб'єкту встановлювати монопольну ціну», а запровадження електричного освітлення в приватних оселях заможних мешканців міста «поглиблювало на тому історичному етапі прірву між бідністю та багатством» [15, с. 85–86].

Значну увагу приділили автори історико-краєзнавчих публікацій питанням історії Північного Приазов'я. У грудні 2018 р. у МДУ відбулася презентація монографії «Німецькі консули в Північному Приазов'ї», авторами якої є вчені з Бердянського державного педагогічного університету І. І. Лиман та В. М. Константинова. Їхня праця викликала великий науковий інтерес. Свідченням цього

була рецензія В. М. Романцова на цю працю [1, с. 337–338]. Рецензент зазначив, що відомі бердянські історики зібрали у своїй книзі великий масив фактів щодо дипломатичної діяльності німецьких консулів на землях Приазов'я у XIX – на початку XX ст. В дослідженні використані німецькі, англійські, іспанські, французькі дипломатичні джерела. Цікаві документи та світлини, знайдені бердянськими істориками в німецьких та українських архівах, відбивають вплив німецьких консульств на процеси промислової та сільськогосподарської модернізації приазовського краю у другій половині XIX – на початку XX ст.

В. М. Коробка та Ю. В. Коробка проаналізували дискусійні аспекти особливостей адміністративно-територіального устрою українського Надазов'я наприкінці XVIII – у 70-ті рр. XIX ст. [14, с. 90–99]. Науковці розглянули питання про зміни адміністративно-територіального статусу цієї території у зазначений період. Спираючись на аналіз імперського законодавства, вони заперечують існування Маріупольського грецького округу, який не був зафіксований у законах Російської імперії. Автори наголошують, що «уперше стосовно Маріуполя, як міста окружного, відповідний термін законодавцем було застосовано в указі від 28 вересня 1859 р. Ймовірно округ Маріуполя створювався як адміністративно-поліцейська одиниця, прообраз повіту. У будь-якому випадку нова територіальна одиниця на законодавчому рівні була задекларована не для окреслення простору поширення прав та привілеїв маріупольських греків, а задля встановлення територіальних меж нижчої ланки державної управлінської структури на Маріупольщині» [14, с. 95].

С. С. Арабаджи розглянула організацію навчального процесу в земських початкових школах Маріупольського повіту [5, с. 9–17]. Дослідниця звернула увагу на те, що в повіті функціонували переважно змішані земські початкові школи. Не дивлячись на трирічний (у грецьких селищах – чотирирічний) термін навчання у цих навчальних закладах, воно в середньому продовжувалося 2–2,4 року, а навчальний рік в них тривав від чотирьох до шести місяців. Дітей приймали до школи у віці 8–9 років. Наприкінці кожного навчального року учні здавали екзамени, за результатами яких їх переводили до наступного відділення. Авторка зазначила, що діти часто змушені були пропускати заняття через погані погодні умови, відсутність теплого одягу та взуття, активізацію сільських польових робіт. Часто вчителі на уроках карали дітей, «але вони не скаржилися на це батькам, оскільки боялися, що будуть ще раз покарані» [5, с. 14].

У розвідці С. В. Новікової висвітлюються питання розвитку професійно-технічної освіти в Маріупольському повіті останньої третини XIX – початку XX ст.) [19, с. 71–80]. Підсумовуючи своє дослідження, авторка зробила висновок, що «у досліджуваний період в Маріуполі та його повіті діяли різноманітні за освітнім рівнем, спрямуванням і фінансуванням заклади професійної освіти». Вони з'явилися у Маріуполі у 1870-х рр., а на початку XX ст. розвивалися особли-

во активно. Ці заклади готували фахівців різних професій: ковалів, слюсарів, токарів, механіків, майстрів для металургійних підприємств, лісників та ін. [19, с. 77].

Науковий інтерес краєзнавців МДУ викликають різні аспекти історії грецького населення нашого краю. Найбільше приділяла увагу цій проблематиці С. С. Арабаджи. Вона проаналізувала описово-статистичні джерела як носії інформації про повсякденність грецького населення Маріупольського повіту у XIX – на початку XX ст., повсякденність дитини в грецькій родині Маріупольського повіту наприкінці XIX – на початку XX ст., діяльність Маріупольського грецького суду, традиційні заняття греків Північного Приазов'я та їхній вплив на здоров'я чоловіків [4, 6, 7, 8]. Спільно з молодим науковцем В. Е. Харахурсахом Світлана Сергіївна розглянула розвиток початкової освіти у грецькому селищі Мангуш у другій половині XIX – на початку XX ст. [9, 10].

Історіографічний аналіз засвідчив, що протягом 2015–2019 рр. історики МДУ активно досліджували історико-краєзнавчу проблематику, пов'язану з минулим Північного Приазов'я, що знайшло відбиття у розвідках, опублікованих на сторінках збірника наукових праць Вісника МДУ. Серія: Історія. Політологія. Опрацювавши широке коло джерел, викладачі кафедри історичних дисциплін МДУ С. С. Арабаджи, В. С. Волониць, В. М. Коробка, Ю. В. Коробка, С. В. Новікова, В. М. Романцов розглянули питання історії м. Маріуполя, Маріупольського повіту, грецької спільноти, яка мешкає в нашому регіоні, і зробили значний внесок у наукове пізнання історії краю.

Джерела та література

1. Romanzov V., Lyman I., Konstantinova V. German Consuls in the Northern Azov Region. Dnipro: LIRA, 2018. 500 p.: PIC., MAPS. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*, 2019, Вип. 24. С. 337–338.
2. Volonits V., Novikova S. The industrial Development of Mariupol DURING the nineteenth – the earlytwentieth Centuries. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2016. Вип. 13/14. С. 41–50.
3. Арабаджи С. С. Зовнішній вигляд Маріуполя і його впорядкованість у XIX ст. очима гостей міста за матеріалами особового походження. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2016. Вип. 17. С. 9–14.
4. Арабаджи С. С. Маріупольський грецький суд: сфери діяльності та проблеми функціонування. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2017. Вип. 19. С. 14–21.
5. Арабаджи С. С. Навчальний процес в земських початкових школах Маріупольського повіту. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2015. Вип. 12. С. 9–17.
6. Арабаджи С. С. Описово-статистичні джерела як носії інформації про повсякденність грецького населення Маріупольського повіту у XIX – на початку

- куXX ст. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* 2015. Вип. 13/14. С. 9–16.
7. Арабаджи С. С. Повсякденність дитини в грецькій родині Маріупольського повіту наприкінці XIX – на початку XX ст. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* 2016. Вип. 16. С. 17–23.
 8. Арабаджи С. С. Традиційні заняття греків Північного Приазов'я та їх вплив на здоров'я чоловіків. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* 2016. Вип. 15. С. 9–18.
 9. Арабаджи С. С., Харахурсах В. Е. Земська початкова освіта в с. Мангуш: становлення та розвиток у 70-ті роки XIX – на початку XX ст. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* 2019. Вип. 26. С. 7–18.
 10. Арабаджи С. С., Харахурсах В. Е. Розвиток початкової освіти в с. Мангуш в 60-ті роки XIX ст. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* 2019. Вип. 25. С. 7–17.
 11. Волоніць В. С. Грецьке купецтво у зовнішній торгівлі Маріуполя XIX ст. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* 2015. Вип. 12. С. 17–24.
 12. Волоніць В. С. До питання про становлення та розвиток внутрішньої торгівлі у Маріуполі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* 2019. Вип. 24. С. 9–18.
 13. Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / упор. Ігор Лиман. Київ, 2013. С. 213–214.
 14. Коробка В. М., Коробка Ю. В. Адміністративно-територіальний устрій Українського Надазов'я наприкінці XVIII – у 70-ті роки XIX ст. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* 2016. Вип. 13/14. С. 90–99.
 15. Коробка В. М., Коробка Ю. В. Заходи міського самоврядування з улаштування електростанції та електричного освітлення Маріуполя. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* 2019. Вип. 24. С. 75–89.
 16. Лисак В. Ф. Історичне краєзнавство в контексті вивчення суспільнополітичної кризи Південного Сходу України. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* 2016. Вип. 16. С. 57–71.
 17. Новікова С. В. Діяльність судноплавних компаній у Маріуполі (остання чверть XIX – початок XX ст.). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* 2016. Вип. 15. С. 57–63.
 18. Новікова С. В. Розвиток міської інфраструктури Маріуполя (XIX – початок XX ст.). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* 2018. Вип. 21. С. 69–78.
 19. Новікова С. В. Розвиток професійно-технічної освіти в Маріупольському повіті (остання третина XIX – початок XX ст.). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* 2015. Вип. 12. С. 71–80.

Наукове видання

Форум краєзнавців Донеччини

15 травня 2020 року

Доповіді учасників

Редактор А. О. Цяпало
Технічний редактор О. К. Гомон

Підписано до друку 20.05.2020 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 12,79
Тираж 100 прим. Зам. № 33

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.